

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,

Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Online szerkesztő: Horváth István

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXI.

2022/5–6. SZÁM

KODOLÁNYI GYULA	Tamási Áron és a világszerelem	3
M. SZEKENI GÉZA	Budapest–Berlin 1933–1944 – <i>Magyar diplomaták a német hétköznapiokról</i> – 1. rész	8
EGEDY GERGELY	Korszellem és politikai alkotás: Asbóth János <i>Három nemzedéke</i>	24
HALMÁGYI MIKLÓS	Forráshasználat és írói lelemény Árpád-házi Szent Margitról szóló történelmi regényekben	37
MISKOLCZY AMBRUS	Kelet- és Közép-Európa tragikus hőse: Vitéz Mihály – 2. rész	57
KÖRMENDY LAJOS	Modern művészet, avagy a szépség és a harmónia elvesztése – 2. rész	71
BOTOS KATALIN	Az Antall-kormány gazdasági kérdései – <i>Az 1990-es koalíció döntő kérdése: privatizáció vagy reprivatizáció?</i>	84
LŐKÖS ISTVÁN	Jegyzet Vladimir Filakovacról	96

1% metafizika

Szent Margit legendája	106
------------------------	-----

Körkép

BÍRÓ BÉLA	Szaktudományos eposz, dekameron, kaleidoszkóp...	110
DÉVAVÁRI ZOLTÁN	Egy igaztalanul elfeledett kultúrtörténeti intézmény margójára	114
S. KIRÁLY BÉLA	A szekularizáció szolgáltatta ki Franciaországot az iszlámnak	118
LUDMANN MIHÁLY	A budapesti Városliget új épülete: a Magyar Zene Háza	123
MÉNES ANDRÁS	In memoriam Békésy György	127
SZERZŐINK		130

Lapszámunk illusztrációit a Fortepan és Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A fedélen Simone Martini Assisi Szent Ferenc-bazilikában található freskójának részlete Szent Margitról.

KODOLÁNYI GYULA

TAMÁSI ÁRON ÉS A VILÁGSZERELEM

Éjjeli fél kettő. Vagy hajnali? Kinyitom a dombra néző ablak spalettáit: odakinn sötét van, csak néhány lámpa kerít elő foltos fényköröket a lombozatból. A fák és bokrok soraiból valahonnan fáradhatatlan, bőséges leleményű trillázás hangzik. Itt még soha ilyen – csoda! Váltakozó futamok, s talán nem is egyetlen madaré. A trillázás gazdag változatai, szinte a berregésig, de mégis, uralkodnak benne a ritkább, magas i-hangon elhúzódó futamok, fájdalmasak és szenvedélyesen vágakozók. Csak nem fülemile?

Budai hegy ez itt, de mégis város már. Az északnyugat, a kilátó felé kapaszkodó széles rét alját harmincöt-negyven évvel ezelőtt bekerített parkoló és csinosnak szánt háromszintes betonházak sajátították ki. Lépdeltek volna tovább felfelé a házak a földgyalu és markoló-hadsereg nyomában, dombnyi darabokat harapva ki a talajból. De egy napon egy munkagépet elnyelt a hegy gyomra. A hatalmi hátszéllel buzgó építői önbizalom szembesült azzal, amit a geológusok és a barlangászok állítottak: a hegy teli van járatokkal és földalatti termekkel, és a kéreg nem vastagabb olykor méternyinél sem.

Így hát az autók, bokrok és fák zónája felett a hegy nagy teste éppen maradt, rét domborodik rajta mint asszonyi öl, s annak mentén bozótosok, feljebb gyógyult sebként, háborús bombatölcsér horpasza. Dél-nyugati szélén az elhagyott Szemadám-Görgey nyaraló nagy vadgesztenyéi és burjánzó bokrosa. Mindez már elegendő ahhoz, hogy fülemile telepedjen meg itt, ha valóban fülemile, s merész életkedvvel énekelje szerelmes dallamait. Nem törődik az alvó szarkákkal és dolmányos varjakkal, akik a nappal fényében mindent elkövetnek, hogy kifürkésszék és kirabolják a kisebb énekesmadarak fészkeit, és zavaró röppenéseikkel, félelmetes szárnycsapásaikkal kisajátítsák a légteret. A fülemile a bokrok és kis tisztások menedékében vert tanyát, a régóta honos feketerigók, cinkék és fakopáncsok régiójában. Nem törődik a cirkáló bombázókkal, él, kicsinyei születnek, és szétdalolja örömét. A létittasultság, a világszerelem túljár a rekedten rikácsoló ellenségei eszén. Áhítatot érzek én is, és a győzelem örömét.

*

A fülemile tovább énekel. Énekelt tegnapelőtt éjjel, és hallottuk tegnap este hazajövet is, tíz órakor, amikor már minden más hang elcsendesült. Mitől a fülemile varázsa? Mi szól az énekéből, próbáltam megfogalmazni magam is, annyi évszázad költői és írói nyomában. A két említett szó akkor jutott eszembe. Létittasultság és világszerelem. Nem tőlem származnak, de az nem is fontos. Az élet furfangosan, cselesen megújuló kis csodái mélyén ők a legyőzhetetlen erők.

A fülemile-trillák ereje persze sokáig nem hagyott elaludni, felajzott, pezsgette vérem és minden idegem. A világszerelemről Tamási Áron kettős remeke jutott az eszembe, a két összefüggő regény, a *Jégtörő Mátyás* és a *Ragyog egy csillag*. Ezt a két könyvet jó évtizede tartom éjszakai olvasmányaim kisasztalán, egy sorban a többi, élükkel a falnak támaszkodó kötettel. Ha felgyújtom a kis gombaernyőjű üveglámpát, mindjárt szemembe ötlenek. Persze nem elég látnom őket, észre is kell vennem – és ez a lelkiállapottól függ. Segítőimnek választottam ki őket, s cserélgetem is frissekre nagyritkán. A szeretnivalókat, az éji útbaigazítókat, amelyek különösen tiszta rendet hoznak a belső világba az álom és az ébredés határán. Most, a világszerelem és létittasultság pillanatában természetes mozdulattal nyúltam a két Tamási-könyv után.

A *Jégtörő Mátyás* első bekezdésében a következőket olvasom: „mielőtt még jelen emberi testembe költöztem volna, fent éltem a szabad és gondtalan végtelenségben. Annak a seregnek, amelyikbe én is tartoztam, a Fiastyúk volt a központi helye: a parancsnoka pedig egy kiszolgált görög barát. Én a kisebb és fiatalabb szellemek közé tartoztam, s bár nem válik dicséretemre, játszi és helytelen voltam. A vén görög sokszor intett a jóra, de amikor látta, hogy a szép szó nem használ, béosztott a szolgálatos csapatba. Ilyen csapatokat egyre-másra alakított s azokat széjjelküldte a világba, hogy nehéz és zűrzavaros dolgokban másoknak szolgáljanak (...) Jöttem félszántulag a nagy mindenségen keresztül, hogy sziporkázott nyomomban az út. Nemsokára hegyek tűntek elé, majd a hegyek között egy falu hosszan (...) Meglehetős magosságban végigrezzentem a házak felett, majd alkalmas ponton helyzetet vettem (...) meg is láttam egy kicsi házat, mely a többitől különválva, árván és mégis vidáman üldögélt, majdnem a falu felső végén (...)”

E hézagosan idézett leírás végén már az Erdélyi Szépmíves Céh 1936-os, vászonba kötött első kiadásának harmadik oldalán tartunk, s ha az olvasó járt már Farkaslakán, felismeri, hogy az égen köröző szellem-küldött Tamási Áron szülőházához érkezett. S bár a majdan világra jövő Jégtörő Mátyás születése napja február 3-a lesz, Tamási Ároné (a keresztségben Tamás Jánosé) pedig 1897. szeptember 19-e volt, a két könyvet mégis bátran olvashatjuk az író lelki önéletrajzaként. Olyan

népmesei, mitikus műként, amelynek látszat-naivitása monumentaltással párosul, és benne ott működik sok ezer év európai hitvilága, és sejtései a végső dolgokról.

Az élettörténet az idézett mondatokkal, több mint kilenc hónappal a születés előtt kezdődik, amikor könyvünk hőse, a Jégtörő Mátyásnak szánt szellem a szülőházzal s jövőendő földi családjával ismerkedik, különféle állatok formájába költözve, melyek alkalmasak az élettérben való rejtett jelenlétre. Így lesz a fiatal, csintalan fiastyúki szellemből először bak bolha, majd csöszövä pók, méh, szarka, gólya, fülesbagoly, kőszálsas, róka. Aztán Bátorba, a család házőrző kutyájába költözik, akivel élete fontos pillanataiban később is beszélni és szövetkezni tud. Ezután lidérc és tűz alakjába bújlik, s végül, a második könyv, az 1937-es *Ragyog egy csillag* elején csillagként költözik a csecsemő Mátyásba, miután Gáriel arkangyaltól kap végső helyszíni eligazítást, és győztesen mérkőzik meg a kisfiúért két másik rivális szellemmel, Lucifer bérencével, Ivánnal, és egy Berger nevű, jóindulatú kósza lélekkel.

A létittasultság és a világszerelem a *Jégtörő Mátyás* metamorfózisai-ban, az állati lények gyönyörűen átélt, de szentimentalizmustól mentes, bensőséges ábrázolásában mutatkozik meg. Bolha formájában a hitvesi ágyba rejtezve lesz tanúja annak, amikor jövőendő szülei, Mátyás és Márta nászában megfogam az ő jövőendő élete, de bővelkedik szerelmi indulatokban és jelenetekben, sőt szeretetben állati léte is, például hím pókként. E mozzanatok Tamási a reá jellemző, hasonlíthatatlan melegséggel, visszafogott tényyszerűséggel és eleganciával írja meg, erotikusan, de nem kandikálva. De az állati létnek más nagy pillanatait is megírja. Például amikor szellem-hősünk szarkából gólyába költözik: „magam, mint a fény fürge fia, úgy szállottam céloom felé. Nem tellett belé csak néhány pillanat, s már benne voltam a királyi testben, akár a pára a felettünk levő fellegekben. A két hatalmas szárny egy kicsit meg-ingott, de tüstént megtaláltattam véle az egyenes utat s a kormányzó lábakat is munkába vettem. Először fordultam egyet kereken, mintha kicsiben a földet repülném körül, de aztán egyenes vonalban a ház felé úsztam.”

Nyilvánvaló, hogy Tamási számára a test és a lélek pályája nem azonos, de földi együttesük egész életre szól, s azt a szeretet és az összehangoltság kell végigkísérje. Ennek az ősi bizonyásnak páratlan, korszerű megjelenése az, amikor a második könyv elején, a *Jégtörő Mátyásba* végleg beköltözött szellem gyönyörködve járja be a test birodalmát, olyan bensőséges beleérzéssel és képiességgel, ami egy klasszikus, Haynal Imre-i bevezető is lehetett volna a belgyógyászatba: „Innét nem volt messze a legszebb és legcsodálatosabb kazán sem, melyhez hasonló

művet bárki és bárhol hiába keresne. Ez gyönyörű piros volt és a neve szírv.” Négy oldalon át folyik ez az anatómiai túra – ki írt, ki ír vajon mostanában ilyen szeretettel a testről, amikor az európai kultúra egyik válságjelensége éppen a testtől való idegenültség, vagy az azzal egyenértékű szexmánia lett az elmúlt évszázad során?

Ne hallgassuk el az életittasultság árnyoldalát sem, ami azt hitelessé teszi a két regényben, s amelyeket a kritikai fogadtatás mindenkor szívesen taglalt. Azt, hogy az idillekkel mindkét könyvben váltakoznak az erős színekkel festett válságok és katasztrófák, szörnyű indulatok, népmesei próbák és tragédiák. Kegyetlen is ez a világ, valóban. Kegyetlen a szegénység satujába, a nehéz gürcölésbe szorult apa, Mátyás sorsa, amelyért ő Istenen gigászi kevélységgel és önpusztító ivással áll bosszút. Az az apa, aki kilencnapos fiát langyos borral telt kádban „kereszteli meg”, egy lova áráért. „Nekünk nem ott van a határ, ahol más embernek”, mondja ekkor saját apjának. De ilyen különleges a család minden tagja. Mátyás édesanyja, Márta, a törekeny, de rendületlen világszeretem. Az apai nagymama, Sára, a boszorkány. Márta édesapja, Mózsai, aki egy nazarénussal vívja világforgató párbaját a kereszténység kérdésében. A humor itt gyakran groteszk, ami groteszk, az kegyetlen, ami kegyetlen, az emberi, ami abszurd, az isteni.

Nem véletlen, hogy Babits Mihály az elsők közt ünnepelte a két könyvet, és igazolva látta bennük, hogy 1928-al kezdve három Baumgarten-díjat is javasolt Tamásinak. Kiderült immár, hogy az *Ábel a rengetegben* után Tamási Áron újabb csúcsok meghódítására is képes, és páratlan regényekkel ajándékozta meg a magyar irodalmat a sokak által novellista-őstehetségnek skatulyázott író. Cs. Szabó László Tamási halála után, egy summázó esszében méltatja ezeket a könyveket, három évtized barátságával és sok eredeti megfigyelésével.

Meglepő, hogy az oly nagy skálájú és nyitott érzékenységgű Babits és Cs. Szabó nem tér ki arra, hogy vajon ki is lehet a két könyv elején, majd más helyein is említett „kiszolgált görög barát”, „vén görög parancsnok” a Fiastyúkon, akinek „szolgálatos csapatába” „fiatal szellemként” tartozott a regények hőse, s aki a Földre küldi őt a rászorulóknak segítségére. Nekem nyilvánvaló, hogy Tamási Áron Isten egyik mennyei segítőjére utal itt, abban a modorban, amely a könyv beszélőjének és történeteinek tónusába illik – bizonyára más is megfejtette ezt a rejtvényt rajtam kívül. Tamási a maga módján használja itt forrását, Platón leírását *Az állam* X. könyvében, a pamphyliai Er látomásában, látogatásáról a mennyi túlvilágon, ahol az életből visszatért, megpihent, megtisztult lelkek gyülekeznek, és várnak új földi küldetésre, a választott újszülöttre, aki be költözhetnek. Platón leírása kiterjeszti állatokra is ezt a küldetést.

Tamási két regényének lelkiületébe és nyelvezetébe illőn, Platón lehetett a „kiszolgált görög barát”. Természetes volt az ilyen befogadó gesztus a farkaslaki fiúnak, aki már bizonyára az udvarhelyi katolikus gimnáziumban sejtjeibe tárolta azokat a klasszikus olvasmányokat, amelyekre világképéhez szüksége lett.

Ily módon Farkaslaka népi hiedelemvilágát, amelynek buzgó katolicizmusába több ezer éves archaikus rétegek is beletagolódtak, a varázslás, a füvek s szerek tudása, a beszélő állatok és a boszorkányság, Tamási egy másik igen magasrendű archaikus rendszerrel, a Platónéval is gazdagítja. A szeretet kozmikus rendszerével, amelybe természetesen tagozódik be a szeretet legnagyobb prófétája, isteni megtestesülése, Jézus is.

Az idei év nagy évfordulói közé tartozik a Tamási Ároné is: szeptemberben ünnepeljük születésének 125. évfordulóját. Vegyük kezünkbe az idén ezt a két könyvet, egyik egyetemes nagy mesterünk székely nyelven szóló látomását az életről, a világról.

2022. május 6–13.

M. SZEBENI GÉZA

BUDAPEST–BERLIN 1933–1944

Magyar diplomaták a német hétköznapokról¹

Első rész

Miután az első világháborút követő összeomlás, a forradalom (a magyar független államiság visszaállítása), a Tanácsköztársaság és az ellenforradalom legsötétebb viharfelhői lassan eltűntek a láthatárról, időszerűvé vált az önálló magyar külügyi szolgálat felállítása. Berlinben 1919. október 31-én nyílt magyar főkonzulátus, egy évvel később követség, amelyik 1924 februárjában a költségvetési okok miatt bezárt főkonzulátus feladatait is átvette. A követséget 1925 októberéig Emich Gusztáv, a politikai közélet ismert szereplője vezette. Kinevezését feltehetően jó kapcsolatainak köszönhette, mivel addig nem járt a diplomácia közelében. Utódként viszont Kánya Kálmán – a magyar diplomácia egyik kiemelkedő személyisége – irányította a követséget. Ő nagy diplomáciai tapasztalatokkal rendelkezett,² így a német belpolitikáról, a Weimari Köztársaság bukását megelőző válságos periódusról küldött jelentéseinek következtetései kiállták az idő próbáját, számos megállapítása mára közhellyé vált. Utódai – Masirevich Szilárd, Sztójay Döme, majd az 1944 júniusától első beosztottból követté előléptetett Hoffmann Sándor diplomata – változó színvonalon kísérték figyelemmel a német történéseket, és a német tragédia kibontakozását. Bár a nemzetiszocialista Németországnál talán csak a római birodalomról írtak többet, a korabeli magyar híradások e szegmense vélhetően érdekes adalék – ha nem is a német tragédia mélyebb megismeréséhez –, de egyebek mellett a magyar diplomácia e veszedelmes korban végzett tevékenységéhez.

¹ E dolgozat a Budapest–Párizs, Budapest–Róma után a harmadik része annak a „sorozatnak”, amelyiknek azt a feladatot szabtam, hogy körbejárjam a magyar diplomaták e három fontos fővárosban folytatott tevékenységét. Legtöbbjük magas színvonalú, szakmai függetlenségen alapuló munkája arra mutat, hogy nem rajtuk múltak a két világháború közötti magyar külpolitika tévedései.

² A bécsi keleti akadémia elvégzése után konzuli növendéki vizsgát tett. Majd konzuli növendékként kezdte meg pályáját; szolgálattételre a fiumei magyar királyi tengerészeti hatóságokhoz és az ottani kereskedelmi és iparkamarához osztották be. Pályafutását 1896-ban alkonzulként kezdte Konstantinápolyban. 1899-ben ideiglenesen a szentpétervári konzulátus vezetésével bízták meg, de irányította a kijevei és az odesszai kirendeltséget is. 1904-ben konzullá nevezték ki, 1905-től a közös külügyminisztériumban teljesített szolgálatot. 1913-ban a Monarchia mexikói követe, meghatalmazott miniszter. 1920-tól 1925-ig a külügyminiszter állandó helyettese. 1925-ben berlini követ lett, és ezt a posztot 1933-ig töltötte be.

Prológus

Mivel az önálló magyar külügyi szolgálat megszervezése, elindítása néhány évet vett igénybe, csak 1928-tól áll rendelkezésre olyan iratanyag az Országos Levéltárban, amely lehetővé teszi némely német történetek beszámolóik által történő felidézését. A követségen és a konzulátusokon dolgozó magyar diplomaták tekintélyes mennyiségű jelentésben kísérték figyelemmel a Németországban zajló folyamatok szinte minden vetületét, és megfogalmazóik nem feledkeztek meg arról, hogy a „nagy történetek” mellett rögzítsék a „mikrotörténetet”, azokat a náciaktól egyáltalán nem elragadtatott véleményeket, amik azért árnyalják a képet.³ Fontos adalékokat jelentenek e tekintetben a M. Kir. Belügyminisztérium „bizalmi egyénektől” származó jelentései is.

Kánya 1929 év eleji beszámolója már elég pontosan jelezte a Külügyminisztérium döntéshozó szintjének, hogy Németországnak komoly belpolitikai gondjai vannak. Érzékeltette a német belpolitikai stabilitás hiányát, s nem felejtette Stresemann beszédéből kiemelni e belpolitika „katasztrofális válságát”. Egy későbbi, márciusi jelentésében kijelentette, hogy „a teljesen összegabalyodott belpolitikai helyzet, melyből a kibontakozás a jelenlegi kormányzati módszer mellett kilátástalannak látszik, tápot nyújt különböző kalandos kombinációknak és terveknek. A diktatúra gondolata tagadhatatlanul foglalkoztatja a közvéleményt”, s jelezte a helyzet ellentmondásos mivoltát azzal, hogy hozzáfűzte, a közvélemény vágyik egy erőteljes személyiség után, mely kivezetné az országot – ha kell erőszakos eszközökkel is – a „jelenlegi nagy krízisből”, ugyanakkor fél a mostani alkotmány felborításától.⁴ Bár a szociáldemokrata párt a diktatúra elvi ellensége volt, Wels pártelnök kijelentette, hogy ha a diktatúra marad az ultima ratio, akkor a pártja, a szakszervezetek, a nép nagy tömegéhez hasonlóan ezt az eszközt is tudnák alkalmazni, sőt a diktatúra joga a szociáldemokratákat illeti meg, senki másét.⁵

Hitler neve vagy a nemzetiszocializmus fel sem merült megoldásként, a Stahlhelm mozgalom jelenítette meg a radikális jobboldalt, s a NSDAP tartományi választásokon szerzett néhány mandátuma szinte észrevétlen maradt. Az év végén azonban Kánya már érzékeltette, hogy a NSDAP év végi választási sikerei arra mutatnak, hogy a kommunisták

³ A „kis történeteket” pl. Dan Kershaw olyan fontosnak tartotta, hogy átkutatta a bajor levéltárakban fennmaradt „hangulat-jelentéseket” és közzétette „Hitler-mítosz – vezérkultusz és közvélemény” című, igen fontos kötetében. Figyelemre méltó, hogy a magyar diplomatáknak a „belső helyzetről” írt jelentései szinte szóról szóra megegyeznek a Gestapo hangulatjelentéseiben, illetve az illegális szociáldemokrata párt elemzéseiben foglaltakkal.

⁴ MNL K 63. 236. doboz, 23/1 tétel, 1929.

⁵ u.o.

és szociáldemokraták mellett – „akik a marxi doktrínák ellenére lassacskán egy radikális kispolgári párt benyomását keltik”⁶ – már velük is számolni kell.

Az általános belpolitikai bizonytalanság, a kommunista és náci izgatás aggasztó térnyerése miatt továbbra is többször merült fel a diktatúra gondolata, ennek fejéül Braun szociáldemokrata porosz miniszterelnököt, vagy Schleicher tábornokot, a hadügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét emlegették. Kánya többször is jelezte ezeket a kombinációkat, de a „komolyabb német politikai véleményhez” hasonlóan, nem tulajdonított nekik jelentőséget a közeli jövőre nézve – annak ellenére, hogy „a közvélemény egyre nagyobb aggodalommal szemléli a nemzetiszocialisták rohamos erősödését.”⁷ A diktatúrának jelenleg nincs határozott esélye – szögezte le –, de az emlegetése arra mutat, hogy komolyan aggódnak a birodalom belső rendjéért. Mi több – fűzte hozzá –, a német belső politika rendkívül válságos és „a mai pártviszonyok mellett teljesen megnyugtató parlamentáris megoldásra kilátást alig nyújt”.

Az 1930 júniusában lezajlott szászországi választások eredményét Kánya intő jelnek minősítette, ugyanis a nemzetiszocialisták a második párttá jöttek fel a szociáldemokraták mögött, s ezt a sikert Kánya annak tudta be, hogy a néppárt és a „mögötte álló nagyipar” is tevékenyen támogatta a nemzetiszocialistákat, mivel Hitlerben fegyvertársat láttak a munkásság feletti szociáldemokrata hegemonia megtörésére. Kánya ekkorra már elég fontosnak tartotta nemzetiszocialistákat ahhoz, hogy 1930. június 12-én írt elemzésében beszámoljon pártszakadásukról. Otto Strasser kiválását azzal magyarázta, hogy a párt eredeti programjának nacionalista, antiszemita, s főként radikális gazdasági irányelveit tartotta a legalkalmasabbnak a széles néptömegek megnyerésére. Hitler viszont az utóbbi időben a gazdasági program legradikálisabb pontjait – kisajátítás, szocializálás elvét – kénytelen volt visszavonni, hogy a „mozgalmát jelentékeny összegekkel támogató nagyipart és agrárius körök rokonszenvét továbbra is megőrizhesse.” A szakadás másik oka, hogy Hitler a párt „szocialista” elveit és „forradalmi jellegét” igyekezett háttérbe szorítani. Kánya úgy látta, hogy a szakadás megnyugtatta a polgári jobboldalnak azt a részét, amelyik bizonyos rokonszenvvel támogatta a nemzetiszocialistákat, de aggódtak a Strasser vezetésével erősödő szociális radikalizmus miatt. „A marxista baloldalt annyiban érinti a pártszakadás, hogy Strasser szociális radikalizmusa az ő befolyásukat gyengítheti.”⁸

⁶ u.o.

⁷ u.o.

⁸ u.o.

Az 1930. szeptember 14-én lezajlott választások a nemzetiszocialisták legvérmesebb reményeit is túlszárnyalták. Sikerüket Kánya azzal magyarázta, hogy elnyerték a nemzeti érzelemű munkásság, a mostoha gazdasági viszonyokkal küzdő kispolgárság, az elszegényedett nacionalista középosztály, és a legifjabb választói nemzedék támogatását. Az „eddig csak egzotikus politikai fenegyerekeknek tekintett nemzetiszocialisták” egyre komolyabb megítélést kapnak. Az értékelésükhöz az is hozzájárult, hogy a hazaárulással vádolt tisztek perében Hitler eskü alatt vallotta: pártja kizárólag törvényes úton kíván a kormányzó hatalomhoz jutni. Ráadásul a néppárt, a gazdasági párt elfordult a szociáldemokratáktól és e vigasztalan helyzetben „egyenesen a nemzetiszocialistákkal kötendő jobboldali koalíció számára nyit kaput.”⁹

Persze, Kánya sem vette észre (hogyan is tehetne volna?), hogy Hitlerrel a szélsőjobboldali radikalizmus új minősége jelent meg, és ő is úgy tekintett rá, mint a parlamenti demokrácia egyik, kevésbé „komilfó” jelenségére, amit egyébként hatalmi beképzeltség is jellemez. Ugyanakkor a jelentések pontosan regisztrálták a nemzetiszocialisták és a kommunisták fokozatos térnyerését. Kánya helyesen mutatott rá arra, hogy Brüning kancellár a sovány parlamenti támogatáson túlmenően az egyre fogyatkozó józan polgárságra, a „még intakt” hadseregre és a rendőrségre támaszkodhat. E két utóbbi elem mintegy biztosítékul szolgált azoknak a pénzügyi és ipari tényezőknek, melyek rendkívüli aggodalommal szemlélték a nemzetiszocialistáknál még gyengébb kommunisták térfoglalását, és a kormányt foglalkoztató problémák közül a bolsevizmus veszedelmét tartották a legfenyegetőbbnek és legaktuálisabbnak.¹⁰

Ennek megfelelően Kánya nem mulasztotta el jelezni, hogy Brüning kancellár szociáldemokratákról való leválasztásának az érdekében az összes jobboldali pártvezér – Hitlert is beleértve – egyeztetett célja, hogy a nemzetiszocialistáktól a centrumig terjedő jobboldali blokk tegye lehetővé a kancellár számára a szociáldemokratákkal történő szakitást. Ez utóbbiak ugyanis akadályozzák őt abban – mondják –, hogy „egészséges” pénzügyi politikát folytasson. Ez pedig nem más, mint többek közt a Rajna-vidéki nehézipar érdekeit képviselő csoportosulás követelése, és a további költségvetési megtakarítások – „természetesen mindenekelőtt szociálpolitikai téren” –, a tőkeképződést elősegítő in-

⁹ u.o.

¹⁰ u.o.

tézkedések. Erre viszont a kancellár nem kapja meg a szociáldemokrata támogatást. Hitler másokkal, így Hugenberggel együtt erősen támogatja a Brüningre nyomást gyakorló erőket, s döntő harcot indított a kormányzó erők ellen.¹¹

A folyamatos takarékosági rendszabályok következményeinek a jellemzésére a követség a „tömegnyomor” kifejezést használta. Kánya élénk figyelemmel kísérte a belpolitikai eseményeket, s ezekről havonta akár több alkalommal is jelentést készített. E jelentésekben Hitler és pártja majd mindig szerepel, és rámutatott, hogy a tartományi választásokon a „nácik” lassan ugyan, de folyamatosan erősödnek, rácáfolva azokra, akik Hitler sikereit átmenetinek gondolták. A Nemzetiszocialista Párt – dacára egyes vezérei torzsalkodásának és bizonyos incidenseknek – a rendkívüli mértékben türelmetlen és elkeseredett tömegekre „még ma is egyre növekvő vonzerőt gyakorol” radikális nemzeti s még inkább radikális gazdasági jelszavaival. Mindenesetre „sikerei arra indítják az eddig elzárkózó polgári pártokat, hogy keressék az együttműködést Hitlerrel”.

Kánya igen pontosan regisztrálta a Weimari Köztársaság felbomlási folyamatát, az NSDAP állandó erősödését, a polgárháborús jellegű összecsapásokat a nácik és a kommunisták között, ami „a vigasztalan gazdasági helyzetben nem sok jót ígér a jövőben.” Kijelentette, hogy Hitlerrel hovatovább, mint a birodalom legerősebb pártjának vezérével kell számolni.¹² Kánya világosan látta, hogy – különösen az 1932 nyarán lezajlott birodalmi gyűlési választást követően –, a német politikai erők viszonyában új minőség jelent meg. Ezt a náci párt jelentette, amelynek a könyörtelen rohamai miatt a polgári közép felmorzsolódása úgyszólván befejeződött. A nemzetiszocialisták az erő tekintetében nyomasztó túlsúlyban vannak a kormányt opponáló, többi erővel szemben. Ha a választáson sikert aratnak, elkerülhetetlen lesz a kormányban való részvételük. A marxizmus ellen folytatott harc élére Hitler került, miután a polgári pártok szétestek, és ezt a tényt polgári „csapatok” egyre engedelmesebb megadással kezdik elismerni – summázta Kánya –, majd rámutatott, hogy a nemzetiszocialisták integrálására tett kísérletek csődöt mondtak, mert kizárólagos, vagy majdnem kizárólagos hatalomra törnek.

¹¹ u.o.

¹² u.o.

Első felvonás¹³

Első szín

A Reichstag felgyújtásáról könyvtárnyi irodalom jelent meg, nagy viták zajlottak arról, hogy van der Lubbe magányos merénylő volt-e, vagy egy szélesebb összeesküvés tervének a kivitelezője. A jelenlegi ismeretek alapján a történészek által inkább elfogadott tézis arra hajlik, hogy van der Lubbe egyedül hajtotta végre a tettét. A döbbenetes esemény bejárta a világsajtót is, általában a német hivatalos álláspontnak adtak hangot (a korabeli magyar sajtó is), bár több, komoly orgánus a kétségeit hangoztatta. Van der Lubbét később a tettéért lefejezték.¹⁴

A követség ügyvivője részletesen beszámolt az ügyről, bőségesen ismertette a történeteket azzal, hogy kommunista–szociáldemokrata összeesküvésről, kommunista forradalom kirobbantására adott jelről volt szó. Ennek megfelelően tömeges letartóztatások történtek, az összes közszabadságot felfüggesztették. Wettstein hozzáfűzte, bizonyos azonban, hogy ennek a merényletnek épp néhány nappal a választás előtt történt elkövetése politikai esztelenség volt a kommunisták részéről. Szerinte így a nemzeti pártoknak kapóra jött a két marxista párt kizárására a választásból, és így az előbbieket abszolút többsége.

Wettstein – annak ellenére, hogy Hitler hatalomra kerülését „német nemzeti forradalomként” aposztrofálta – nem hallgatta el a hivatalos (részben igaznak bizonyult) verzió iránt táplált kétségeit. 1) A merénylőt kommunista párttagsági könyvvél – de szinte ruhátlanul – fogták el, és a kormány számára „igen kíváncsian” a szociáldemokratákat is bűnrészesnek mondta; 2) épp oly épületet szemelt ki felgyújtásra, amelyben emberélet vagy számottevő műkincs nem eshetett a merényletnek áldozatul. Kétségei nyomán, ha nem is értett vele egyet, bizonyos mértékben logikusnak találta azt „az itt csak suttogva felmerülő, de a külföldi sajtó egy részében nyíltan felvetett gyanút”, miszerint a merényletnek végső mozgató erői talán olyan radikális körökben keresendő, amelyek nem Moszkvának, hanem a döntő csatája előtt álló német nemzeti mozgalomnak kívántak szolgálatot tenni. A külügyminisztériumban tett látogatása során oly benyomást szerzett, miszerint

¹³ Kánya Kálmánt 1934. február 4-i hatállyal m. kir. külügyminiszterré nevezte ki a kormányzó, s a berlini követség vezetését a szintén karrierdiplomata Wettstein János vette át, mint ideiglenes ügyvivő. 1933. május 16-tól „az okos” Masirevich Szilárd a berlini követ. Őt követi majd „a buta” Sztójay. A jelzőket Kánya aggatta a követekre. Miután a németek nem kedvelték Masirevichet vissza kellett hívnia, és a Berlinben korábban katonai szakdiplomataként évekig szolgáló Sztójajt küldte a helyébe.

¹⁴ A német szövetségi kormány 2007-ben megsemmisítette az ítéletet.

még egyes ottani személyiségek sincsenek teljesen meggyőződve ennek a gyanúnak feltétlen alaptalanságáról.

A Reichstag felgyújtását követő terrorhullámot a berlini követség „a német nemzeti forradalom terrorjaként” értékelte, s ettől minden biztonnyal nem volt idegen az a tény, hogy Gömbös miniszterelnök nagy rokonszenvvel fordult úgymond a néppel, a munkásosztállyal addig soha nem látott mértékben összeforrott rezsim felé. A terror segítségével a két marxista pártot felszámolták, a kommunista vezéreket koncentrációs táborba zárták. „A hatóságok főleg a kommunizmus végleges kiirtására koncentrálnak. Meglepő az a gyávaság, ahogy a nácik ellenfelei megfutamodtak az egész vonalon. A fő oka ennek bizonyára az volt, hogy a bomladozó régi rendszer belenyugodott abba, hogy a fiatal nemzetiszocialista mozgalom mindent elsőpró áradatát nem tudta feltartóztatni.”¹⁵

Második szín

Az 1933. március 5-én lezajlott választások eredményeképpen „Hitler robusztus, fiatal és valóban forradalmi mozgalmának a fölénye” vitathatatlanná vált. „Ezt a fölényt a nemzeti szocialisták a választások után az egész birodalomra kiterjesztették. Minden tárca élére nemzeti szocialistát állítottak” – regisztrálta a fejleményeket a követség, és megállapította, hogy a felhatalmazási törvény elfogadása úgyszólván diktatórikus jelleggel ruházta fel az új kormányt. Így Hitler valóban korlátlan ura lett a birodalomnak – ennek ellenére fenntartja a terrort a forradalom politikai sikere megszilárdítása érdekében. Ez azonban kétséges, ha gazdasági téren nem mutat fel eredményeket.¹⁶

Mivel a korabeli magyar politikai közélet egyik lényeges szegmensévé tették („megőrizve, meghaladva”) a „zsidókérdést”, a követség a németországi „zsidókérdés” végső megoldása (az Endlösung) felé vezető út nyitó szakaszát élénk figyelemmel kísérte. Wettstein megállapította, hogy bár tagadhatatlan: a sorozatos letartóztatások és verések a zsidók elleni terror formájában vannak jelen, amit a „rezsim rendkívüli szorgalommal s talán nem egészen opportunus nyíltsággal és kíméletlenséggel igyekszik majdnem száz százalékosan megvalósítani”, a zsidók elleni bántalmazásokról szóló hírek túlzottak és hamisak. Ugyanakkor a sorozatos letartóztatások, verések formájában az antiszemita terror is

¹⁵ MNL 240. doboz 21/1 II. rész tétel, 1933. március 18.

¹⁶ Wettstein személyes benyomása a „Führer”-ről az olasz nagykövet vacsoráján: fellépése minden póz nélküli, szerény, szimpatikus, fesztelen, előzékeny. Egy agyondolgozott, nagyon fáradt ember benyomását keltette. S mellette lenyűgöző Goebbels nem mindennapi intelligenciája.

változatlanul folyik,¹⁷ a külföldi közvélemény azonban az arról szóló híreknek nem ad hitelt.

Masirevich Szilárd¹⁸ néhány hónap múlva a rezsim fő ideológusának számító Alfred Rosenberg vendége volt más diplomatákkal együtt. Szerinte vendéglátója rendkívül finom és mély gondolkodású, kétségkívül a nemzetiszocialista világnézet egyik legjelentősebb és legeredetibb ideológusa. Teoretikus, sokszor igen alapos és mély elgondolásai azonban inkább a párt szellemi arisztokráciájához¹⁹ szólnak – ellentétben Goebbels-szel, aki a tömegekre apellál. A rendezvényen Frick birodalmi belügyminiszter²⁰ beszélt a német faji törvényhozásról. „Előadásában ismert, javarészt helytálló – részben a magyar viszonyok szempontjából is igen érdekes – tényeket tárt elénk a zsidó kérdésről és a faji egészségügy problémáiról – szóval arról a két nagy kérdésről, amelynek a megoldását a nemzetiszocialista állam eminens feladatának tekinti” – jelentette Masirevich jó diplomataként és meg sem fordult a fejében, hogy „igen érdekes”-nek tartja az irtózatosszörnyűséget.²¹

Mérsékelt körök rendkívül súlyosnak tartják azt a gazdasági kárt, amit eddig okoztak a túlzott antiszemita jogszabályok. Ennek ellenére az egy napos, zsidó üzletek elleni próbabojkott során a németek valóban alaposan hozzájárultak a zsidókérdés megoldásához, imponáló fanatizmussal, és nem törődve a külföldi közvéleménnyel. Kisebb túlkapások – így a követség – előfordulnak (egy-két gyilkosság), ezek sajnálatosak és elítélendők, mégis kétségtelen, hogy a német nemzeti forradalom aránylag bámulatosan kevés ilyen, rendellenes kísérőjelenség közepette halad a fokozatos megszilárdulás s a forradalmi közhangulat megnyugvása felé.

Az események a „német nemzeti forradalom” elnevezést kapták a követség szóhasználatában is. Ezt a folyamatot jól érzékeltették azok a jelentések, amik bemutatták a különböző érdekképviselői szervezetek feltétel nélküli csatlakozását a náci vezetéshez. A követség szerint a „bámulatosan rövid idejű berendezkedés” csak akkor lesz sikeres, ha a gazdasági intézkedések hatása érzékelhető az életszínvonalon.²² Úgy tűnik, hogy a követség a náci berendezkedést mintegy hatalomtechnikai jelenségként fogta fel – és ebben nem volt egyedül.

¹⁷ A varsói követ jelezte, hogy 40–50 ezer zsidó menekült át Lengyelországba, ahol ez tiltakozásokat váltott ki. Nota bene: ma Lengyelországban tilos a két világháború közötti lengyel antiszemitizmus kutatása. Ők tudják, miért.

¹⁸ Innen Londonba küldte őt követnek Kánya. A német megszállás után néhány nappal elhunyt.

¹⁹ MNL 240. doboz 21/1 II. rész tétel, 1934. május 18.

²⁰ Fricket és Rosenberget háborús bűnök miatt felakasztották.

²¹ Jegyezzük itt meg, hogy Tahy László, a svájci magyar követ úgy vélekedett, hogy a német nemzetiszocializmus alapelve a totalitárius rasszizmus.

²² MNL 240. doboz 21/1 II. rész tétel, 1933. június 3.

A belső helyzet állásáról Masirevich követ magánlevelet küldött Kányának, amiben kifejtette: pusztá szólam, hogy a nemzetiszocialista forradalom befejezett. Belpolitikai, kulturális és egyházi téren talán igen, de a pénzügyi-gazdasági téren csak a célok tíz százalékát érték el, gazdasági és pénzügyi téren még nagy hatalma van a zsidóknak és a liberálisoknak. Létezik egy tábor, amelyik nem akarja gazdasági és pénzügyi téren a nemzetiszocialista forradalom elveit, és átmentené a liberális világfelfogást. Nagy a nyugtalanság az SA-ban is amiatt, hogy a zsidók befolyása a kulisszák mögött ismét növekszik. „Még nagy küzdelmek lesznek”²³ – jósolta a követ, aki nem volt elragadtatva az új potentátok viharos gazdagodásától, tollasodásától, ahogy szarkasztikus megjegyzései mutatták.²⁴

Az 1933. szeptember elsején lezajlott nürnbergi pártnap adta az első alkalmat arra, hogy a náci pártállam megjelenjen a nemzetközi nyilvánosság előtt is. Az egykori filmhíradók felvételeit nézve fenyegető és lenyűgöző kép tárul elénk. A korabeli szemlélő számára is félreérthetetlenül tette, hogy ez egy győzelmi ünnep, a nácik totális győzelme a német nép felett, és – Masirevich szerint – „célja a lelkek összeforrasztása és új eszmékkel való betöltése.” Az esemény vészjósló és történelmi jellegét a diplomáciai testület egy fontos része (illetve az őket küldő kormányok) nagyon is jól látta. A *nagykövetek* közül egyik sem jelent meg, azaz nem volt ott senki, aki számított. Nem jelent meg a francia nagykövet (arra hivatkozott, hogy nem a kormány, hanem Hitler hívta meg, mint a nemzetiszocialista párt elnöke), az amerikai, az angol, a spanyol, a szovjet, a japán nagykövet és a kisantant-országok követei, a litván, a holland, a lengyel, a belga követ, továbbá a nuncius.

Ettől függetlenül a pártnapon látottak megerősítették a magyar követet abban, hogy a német nép fizikailag és lelkileg egészséges nemzet, amelyiket nem lehet hosszú időn keresztül alárendelt helyzetben tartani. „Ez lehetetlen és amennyiben kísérlet történik rá, halálos veszedelmet hoz az emberiségre. Ezért általános emberi érdek, hogy Hitler nemzeti mozgalma ne omoljon össze, mert ha a német nép abban a nagy reménységben, ami ma eltölti, csatlakoznék, úgy az nagy veszedelmet jelentene Európa és az emberiség számára.”²⁵

²³ u.o. 1933. július 29.

²⁴ u.o. 1933. június 17.

²⁵ u.o. 1933. szeptember 9.

Németország, Berlin. Unter den Linden, jobbra a Staatsbibliothek, háttérben a Brandenburgi kapu, 1936. (Forrás: Fortepan/Lőrincze Judit)

Harmadik szín

Egy év alatt a rendszer „beállt”, és maga a Führer jelentette be, hogy a forradalom befejeződött. A Németországban ténykedő magyar diplomaták azonban kétségeket tápláltak, nem hallgatták el véleményüket, hogy a győzelmes rezsimváltás mögött súlyos problémák viharfelhői gyülekeznek. Velics László müncheni konzul-főkonzul²⁶ 1934. március

²⁶ Nem tett lakatot a szájára a náci rezsimet illetően. Münchenből Genfbe helyezték, ahol a népszövetségi képviselőket vezette. Később Svájcba is akkreditálták, majd Athénban követ. A német megszállást követően lemondott és csatlakozott a követek bizottságához.

20-i dátummal felterjesztette munkatársának a rezsim egy évéről készített jelentését. Bár pesszimizmusát nem osztotta teljes mértékben, azzal egyetértett, hogy a leírtak rávilágítanak a rezsim nehézségeire.

Bizonyos konjunktúra tagadhatatlanul létezik – áll az elemzésben –, de ez elválaszthatatlan „az állam felett álló párttól kisugárzó nyomástól, hogy a terror szót mellőzzem”, amely az élet minden megnyilvánulásánál észlelhető és tapasztalható. A fő cél a munkanélküliség megszüntetése, mert ez igazolja a párt politikájának a helyességét és túlélését. Ha ez sikerül, minden mentve és igazolva. A birodalmi konjunktúra erőszkolt, mert a vállalkozások mögött az állam áll. A munkaadó nyomás alatt áll, ha nem „szociális” (ha nem követi a rezsim „munkáspolitikájának” elvárásait) táborba zárják. Múvi a munkanélküliség csökkentése is. „A német birkanép” – tette hozzá a szerző.

Az életszínvonal javulása csak a pártnál érezhető, a pártprotekciónizmusnak ez a rendszere még a szovjetnél sem volt bevezetve. A régi párt hívek kiábrándultak, s ha mindez tovább tart, a bajok beláthatatlanok. „Mindenhol rothadás, romok.” Ha az elégedetlenség nem jut kifejezésre, annak egyetlen oka, hogy nincs vezető egyéniség, aki köré tömörülhetne, akitől a nép a szabadulást remélhetné... Magyarországot a birodalom szegény országnak tekinti, amelyet gazdasági létérdeke Németországhoz köt, vele szemben az ostor és mézesmadzag politikáját lehet követni... Konklúzió: a német belső konszolidáció végtelen messzeségben van, gazdasági helyzete krízisek sorozatán fog végigmenni. Az esetleges háborúra való készülődés irtózatossá erőt és nagy sietséggel történik.²⁷

Még Masirevich is elismerte, hogy a nemzetiszocialista rezsim „bizonyos bizalmi krízist” él át, de ennek a jelentőségét „nem kell túlbecsülni”. Egyes helyeken a lelkesedés ugyanolyan, mint a rezsim első hónapjaiban, másutt – pl. Kelet-Poroszországban – a „reakciós” nagybirtokosokon kívül az SA-ban és a pártban is olyan fokú az elégedetlenség, hogy tömeges kilépések történnek. A gazdasági helyzet miatt lépten-nyomon hallhatók pesszimista kijelentések, ez a válság a magasabb körökben intenzívebb, mint a munkásság köreiben, amely egyre jobban meggyőződhet, hogy a szocializmus nem üres jelszó a Harmadik Birodalomban. Az „orrlógatás” eléggé kiterjedt és a legmagasabb hivatalos helyen is tapasztalható. Általában az ősz jelölik meg, mint kritikus időpontot, amikor már nem lesz pénzügyi fedezet a munkanélküliség elleni harc folytatására. Neurath bizalmas baráti és rokoni körben eléggé sötétnek látja a rezsim jövőjét. Jósolni a mai zavaros viszonyok között nehéz, de „szerintem a gazdasági és pénzügyi összeomlásra téves spekulálni”. A

²⁷ MNL 240. doboz 21/1 II. rész tétel, 1934. március 30.

pesszimizták nem veszik figyelembe – írta a követ – a nemzetiszocialista lendületet, amely a német nép jelentős részénél megvan.

Második felvonás

Első szín

A Röhm-mel, a lázadozó SA-vezetőkkel, valamint a nácik politikai ellenfeleivel történt leszámolást a magyar követ Szent Bertalan-éjnek nevezte. Úgy vélekedett, hogy ha Hitler korábban foglalkozott volna Röhm eltérő politikai vonalával – szűkítette volna a terrorral sújtottak körét –, nem került volna sor a „házi nyúl vadászatra”. Nem győzték meg hivatalos nyilatkozatok, sőt szarkazmussal írta, hogy neki és másoknak is az a benyomása a hivatalos indokokat olvasva, hogy június 30-án nem a „politikai összeesküvéket, hanem a homoszexuálisokat győzték le, akik a második forradalommal meg akarták alapítani a Negyedik és pedig a buzeráns Birodalmat.” Így – fűzte hozzá – a június 30-i tragédiába is belevegyül a német ügyetlenség otromba komikuma. A hisztérikus vérontás nem oldotta meg a náci bal- és jobboldal közötti feszültséget.²⁸ A müncheni konzulátus azt írta, hogy a forradalmat továbbvinni akaró Röhm óriási veszélyt jelentett²⁹ Hitler vonalára, mivel majdnem megtorpedózta a Führer és a nagyipar („amelyik nyeregbe segítette Hitlert”), valamint a Reichswehr alakuló szövetségét. Velics müncheni főkonzul július 9-én már úgy írt, hogy az ártatlan szereplők megölése betekintést enged az orosz mintájú módszereknek, s a Szamuely-féle terrorcsapatok által alkalmazott módszereknek utat engedő rendszer működésébe. Hozzáfűzte, hogy a brutális terror eltussolása az egyik legszomorúbb tünet és egy kultúrnép szégyenére válik, még akkor is, ha a tetteseket sikerülne bíróság elé állítani, amiben ő egyébként nem hisz.

Az eseményekre az 1934-es évre visszatekintő beszámoló jelentésében Masirevich arról ír, hogy a párt és az SA köreiben bizonyos kétség ütötte fel a fejét, hogy valóban tervezgettek-e „puccsot”, valóban bűnösök-e azok, akikkel leszámoltak. Mivel minden kétséget kizáró hivatalos ismertetés nincs, az elégedetlenség, elkeseredés és bosszúérzet tartós fullánkját hagyták vissza igen széles konzervatív katolikus és az SA-vezérekhez ragaszkodó nemzetiszocialista körökben is. Közvetlen legfontosabb politikai következmény a Reichswehr hatalmi súlyának megnövekedése, a véderő fegyverviselési monopóliumának elismerése. A kancellár és

²⁸ u.o. 1934. július 1.

²⁹ u.o. 1934. július 15.

a hadügyminiszter közötti viszony rendkívül szorossá vált. A párt konzervatív s szocialista elemei között a feszültség megmaradt.

Második szín

Az akció gazdái óriási propaganda-hadjáratba kezdtek, Hitler nagy beszédet tartott a Reichstagban, aminek öngazoló hatása nem tartott sokáig. Bobrik Arno³⁰ berlini ideiglenes ügyvivő úgy látta, hogy az országban „sűrűsödik” az elégedetlenség. A kelet-poroszországi konzervatív nacionalista birtokosság idegenkedve nézi a nemzetiszocialisták működését. Ennek oka egyrészt az, hogy a munkanélküliek ezreit rákényszerítik a birtokosságra, másrészt, hogy a megtorlások során a konzervatív tábor is érték súlyos atrocitások. Más területeken is repedések keletkeztek a náci mítosz falán. Pomerániában a Hanza városok a tengerentúli kivitel és behozatal csökkenése miatt elégedetlenkednek, míg a Rajna-vidéki és vesztfáliai katolikusok hangulata egyre ellenségesebb a rezsim egyházellenes vonala miatt. A munkásság körében is nyomot hagynak a gazdasági nehézségek, nő az illegális kommunista és szocdem propaganda a titkosrendőrség terrorja ellenére. Az SA-vezetők „kiirtása” miatt erősödik ezekben a berkekben az aggodalom, hogy a pártvezetésben érvényesülnek a „reakciós tendenciák” – aminek reájuk nézve újabb következményei lesznek. A külföldi ellenséges reakciók sem szolgálják a közvélemény megnyugtatását.

Bobrik úgy látta, hogy a kancellári és a birodalmi elnöki pozíció összehasonlításáról döntő, közelgő (1934. augusztus 19-ei) népszavazás jelezheti a közbizalom helyzetét, ha „ugyan ez a népszavazás valóban úgy folyik majd le, hogy megbízható politikai barométerként értékelni lehessen.”³¹ Magát a népszavazást illetően Masirevich megállapította, hogy a szavazás szabályszerű lefolyásához nem fér kétség. Ennek ellenére a rendszert és Hitlert érintő kritika terrorisztikus kiküszöbölése, a szavazásokon történő részvétel kapcsán a választópolgárookra egyéenként gyakorolt nyomás nagymértékben járult hozzá a Hitler iránti bizalom imponáló megnyilvánulásához.³² A német népnek a nyilvánosság előtt hangoztatott belső egysége korántsem állt fenn zavartalanul s a legkülönbözőbb természetű gazdasági, kulturális, politikai, sőt katonai jellegű elégedetlenségek és ellentétek szántják ezt az egységet.³³ Ezeket Hitler politikai és kulturális téren a tömegek ízlésének megfelelően igyekszik levezetni.

³⁰ Dél-Amerikában volt aztán követ, s miután nem ismerte el a Sztójay-kormányt és a nyilas rezsimet, lemondott, és ott telepedett le.

³¹ MNL 240. doboz 21/1 II. rész tétel, 1934. augusztus 3.

³² u.o. 1934. augusztus 25.

³³ u.o. 1934. december 8.

Bobrik jelentései nem egy esetben bíralták, s elutasították az úgynevezett „reakció” elleni fellépéseket, amik megújult erővel mindazon elemek ellen folytak, „amelyek bármilyen okból bizonyos nemzetiszocialista tényezőknél nem tetszenek”. Ezeket a „reakciós” elemeket egy beszédben a „Röhm-puccsot” leverő berlini propaganda-főnök, hasonló megtorlással fenyegette. „Nem tudni mennyire vehető komolyan, de a jóakarató szemlélő is gondolkodásba esik” – írta. A büntetőtörvénykönyv módosítását illetően Bobrik leszögezte, hogy ez, a jogrendet alapjaiban módosító, alapvető rendelkezés mindennemű önkényeskedésnek tág teret nyit. A bírónak ítélethozatalkor a pártprogramot és a *Mein Kampf*-ot kell figyelembe venni – a vezér akaratával ellenkező jogszolgáltatás elképzelhetetlen.

Nemzetiszocialista oldalról erősebb szél fúj – jelezte Bobrik 1935 nyarán. A nehezedő életkörülményeknek a propaganda szerint a zsidók az okai, és a tömegeket zsidóellenes tüntetésekre mozgósítják Berlinben. Hivatalos helyről származó értesülései szerint ezek központilag szervezettek, és ez csak a kezdet, a közeljövőben erősebb zsidóellenes rendszabályok várhatók. Tehát a radikális elemek megint felülkerekednek. Ezt a feltüzelt hangulatot egyes alvezérek arra használják fel, hogy üssenek azokon, akik nem tetszenek nekik. A zsidóellenes fellépések – melyek törvényes alapja hiányzik – precedensül/mintául szolgáltak a politikai katolicizmus leküzdésére is. „Nem gondolom, hogy Hitler ezeket ellenzi, és csak a radikálisoknak enged, és hogy egy ideig hagyja a dolgokat menni, aztán majd csapást mér ezekre a radikális elemekre. A pártvezetés Hitler teljes egyetértésével cselekszik és a nemzetiszocialista program totális megvalósításához fog hozzá. Illúzió, hogy majd Hitler esetleg a kilengéseket korrigálja. Fel kell készülni arra, hogy ez csak a kezdet...”

Bobrik folyamatosan felterjesztett jelentéseiben számolt be arról, hogy hajsza folyik mindazok ellen, akik bármilyen okból a nemzetiszocialista elemeknek nem tetszenek. Vicces megjegyzésekért is koncentrációs tábor jár.³⁴ Bőven pertraktálta az egyre erőszakosabb, állami jóváhagyással zajló zsidóellenes manifesztációkat – bár mostanság „tettlegességekre már nem került sor.” Jelentett az egymást követő zsidóellenes lépésekről („Több városban a zsidókat kitiltották az uszodákból, koncentrációs tábor jár annak, akinek zsidó szeretője van, zsidókat hurcolnak végig a nyílt utcán, stb”). Az anyakönyvvezetők mindinkább megtagadják törvényellenesen a zsidó-árja házasságkötéseket. Hadjárat folyt a katolikusok ellen is, a rezsim ellen tiltakozókat koncentrációs táborba zárják. Ennek ellenére az élelmiszer szűke s a valláselle-

³⁴ K63 244. doboz 21/1. tétel II. rész, 1935. július 14.

nes hullám miatt fokozódik az elégedetlenség tüntetések, falragaszok, kommunista szervezkedés formájában. „Lieber der Kaiser von Gottes Gnaden, als der Ochs aus Berchtesgaden”³⁵ – szavalják a tüntetéseken. Ezek szétszórtan ugyan, de jelen vannak. Ennek ellenére a nemzetiszocialista rendszert egyik oldalról sem fenyegeti veszély – írta Bobrik. Úgy vélte, illúzió, hogy Hitler ezt a kurzust ellenezné, aztán majd közbelép a mérséklés érdekében. A pártvezetőség az ő egyetértésével a nemzetiszocialista program keresztülvitelét teszi, s ami eddig történt, csak a kezdet, s hogy a „tulajdonképpen harc a reakció ellen” még előttünk áll.³⁶ Végül Hitler augusztus 11-ei beszéde „véget vetett azon találgatásoknak, hogy vajon helyesli-e vagy sem ezt a kurzust.” Ismét a próféta és a gondviselés által kiszemelt eszköz szerepében tetszeleg.³⁷

A müncheni konzul sem tett lakatot a szájára.³⁸ A belső helyzetről készített jelentésében arról ír, hogy Németország súlyos gazdasági válságban szenved. Ezen nem változtat a tény, hogy a hadiipar éjjel-nappal dolgozik, a lázas fegyverkezés révén 2,5 millió ember munkát kapott, egy csomó ágazat fellendült az általános hadkötelezettség bevezetése révén, de a munkásság kereseti viszonyai még a konjunkturális ágazatokban is igen rosszak. A korábban megállapított beralapok a nemzetiszocialista rezsimben érvényüket veszítették. Az „Arbeitsfront” csak addig örökdió a munkások jogai felett, amíg az a párt érdekeivel nem ütközik. A szinte rabszolgasorban tengődő útépítő munkások érdekében a kisujját sem mozdítja, holott itt kellene közbelépnie. A nemzetiszocialista gazdaságpolitika fő célja, hogy minél kevesebb munkanélküli legyen – bármi áron.

Ha valaki hosszabb időn át munkanélküli, kivezenylik az útépítésre 50 pfenniges napszámmért, ugyanez a helyzet a közmunkákkal is. A kedvező hatás az állam számára máris az, hogy az állásnélküliek inkább lemondanak a munkanélküli segélyről, csak ne vezényeljék őket útépítésre. A fizetett kényszermunkára kirendelt munkások ott lopnak, ahol tudnak – ezért a vidéki lakosság gyűlöli őket. A lakosság vásárlóképessége csökkent – részben a mindenféle „önkéntes” hozzájárulások miatt. A csökkenő vásárlóképesség pedig hat a gazdasági életre is. A negatív jelenségek megrendítették a lakosság széles körében a nemzetiszocializmusba vetett hitet, az elégedetlenség általános. Ijesztő arányban terjed, hogy „hétpró-

³⁵ „Inkább a császár Isten kegyelméből, mint az ökör Berchtesgadenből.” – A szerk.

³⁶ K63 244. doboz 21/1. tétel II. rész, 1935. július 25.

³⁷ u.o. 1935. augusztus 13.

³⁸ Attányi Károly

*Birodalmi közmunka (Reichsarbeitsdienst) a Siegfried-vonalnál, 1938-ban.
(Forrás: Bundesarchiv, Bild 183-S43436-021 / CC-BY-SA 3.0)*

bás” párttagok fordítanak hátat az NSDAP-nek. Sokan a nemzetiszocializmust barna bolsevizmusnak nevezik. Az elkeseredett hangulat elterelésének jól bevált módszerei, a zsidóüldözés és az egyházellenes agitáció a virágkorukat élik. Ami az újból bevezetett sorkatonai szolgálatot illeti, Bajorországban a behívottak nagy százaléka a sorozáson nem jelenik meg, ismeretlen helyre távozik, illetve rendőri erőszakkal kell őket elővezetni.³⁹ (A müncheni konzulátust 1935 októberében főkonzulátusi rangra emelte a külügyminisztérium és vezetésével Szentmiklósi Szabó György I. osztályú konzult bízta meg, főkonzuli ranghasználattal. Szabó aztán a helsinki követség élére került, s nem sokkal később, a nyilas hatalomátvétel után lemondott. Viszont Münchenbe érkezése után részt vett a novemberi nürnbergi pártnapon és tapasztalatairól ájult lelkesedéssel számolt be. A hétköznapi történések hamar kijózanító hatást tettek rá, és későbbi jelentései valóságghú képet adtak a rezsimről.)

(Folytatjuk.)

³⁹ K63 244. doboz 21/1. tétel II. rész, 1935. augusztus 10.

EGEDY GERGELY

KORSZELLEM ÉS POLITIKAI ALKOTÁS: ASBÓTH JÁNOS *HÁROM NEMZEDÉKE*

Vajon a korszellem felismerése vezette-e a magyar politikát a kiegyezés megkötéséhez, és ezzel az Osztrák-Magyar Monarchia megteremtéséhez?

Erre a kérdésre természetesen többféle válasz is adható. Az alábbiakban Asbóth Jánoséval foglalkozunk, aki úgy látta, hogy a magyar elit legkiemelkedőbb képviselői a XIX. század derekán – a korábbi hibás válaszok után – a kor követelményeit felismerve utasították el az átgondolatlan forradalmi kísérleteket, és kapcsolták össze a higgadt alkotás konzervatív feltételeit a nemzeti érdek következetes képviselésével. Asbóth interpretációjában kulcsszerep jut a korszellemnek, amelynek fogalma („*Zeitgeist*”) a német történelemfilozófia, elsősorban Herder és Hegel nyomán került be a hazai értelmiségi köztudatba. Aligha túlzás azt állítani, hogy a gondolkodásunkat napjainkig foglalkoztatja az a kérdés, milyen mértékben irányítanak egy-egy korszakot az éppen uralkodó eszmék és kulturális trendek. Hiszen ma is viaskodunk olyan korszakot jelölő fogalmakkal, mint a „posztmodernizmus”, vagy éppen a „*post-truth age*” ... S óhatatlanul felmerül az is, hogy a korszellem alakításában milyen szerep jut a kiemelkedő egyéniségeknek.

Korszellem és nemzeti szellem

1873-ban írt *Három nemzedék* című esszéjében Asbóth János, a XIX. század második felének jelentős politikai gondolkodója, a magyar konzervativizmus „úttörője” ez utóbbi dilemmát állítja középpontba, azon meggyőződését fejtve ki, hogy minden kor eszmeisége megszüli „a maga tipikus alakjait, és ez alakok különbözzenek bár egymástól annyira is, amennyire más az államférfi, mint a költő, a művész, az uralkodó vonásokban tanúskodni fognak mégis arról, hogy egy anyának gyermekei, egy iskolának neveltjei”.¹ Nem mintha nem születnének minden korban a legkülönbözőbb adományokkal bíró emberek – viszi tovább a gondolatmenetét –, ám csak azok tudnak valóban kiemelkedni, akik

¹ Asbóth János: *Három nemzedék*, Franklin Társulat, Budapest, 1873, 5–6. Asbóth életművéhez ld. Vasas Géza: *Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa*, Kommentár, 2006/1; Szalai Miklós: *A nemzeti liberalizmustól a keresztény újkonzervativizmusig: Asbóth János gondolkodó pályájához*, Századok, 2017/4.

összhangba kerülnek a kor szellemével, „Csak azt viheti a kornak előre törtető áradata, akit adományai ez áradattal egy irányba ösztönöznek. A többi az ár elnyeli. Ha Washington a mai Franciaországban születik, nem lesz belőle Washington, ha Mahomet a mai Berlinben jön a világra, nem lesz belőle Mahomet” – írja.²

A korszellem kérdése Asbóth kortársait is élénken foglalkoztatta, és az ő megfigyelései erős hatással is voltak rá. Az uralkodó eszmék szerepét Eötvös József már a forradalom utáni években (1851, 1854) a közép-pontba állította *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című nevezetes munkájában. A *Három nemzedék* publikálását megelőző évtizedben a korszellem témájának a legigényesebb hazai elemzési kísérlete (e sorok szerzőjének ismeretei szerint) az írásaiért MTA-taggá választott báró Kemény Gábor tanulmánya volt, amely – mint akadémiai székfoglaló –, a Csengery Antal szerkesztette *Budapesti Szemle* hasábjain jelent meg 1864-ben *A korszakok szelleme* címmel. Kemény szerint a történelemben bizonyos irányadó eszmék egész korszakok magatartását megszabják; valósággal uralkodnak rajtuk.³ A korszakok szellemét nem lehet ugyan egymástól teljesen elkülöníteni, de az egyes korszallemekben vannak olyan vonások, amelyek lényegében egyedivé teszik őket. Külön is hangsúlyozza, hogy egy korszak „vezéreszméi” szükségképp olyanok, amelyeket „bárki fölfoghat”, vagyis nem egy szűk rétegnek, hanem a tömegnek szólnak. A „vezérszellem” aztán megszabja a társadalmi életet és annak minőségét a maga egészében.⁴

A tanulmány azt az érdekes – és aktualitását el nem veszítő – kérdést is felteszi, vajon a korszallem és a nemzeti szellem alakulása milyen viszonyban áll egymással. Abból indul ki, hogy ha valamilyen rendkívüli hatásra a nemzetek hirtelen megszűnnének, de „az embernek, mint lénynek, az alaptulajdonai megmaradnának”, a „népcsoportok” és nemzetek újra kialakulnának, a különböző nyelvekkel és szokásokkal együtt. (A nemzet fogalmát ezzel összefüggésben úgy határozza meg, mint „közös tulajdonok által külön egészszé tömörült ember-tömeg”.⁵) Az egymástól elkülönülő nemzetek létét tehát törvényszerűnek tekinti, hangsúlyozza viszont, hogy a korszallem hatással vannak rájuk. Igaz, erősen eltérően érintik az egyes nemzeteket, ám azt is megállapítja, hogy az „ugyanazon korszallem alatt álló nemzetiségek közt alakulnak bizonyos közös tulajdonok is”, vagyis a korszallem képes közös vonásokat

² Uo. 6.

³ Kemény Gábor báró: *A korszakok szelleme*, Budapesti Szemle, 1864, 21. kötet, 176.

⁴ Uo. 180–185.

⁵ Uo. 199. (Nemzet és nemzetiség fogalmát Kemény gyakorlatilag egymás szinonimájaként használja.)

is teremteni. Ehhez hozzáteszi, hogy a nemzetek ugyanakkor maguk is „módosítólag hatnak vissza a korszellemre”, az erősebbek például a korszellemet abban az irányban képesek befolyásolni, amely nekik a leginkább megfelel.

Ezek után Kemény felteszi a sarkos kérdést: vajon nem lenne-e mégis jobb, ha nem léteznének nemzetek, s „a koreszmék, az előrehaladás szelleme közvetlenül hathatna az emberiségre?” Merész kérdés a saját évszázadában! A válasza világos: nem fogadja el azt a felvetést, miszerint, ha nemzetek nem lennének, „akkor az isteni igaz a maga nagyobb tökélyében, a nélkül, hogy a nemzetiségek szűrőjén menne keresztül, jöhetne érintkezésbe az emberiséggel”. Nemzetek hiányában ugyanis egyes befolyásos személyek töltenék be „ama megszűrő, vagy ha úgy tetszik, »visszatükrözőtető szerepet« és ezzel »nem nyerne a világ«”.⁶

A nemzeti ébredés kora

Asbóth tulajdonképpen maga is a „Zeitgeist”-nek engedelmeskedett akkor, amikor a magyar fejlődés pályájának kanyargós ívét olyan személyiségekkel igyekezett magyarázni, akik követték az egymást váltó korszakok szellemi sugallatait. A XIX. század közepének tudományos gondolkodását uraló pozitívizmust, amely a természettudományos objektivitás igényével kívánta a társadalmak fejlődését magyarázni, azzal szokták vádolni, hogy megfosztotta az egyéniségektől a történelmet.⁷ Asbóth nem kívánta a közélet és a kultúra nagy alakjait az arctalan tömeg masszájával felváltani, de nem tudta magát függetleníteni a pozitívizmus szemléletétől, amikor azt hangsúlyozta, hogy „nem szabad a történelmet az egyéniségből magyarázni, hanem magyarázni kell az egyént a történelemből”.⁸ E meggyőződéssel összefüggésben fejti ki: „A kor elsői egész lényükben, adományaikban, törekvésükben a legbensőbb összhangban állanak magának a kornak általános szellemével”.⁹ A nagy ember tehát az, aki a kor szükségleteit a leginkább szolgálni képes. De nézzük meg, hogyan építette fel az érvelését!

A *Három nemzedékben* a reformkortól a kiegyezésig terjedő időszakot három lényeges periódusra osztotta: a nemzet ébredésére, a forradalomra és az önkényuralomból való kiemelkedésre. (Mivel valójában egy-egy nemzedéknél rövidebb szakaszokról van szó, tanulmányainak

⁶ Uo. 201.

⁷ R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetiszemlélet*, Gondolat, 1970, 147.

⁸ Asbóth: i.m. 6.

⁹ Uo. 8.

1892-es kiadásában Asbóth „*Három korszak*”-ra változtatta meg a műve címét.¹⁰) A véleményét így foglalja össze: ugyanabban a korban, ugyanazon viszonyok között „mindig és mindenütt rokonszellemek azok, akik az első helyeket foglalják el az államban, valamint a művészet, költészet derültebb, szebb világról való birodalmaiban”. Így jut el fő tézisének a megfogalmazásához. „Én úgy érzem, hogy e nevek: Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák Ferenc és Arany János annyira összetartoznak, mint ahogy összetartoznak azok az egyes hangok, melyek együtt adják meg zengő harmóniájukban az akkordot.”¹¹ Mit szimbolizálnak e párosok? Széchenyi és Vörösmarty „a tettekre ébredést”, Kossuth és Petőfi a „lázás küzdést”, Deák és Arany pedig az „alkotást”.

E sémában tehát az első párost alkotó Széchenyi és Vörösmarty az ébredés korszakának a megismerésítői és egyúttal a legbefolyásosabb alakítói. A történelem roppant nehéz feladat elé állította őket, hiszen fellépésüket megelőzően a magyar nemzet „nehéz, kóros álommal” küszködött. A *Három nemzedék* lapjain ennek az állapotnak roppant plasztikus leírását kapjuk: „az agóniának már vége van, de az akaratnak még nem engedelmeskednek a lomha tagok”; az ország politikai állapota szánalmas: „az alkotmány mindenfelé keresztülyuggatott egy papírrongy; ritka és ekkor is sikertelen országgyűlések; a gravaminális [sérelmi] politika minden nyomorával és tehetetlenségével”. Volt kormányunk, de „német szellem és német szó uralkodott fölötte”. Politikai életünk „fent német, lent latin; hitvány mindenütt.”¹² Ekkor lépett a tettek mezejére Széchenyi, ekkor jelent meg az irodalmunkban Vörösmarty. Csodásan esik egybe e két férfi fellépése – mutat rá Asbóth, hiszen a *Zalán futása* 1825-ben jelent meg, ugyanabban az évben, amikor Széchenyi egyéves jövedelmét felajánlotta az Akadémia céljára. A *Három nemzedék* szerzője úgy látta, hogy a nemzeti jelleg a magyar közéletben kizárólag a politika és az irodalom terén érvényesült; e gondolat kapcsán ide kívánczik Kornis Gyula azon, a két dimenziót összefonó megállapítása, miszerint Zrínyi óta Széchenyi volt az első államférfi, aki felismerte a költészet nemzeti és társadalmi jelentőségét.¹³

Nem a *corpus iuris*, nem a megye terme volt az ő iskolája, olvashatjuk Széchenyiről, hanem „korának ütőerére tette kezét” és a „modern mozgalmak közepébe állott”. Megértette tehát, mit kíván a kor, s a szavára „dől meg az ósiség, hull le a jobbágyság lánc, és támadnak országszerke közlekedési eszközök”. A doktriner francia politikusoktól elfordult, a legtöbbet Angliától tanulta – ennek kiemelése kifejezetten dicséret

¹⁰ Ez eszünkbe juttatja Szekfű Gyula azonos című nevezetes munkáját, amelyik furcsa módon nem hivatkozik Asbóthra.

¹¹ Asbóth: i.m. 9.

¹² Uo. 11–13.

¹³ Kornis Gyula: *Széchenyi István és a magyar költészet*, Franklin Társulat, Budapest, 1941, 64.

Asbóthtól, olyannyira az, hogy szerinte ebben, vagyis a pragmatikus angoloktól való tanulásban rejlik a siker egyik fontos tényezője. (Joggal emlékeztet „*Magyar viktoriánusok*” című remek tanulmányában Halász Gábor, hogy a szabadságharc bukása után a francia forradalmi eszmékben csalódott nemzedék számára a legizgalmasabb kérdéssé az angol fejlődés vált.¹⁴) Széchenyi méltatásával Asbóth azt is kifejezésre juttatta, hogy a változásokat önmagukban egyáltalán nem kárhoztatja, csak azok radikális, absztrakt elvek vezérelte módjait utasítja el.¹⁵

A kultúra egyedisége

Vörösmarty kapcsán a *Három nemzedék* azt emeli ki, hogy míg a nyelvújítóknál csak készült a nyelv, nála már teljesen kész volt. Asbóth méltánytalanul szigorú a Kazinczy vezette nyelvújítási mozgalommal: „kínos vergődésnek” nevezi, amelynek törekvései „a mai korba is benyúló egyes tévedéseiken kívül nem értek el egyebet, mint hogy írtak görögösen, latinosan, németesen magyar szavakkal” – olvashatjuk a kemény ítéletet.¹⁶ Lőrincz Anita irodalomtörténeti tanulmányában joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a kor nagy tekintélyű kritikusanak, Gyulai Pálnak a világ- és esztétikai felfogása mély hatással volt Asbóthra: Kazinczy mozgalmának az elmarasztalásában és Vörösmarty kiemelésében ez egyaránt megmutatkozik. Gyulai *expressis verbis* kijelentette, hogy Vörösmarty volt az, aki a Kazinczy által „jól-rosszul művészivé emelt költői nyelvet” „nemzetileg művészivé változtatta”.¹⁷ Gyulai és Asbóth tehát egyaránt a nyelvi újítások idegen jellegét bírálták, s e szempont kulcsfontosságú volt, hiszen – S. Varga Pál terminusával élve – ebben az ún. „hagyományközösségi szemléletben” alapvető törésvonalként funkcionált az idegen és a saját kultúra megkülönböztetése. E megközelítésben a nemzetek kizárólag saját egyediségük alapján fejleszthetik ki a kultúrájukat.¹⁸ Mondhatjuk, véleményében Asbóth követte Kölcsey

¹⁴ Halász Gábor: *Magyar viktoriánusok*, in: Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*, Magvető, 1981, 93.

¹⁵ E ponton utal Asbóth arra a magyar elit széles körében osztott gondolatra is, miszerint az angolokon és a magyarokon kívül a világon senki sem dicsekedhet jogfolytonosságában töretlen alkotmányával. Sőt, még azt az érdekes, bár megkérdőjelezhető állítást is olvashatjuk, hogy „Magyarországon nem is lehetséges más, csak angol civilizáció”. Uo. 16.

¹⁶ Uo. 12.

¹⁷ Lőrincz Anita: *Asbóth János: Három nemzedék*, Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 111. 2007/1–3, 173–174. Lőrincz szerint a *Három nemzedék* irodalomtörténeti része különösen sokat köszönhet Gyulai Pál „*Vörösmarty életrajza*” című munkájának. Lőrincz: i.m. 183 old. 88. sz. jegyzet.

¹⁸ S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi, 2005, 284–287. („Vagyis minden nemzetnek összemberi felelőssége, hogy a maga kultúráját megalkossa.”)

Ferencet, aki az 1826-ban írott, *Nemzeti hagyományok* című munkájában kifejtette: azért tartja többre a görög kultúrát a rómainál, mert az [a külső hatásokat] „kirekesztő, a saját centruma körül forgó” jellegű volt, míg ez sem az utóbbiról, sem pedig a későbbi európai kultúráról nem mondható el.¹⁹ A klasszicizáló nyelvújítókkal ellentétben, Széchenyihez hasonlóan Vörösmarty is „a kornak áramlatában állott”, de a grófhhoz hasonlóan távol tudta magától tartani a francia romantikát, amely a bűnöst dicsőíti, és a társadalmat vádolja. A kor szellemi hatásai közül tehát jó érzékkel tudott szelektálni. Nem lett a groteszk, az iszony és a dissonance költője sem, és további érdeme, hogy „detronizálta” az Olympust és megteremtette helyette a magyar hitregét. Asbóth nem említi, valószínűleg azért, hogy gondolati konstrukciójának az erejét ne gyengítse, de jegyezzük meg, hogy bár Széchenyi és Vörösmarty személyes viszonya sokáig közeli és szívélyes volt, 1841-től ez fokozatosan megváltozott. A Kelet Népe-vitában ugyanis a költő néhány kérdésben bírálta Széchenyit, aki ezt igen rossz néven vette, olyannyira, hogy Vörösmartyt is radikalizálódással kezdte gyanúsítani. 1848 márciusában már így írt: „Az Akadémia, Vörösmarty, Bajza, etc. úgy sem egyéb, mint egy revolutionarius club.”²⁰

A „magyar érdek” középpontba kerülése

Aligha meglepő a fentebb kifejtettek fényében, hogy Széchenyit és Vörösmartyt Asbóth szemében az emelte a legmagasabbra, hogy „amit az idegentől vettek, az bennük magyarrá lőn, tiszta magyarrá tudták tenni.”²¹ Az értékőrző konzervatív eszmevilágban a mechanikus másolás, az idegen minták kritikátlan átvétele elfogadhatatlan. Asbóth értékrendjében ezért a legnagyobb dicséret az a megállapítás, hogy „mind a kettő mindennekefelett magyar”. Ne felejtjük el, hogy a korszak nemzetfelfogására óriási hatással volt Herder 1791-ben megfogalmazott jóslata, miszerint a magyar nyelv és nemzet pár évszázad alatt el fog tűnni a szláv és germán tengerben! A *Három nemzedék* álláspontja e tekintetben tehát defenzív jellegűnek minősíthető. Érdemes kiemelni, hogy itt, e munkában jelenik meg először az Asbóth írásaiban később oly sokat emlegetett, minden politikai cselekvés zsinórmércéjeként funkcionáló „magyar érdek” fogalma. Ebben a kontextusban fogalmazódik meg, hogy Széchenyi kész volt akár „drága-kedves eszméinek” háttérbe szorítására is,

¹⁹ Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*, <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm#183>.

²⁰ Kornis: i.m. 117–119.

²¹ Asbóth: i.m. 16.

ha azokat „a magyar érdekekkel ellenkezni látta”.²² Széchenyi sokat bírált következetlenségeit is azzal menti fel a *Három nemzedék*, hogy „minden következetlensége folyománya volt ama vaskövetkezetességének, melylyel mindenkor és mindenben a magyar érdekeket követte.”

Mert hibái és gyengeségei azért Széchenyinek és Vörösmartynak is voltak. A grófnak Asbóth szemére veti, hogy nála a „hideg ész”, az érdekek racionális kalkulálása dominált, amely alkalmatlan volt a szélesebb körű társadalmi elfogadottság megszerzéséhez, s ezt még arisztokrata származása is nehezítette. Arisztokrata volta még akkor is a hátrányára lett volna Széchenyinek, „ha nem mutatkozik, amint néha mutatkozott, hideg és sértő tartózkodásban” – fűzi hozzá Asbóth. S ennek kapcsán egy figyelemre méltó társadalomtörténeti kitekintést is ad arról, hogy a „gentry” „mindig több érzékkel bír a korszükségek, több fogékonysággal a nemzeti aspirációk iránt, mint a nemzet tömegétől elzárkózott főnemesség, amely csak a „közizgalom, a közveszély, az eligazodni nem tudás” napjaiban keres kapcsolatot az alsóbb osztályokhoz.”²³

Asbóth végső értékelése szerint Széchenyi hibái mégsem jártak volna súlyos következményekkel, ha ő képes lett volna arra, hogy „dominálo nagy alkotásban, harmonicus, erős ívezetű közjogi épületben” szilárdságot adjon a nemzetének. Ez azonban már csak azért sem sikerülhetett, mert „közjogi viszonyaink sarkkövét”, az Ausztriához fűződő viszonyunkat rendezetlenül hagyta. Ez volt a legsúlyosabb mulasztása, „itt tört ki a válság”.²⁴ Széchenyi lángelméje dacára sem volt tehát „a nagy alkotások embere” – fogalmazódik meg az ítélet. Olyan volt e tekintetben mint iratai, beszédei, ezekből is hiányzott „a nagy egész alakításának ereje”. A megjegyzés háttérére jól rávilágít Lőrincz: Asbóth művészeteszménye az irodalmi jellegű alkotásoktól is szigorú egységet és befejezettséget várt el, Széchenyi beszédeit és írásait pedig „szaggattaknak”, „ki nem kerekítetteknek” tekintette.²⁵

Hasonló típusú gyengeségeket talál Asbóth Vörösmartynál is. Ő igen sokszor követte „a költői igaz ihlet helyett a pusztá virtuozitás csábjait”, s ennek döntő szerepe volt abban, hogy a nemzet oly gyorsan fordult el tőle Petőfi felé. Első pillantásra meglepő módon a hibái között említi Asbóth a „széleskörűséget” is; ez oly erény, amely „eddig még mindenütt és mindenkor az alkotás nagyságának esett a rovására”. A költő munkásságának szerinte nem tett jót „az a virtuózszerűség, mely minden hanggal, minden alakkal és válfajjal megpróbálkozott.” Más szavakkal:

²² Uo. 17–18.

²³ Uo. 28.

²⁴ Uo. 23.

²⁵ Lőrincz: i.m. 178.

túl sok mindenbe kapott bele. De még súlyosabban esik latba, hogy „a nagy alkotás ereje benne sem volt meg.” Akárcsak Széchenyi, Vörösmarty sem teremtett „oly nagy egészet, mely hozzá méltó lett volna”. Így aztán „mindketten nagyobbak voltak a műveiknél” – állítja a *Három nemzedék*.²⁶

De kell-e ezen csodálkoznunk? „Ilyeneknek teremtette és nevelte őket a kor, mivel ilyenekre volt szüksége” – kapjuk meg a választ, bár az homályban marad, hogy pontosan mik is voltak a korszellem velük szemben támasztott igényei. Annyit viszont megtudunk, hogy „az első is csak saját korszakukban lehetnek első”, Széchenyi és Vörösmarty azért nem maradhattak többé első, mert – jelentékeny mértékben épp a tevékenységüknek köszönhetően – „továbbindult maga a kor”.²⁷ A történelem menetét senki sem állíthatja meg, és elébe sem vághat.

A „lázás küzdés” romboló korszaka

A radikális cselekvéshez való viszony és a konzervatív módon értelmezett nemzeti érdek dimenzióiban állítja szembe Asbóth a „tettekre ébredés” két kulcsszereplőjét Kossuthal és Petőfivel, akiket náluk jóval kedvezőlenebb színben mutat be. E két szempont persze nála egy tőről fakad: meggondolatlan radikalizmussal nem lehet a haza valóságos érdekeit szolgálni. A *Három nemzedék*, amelyet Szalai Miklós „hídnak” nevezett Asbóth 1872-es és 1875-ös munkái, a liberálisabb szellemiségű *Szabadság* és a *Magyar Conservatív Politika* között, még valóban nem lép fel a tudatos konzervativizmus szószólójaként, szerzőjének konzervatív ösztönei azonban már ekkor határozottan állást foglalnak Kossuthal és a forradalom eszméjével szemben.²⁸ Ezt tükrözi a választott narratíva, amely azt hangsúlyozza, hogy Kossuth, aki „nyomott helyzetű, klientéla nélküli prókátorként” kezdte a pályafutását a távoli Zemplén megyében, egyre keserűbben érezte a tehetsége és a társadalmi pozíciója közötti ellentétet, s ezért gyorsan közeledett „a szellemi proletariátus, a forradalmak e fő-fő eleme felé”. Széchenyi és Kossuth nemzeti sorskérdésekről folytatott nevezetes vitáját illetően a *Három nemzedék* egyértelműen az előbbi pártjára állt, rámutatva: a reformer gróf hiába bizonygatta, hogy a népvezéri politika alkotni nem képes, csak rombolni, Kossuth mégis minden vetély-

²⁶ Asbóth: i.m. 25.

²⁷ Uo. 21.

²⁸ Szalai: i.m. 855. A *Szabadsághoz*: Egedy Gergely: Asbóth János az egyéni szabadság zsidó hagyományáról, *Magyar Szemle*, 2021/1–2; a *Magyar Conservatív Politikához*: Egedy Gergely: A *Magyar Conservatív Politika* kísérlete a konzervativizmus legitimálására, *Kommentár*, 2021/1.

társat kiszorított, mert ő rendelkezett „a nemzet szívével és akaratával”. A helyzetét csak erősítette, hogy a kiváltságairól lemondó nemesség a demokratikus eszmék bódulatában „rajongani kezdett a népért” és a tömeget képviselő Petőfivel együtt Kossuthot is az egekbe emelte. Ő viszont „toronyiránt rohant a biztos bukásnak”, azt a fajta következetességet tanúsítva, amelyet „a tömeg megért és megtapsol”.²⁹ Miért lehetett ennyire népszerű? Azért, mert a forradalmi eszmék „európai általános áramlatát” képviselte. A korszellem azonban téves is lehet, és „ez ellen küzdeni a belátó és becsületes férfiúnak kötelessége” – figyelmeztet Asbóth a *Magyar Conservatív Politikában* a brit államférfiúra, Benjamin Disraelire hivatkozva.³⁰ A tömegekre építő demagóg politikát Asbóth már 1873-ban is elutasította, hogy aztán később ezt még jobban hangsúlyozza majd.

A forradalmi eszméknek való behódolás Asbóth interpretációjában nem csak a rombolás szellemével járt együtt, hanem a „tisztn magyar” szempontok mellőzésével is. Így a *Három nemzedék* Kossuth szemére veti, hogy „örökké a külföldre is spekulált nemzeti terveiben, a döntést, a végmenekvést mindig ott kereste”. Sőt, „hanyatló éveiben annyira jutott, hogy odadobta volna Magyarországot a dunai konföderáció karjaiba is, hogy csakhamar majorizált szolgájukká legyünk mindazoknak, akiknek vezetésére vagyunk hivatva egy ezredéves múltnál fogva”.³¹ Széchenyinek bezzeg ilyen gondolatai nem támadtak soha! – emeli ki Asbóth. Ő nem kívánta, hogy a magyar tovább próbáljon menni, mint amennyire azt a saját lábán teheti. Kossuth viszont – különösen francia eszmék hatására – „nemegyszer sokkal tovább ment, mintsem tisztán magyar politika megengedhette volna”. A szabadságharcra utalva Asbóth megállapítja: az „úgy nem bukik”, ha Kossuth „magának a harcnak és az országnak a szellemével ellentétbe nem jut”, ha valóságos államcsínnyel, a nemzet ellenére nem kiáltatja ki a köztársaságot.³² Ennél tragikusabb hibát nem lehetett volna elkövetni... Itt egyértelműen 1848–49 konzervatív nézőpontú értékelését láthatjuk, amely jól mutatja, hogy ő határozottan elutasította a Habsburg Birodalomból való kiszakadást és a köztársaság eszméjét. Meggyőződésére biztosan hatással volt a *Pesti Napló* főszerkesztőjének, a kiváló írónak, Kemény Zsigmondnak a forradalom bukása után írt két híres röpirata, (*Forradalom után*, 1850; *Még egy szó a forradalom után*, 1851), amelyek logikusan érveltek amel-

²⁹ Asbóth: i.m. 22.

³⁰ Asbóth János: *Magyar Conservatív Politika*, Légrády Testvérek, Budapest, 1875, 177.

³¹ Asbóth: *Három nemzedék*, 17.

³² Uo. 17.

lett, hogy a magyarságnak elemi érdeke a Habsburg Birodalom által nyújtott védelem elfogadása.³³

Ha nem is ennyire éles, de hasonló jellegű ellentétet talál Asbóth Vörösmarty és Petőfi között is. Ahol az utóbbi „idegenből merített”, „ott sokkal érezhetőbb nála az idegen zamat, mint Vörösmartynál”, ráadásul Petőfi „könnyen csap át kozmopolitaságba s álmodozik világszabadságról”, ami a *Három nemzedék* kontextusában egyértelműen negatív ítélet, hiszen Asbóth konzervatív módon az absztrakciókkal szemben a konkrétéhoz, a lokálishoz ragaszkodott.³⁴ Amiként Kossuth is csak az érzelmekkel való izgatásban volt sikeres, Petőfi is csak az érzelmek költészetében, a lírában tudott kiemelkedőt alkotni; a nagyobb szabású alkotásaiban Asbóth szerint messze elmaradt Vörösmarty mögött.

Az alkotás kora

Asbóth érzékletes képet fest a szabadságharc bukása utáni helyzetről, amelyben „Kossuthot eltemették az összeomlott haza dűledékei”, a haza ellen irányzott halálos döfés pedig Vörösmarty és Széchenyi „nagy szívén” ment keresztül. E háttér kellően drámai hatásúvá teszi a kérdést: van-e még erős kéz, amely a pusztulásba zuhanó nemzetet meg tudja ragadni?³⁵ Az igenlő válasz vezet el a harmadik nemzedékhez, pontosabban a harmadik korszakhoz, amelyet Deák és Arany neve fémjelez. A szó szoros értelmében nem voltak ők új emberek, ám az 1849 előtti évek „nem volt az ő korszakuk”. Ha „valamely mozgalom szükségszerűvé vált a múltaknál fogva, akkor sohasem fog hiányzani a vezérlő egyén” – állította Asbóth. A szabadságharcot követő negyedszázadban e két emberben találta meg a történelmi helyzet tényleges igényeinek a megfogalmazóit. Őbennük hiába is keresnénk Széchenyi „nyughatatlan tevékenységét”, Vörösmarty „kaleidoszkópszerű sokoldalúságát”, az ő munkásságukat Asbóth a „széles epikai nyugalommal”, a harmóniával, „erejük biztos tömörítésével” jellemezte. Távol álltak Kossuth és Petőfi „szenvedélyének tüzeitől”, „kockáztató merészségétől”, a valóság biztos talaját soha nem hagyták el. Mi több, Deák Széchenyinél több érzéket tanúsított a demokrácia eszméi iránt, ám őt soha egy pillanatra sem ragadták el „a kozmopolitikai áramlatok végletei”, a magyar érdekeket nem sodorta veszélybe, s az idegennek sem árulta úgy Magyarországot,

³³ Kemény Zsigmond: *Forradalom után*, in: Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*, Szépirodalmi, 1982, 244–245.

³⁴ Asbóth: i.m., 18.

³⁵ Uo. 39.

mint Kossuth. Neki volt bátorsága kimondani: a hazáért mindent lehet kockáztatni, csak magát a hazát nem.³⁶

Aranyban, noha ő Asbóth szerint a modern eszmekörből többet értett meg Vörösmartynál és Petőfinél, mégsem találjuk meg „Beranger, Heine, Byron reminiscenciáit”; „tisztá magyar mindenütt”. Jegyezzük meg, hogy itt ismét számolnunk kell Gyulai hatásával; Asbóth őt követve, vagy legalábbis vele összhangban állította irodalmunk csúcspontjára Aranyt, aki az ő kompozíció-eszményét a leginkább megvalósította.³⁷ Arany a népben rejlő erőt nem kevésbé ismerte forradalmár lelkű elődjénél, de „tisztábban és jobban” tudta azt érvényesíteni. Szekfű *Három nemzedékében* senkié sem múlja felül Széchenyi teljesítményét, Asbóthnál viszont azt olvashatjuk, hogy nemzeti tekintetben Deák és Arany még Széchenyit és Vörösmartyt is túlszárnyalja, mert műveltségük „erősebben gyökerezik a magyar talajban”.³⁸ Így bizonyultak képesnek arra, amire egyik kiemelkedő elődjük sem: a nagy alkotásra. Az övék „a biztos kézzel való nagy alkotás korszaka volt”. Így tudta Deák újra felépíteni a magyar alkotmányt és az érdekközösség alapjára helyezni Magyarország és Ausztria közjogi viszonyát, s ugyanennek az attitűdnek köszönhetjük Arany nagy epikai költeményeit. „Deák és Arany legnagyobb ereje a megnyugtatóban, kiegyenlítésben és kibékítésben” van – írja Asbóth és véleményét olvasva nem gondolhatunk másra, mint annak a méltatására, ami bármely politikai rendszer működőképességének és stabilitásának a záloga: a konszolidációra való képességre. Hiszen konszolidálni annyi, mint a bizonytalant biztossá, a kiszámíthatatlan kiszámíthatóvá tenni – s erre egyáltalán nem mindenki képes. Idézett tanulmányában báró Kemény Gábor rámutat, hogy a korszellem közvetítésével, hatásainak a szűrésével az állam a nemzeti kohéziót is erősíti. „Minden állam-szerkezet bizonyos közös elvek, közös szellem uralmát mondja ki sok ember, bizonyos földterület fölött. Az állam-szerkezetnek ennél fogva nagy, és épen legnagyobb hatása van arra, hogy bizonyos emberek, az ország polgárai, közelebb álljanak egymáshoz, mint másokhoz.”³⁹ A magyarságnak szüksége volt a saját államiságra, és a Deák által véghezvitt konszolidációban Asbóth a magyar nemzetállami keretek megteremtésének a vívmányát értékelte. Számára ez a politikai alkotás legmagasabb szintje.

³⁶ Uo. 41–42.

³⁷ Lőrincz. i.m. 179–180. Lőrincz általánosságban is kiemeli Asbóthnak az „átgondolt szerkesztés” iránti igényét.

³⁸ Mindkettőjükben megvolt az a „magvas humor” is, jegyzi meg Asbóth, amely csak a nagy szellemek sajátja; a többiek ennek híján voltak, pusztán a „színpadias” jelző illik rájuk. Asbóth: i.m. 43.

³⁹ Kemény: i.m. 197–198.

Szemben a korszellemmel?

Látva, hogy Asbóth milyen erősnek tartotta a korszellem hatását, meglepőnek tűnhet azon állításunk, hogy ő ennek ellenére tudatosan szembe fordult saját korának a politikai szellemével. Milyen értelemben? Ennek a kifejtéséhez előbb utaljunk arra, hogy a *Három nemzedéket* – és Kemény Gábor tanulmányát – olvasva azt mondhatjuk, mindketten lényegében egy egységes, differenciálatlan korszellem feltételezéséből indultak ki. De van-e ilyen? E megközelítéssel határozottan vitatkozik a konzervatív gondolkodás egyik XX. századi klasszikusa, Karl Mannheim. „A »korszellemről« szólva ugyanúgy világossá kell tenni – fejt ki a véleményét a nemzedékekkel foglalkozó 1928-as tanulmányában – „hogy a mindenkori »korszellem« nem az egész korszak szelleme; amit rendszerint annak vélnek s neveznek, az többnyire az adott időpontban különös jelentőséget nyerő – egyszerű vagy összetett – társadalmi rétegben lakozik, amelyik – anélkül, hogy egyben megsemmisítené vagy magába olvasztaná őket – a többi áramlatra is rányomja a maga szellemiségének a bélyegét.” Mannheim ezt azzal egészíti ki, hogy a korszellemet többnyire az egyes korszakok legmarkánsabb tendenciáinak a vetélkedése alakítja ki. A 19. századnak nincs egységes korszellem, fűzi hozzá: „egysége, (ha a politika terén keressük) lényegében a konzervatív-tradicionalista és a liberális indíttatások küzdelmének eredője”.⁴⁰

Az a „különös jelentőséget nyerő” társadalmi réteg, amely hazánkban a tárgyalt korszakban képes volt a maga véleményét a legnagyobb mértékben kisugározni, a köz-és középnemességből formálódott „gentry” volt, és Asbóth nem hagyott kétséget afelől, hogy benne látja a nemzetfenntartó erőt. Az arisztokráciával kapcsolatos fenntartásairól már volt szó, de az újonnan alakuló polgárságról is kritikusan vélekedett. A „gentry” jobban ért a kormányzáshoz, „mint a „kicsinyes érdekek és kicsinyes viszonyok közt elfogult, az ország irányításának tradícióival nem rendelkező polgári osztály” – fejt ki.⁴¹ És sokatmondóan, saját értékrendjét jelezve, hozzáteszi ehhez: a „gentry” domináns pozíciója: valójában „sehol sem történt az ország kárára”, sem Angliában, sem Poroszországban, sem pedig Magyarországon. Asbóth tehát elkötelezetten kiállt a „gentry” mellett, de mégsem fogadta el e réteg szubkultúrájának

⁴⁰ Mannheim Károly: *A nemzedékek problémája*, in: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*, Osiris, 2000, 244–245. A kérdéskör egyik kortárs kutatója amellett érvel, hogy a *sui generis* fogalomként tekintett „korszellem” jól megkülönböztethető egy adott kor egyéb kulturális jelenségeitől. Monika Krause: *What is Zeitgeist? Examining Period-Specific Cultural Patterns*, Poetics, Vol. 76, October 2019, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304422X18301931#>.

⁴¹ Asbóth: i.m. 28.

a legfontosabb elemét, a nemzeti liberalizmust, amelyben saját korának uralkodó politikai eszméjét láthatjuk.

A Mannheim által hangsúlyozott, a század szellemét meghatározó eszmei küzdelem a *Három nemzedék*ben is megjelenik, még ha nem is közvetlenül a konzervatív és a liberális törekvések konfliktusaként tárgyalva, hanem a realitásokkal számot vető cselekvés és a nemzethez való viszony vizsgálataként. E dimenziók azonban jelentékeny mértékben átfedik egymást. A *Három nemzedék*ben Asbóth ugyan még nem üzen hadat a liberalizmusnak, de már ekkor is jól érzékelhetően a Magyarországon igencsak háttérbe szorult konzervativizmus eszméit karolta fel.⁴² Két évvel később, 1875-ben a *Magyar Conservatív Politikában expressis verbis* leszögezi azon – sok tekintetben illuzórikusnak bizonyuló – meggyőződését, miszerint „a mai áramlat a konzervatív áramlat Európa-szerte, világszerte”, s ennek Magyarország éppúgy nem fog tudni ellenállni, mint ahogy nem tudott korábban a liberalizmusnak sem. A kor szellemét már a *Három nemzedék* is a konzervativizmusban keresi; ezt tükrözi a „magyar érdek” következetesen konzervatív értelmezése éppúgy, mint Kossuth elmarasztalása, amiért „nem kímélte” a konzervatív érdeket.⁴³ Asbóth ezzel azt kívánta bizonyítani, hogy saját kora, a XIX. század utolsó harmada a kiegyezés politikáját és a Deák és Arany által szimbolizált higgadt konzervatív-reformer attitűdöt követeli meg. S ezt hagyta örökül a későbbi magyar konzervatív gondolkodás számára is.

⁴² Asbóth: *Magyar Conservatív Politika*, 20. E sorok szerzőjének a véleményéhez hasonlóan Vasas Géza is konzervatívnak értékeli a *Három nemzedék* orientációját: „közelebb visz a magyar konzervativizmus fogalomkészlete rezdüléseinek a megértéséhez”. Vasas: i.m. 95.

⁴³ Asbóth: *Három nemzedék*, 17–18.

HALMÁGYI MIKLÓS

FORRÁSHASZNÁLAT ÉS ÍRÓI LELEMÉNY ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGITRÓL SZÓLÓ TÖRTÉNELMI REGÉNYEKBE¹

A regényírók és filmrendezők képzeletét nem csak a királyok tettei és a látványos csaták mozgatják meg! Egy szigeten, csöndes visszavonultságban élt apáca története is felébresztette már írók és olvasók figyelmét és tiszteletét. Árpád-házi Szent Margitról, IV. Béla király lányáról a 20. század első felében a magyar nyelv jeles művészei alkottak sikeres regényeket, egymástól nem is olyan nagy időtávolságra. A szerzők dolgát megkönnyítette, hogy bőségesen maradtak ránk források, melyek betekintést nyújtanak a zárt apácaközösség életébe. A regényeket olvasva feltehető a kérdés: mi az, amit az író a forrásokra építve oszt meg velünk, és mit tesz hozzá a művészi képzelete birtokában? Mennyiben hű a regény a ránk maradt történelmi emlékekhez és miként érvényesül a szépirodalmi munkában az írói lelemény? Az alábbiakban erre keresem a választ elsősorban Kodolányi János *Boldog Margit* című regénye, valamint a középkori források alapján. Szükségesnek láttam, hogy Kodolányi művének elemzése előtt összehasonlítóképpen a nagy íróelődök – Gárdonyi Géza és Krúdy Gyula – Szent Margitról szóló regényeire is kitérjek. A regény és források összevetése során annak megértéséhez is közelebb juthatunk: miben rejlik a varázs, mely lebilincseli azokat, akik Béla király lányának története felé fordulnak?

I. A mellékszereplő szemszögéből

A Szent Margitnak emléket állító irodalmi művek közül idézzük föl elsőként Gárdonyi Géza *Isten rabjai* című, 1908-ban megjelent regényét. Ahogy Gárdonyi más nagy regényeiben – mint az *Egri csillagok* és a *Láthatatlan ember* –, úgy ezúttal is a gyermekből férfivá érő központi figura szemszögéből ismerjük meg a korszak jelentős személyeit és eseményeit. A szerző meglepi olvasóját. Az első néhány mondatból még nem derül ki, hogy a középkorban járunk. Az előttünk álló regényvilág szinte kor-

¹ Köszönet Deák Viktória Hedvig nővérnek, Mórocz Gábornak, Bagita Attilának a cikkhez nyújtott segítségért.

talán. A multságokat kedvelő, vidám kertész akár Gárdonyi idejében is élhetett volna. A szöveg mintegy érezteti: a régi ember is sok tekintetben olyan volt, mint a mostani. Elejtett utalások azonban egyre hangsúlyosabban éreztetik, hogy nem a 20. században járunk. Amint az öreg kertész meghal, az özvegye és fia átkerülnek egy idegen, távoli világba: a *Szigetre*. Az asszonyt az apácák, a fiút a szerzetesek közé viszik. Jancsi egyre inkább belülről látja a domonkos barátok világát, maga is fráter lesz, és távolról csodálja Margitot, a közelben levő apácazárda szent virágszálát. A legendákból ismert történetet átszővi a lélektani szál. A regény címe – *Isten rabjai* – az öreg Szikárdusz testvér és a gyermek Jancsi beszélgetéséből nyer értelmet. Mindenki rabja valaminek. A nyalka vitézek a pompa rabjai, a király az ország rabja. A szerzetesek Isten rabjai. A regényhősök nem úgy teszik föl a kérdést, hogy mikor leszünk szabadok, hiszen valaminek mindenki rabja. A kérdés az, kinek-minek a szolgálatában állunk. Akkor válhat szabaddá az ember, ha a legnagyobb Úrnak szolgál.

Jancsi fráter nem teljesen kitalált szereplő. A Margit életéről és a közbenjárására történt csodákról 1276-ban felvett tanúvallomások jegyzőkönyvében a királylány gyóntatója, Marcellus megemlíti János testvért, az ő segítőjét. János testvért negyednapos hideglelés kínozza, és Margit imáit kérte. A királylány biztosította közbenjárásáról, de arra bízta a szerzetest: ő is imádkozzon magáért. A fráter ezek után visszanyerte egészségét.² A csodás gyógyulás története bekerült Margit magyar nyelvű legendájába.³ Gárdonyi is beépítette regényébe, de lényegesen ki is színezte Jancsi fráter alakját.

A monotonitást, mely a külső szemlélő számára a kolostori életet jellemezheti, az író részben azzal a megoldással oldja, hogy regényét a korabeli magyar történelem forratagába helyezi. Megelevenednek IV. Béla korának hadi eseményei: szó esik a tatárjárásról, az Ottokár cseh királlyal folytatott ausztriai harcról, végigigzgulhatjuk az idős Béla és fia, István közötti viszály fordulatait.⁴ Olvashatunk Béla király azon hadjá-

² Acts of the Canonizations Process, In: *Legenda Vetus, Acta Processus Canonizationis et Miracula Anctae Margaritae de Hungaria. The Oldest Legend, Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary*. Edited by Ildikó Csepregi, Gábor Klaniczay, and Bence Péterfi. Translated by Ildikó Csepregi, Clifford Flanigan and Louis Perraud. Central European University Press, Budapest–New York, 2018. XXXVIII. 450/451.; A szenté avatási jegyzőkönyv latin szövegét Fraknói Vilmos adta ki: Fraknói Vilmos (ed.): *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*. Tomus I. 1103–1276. Budapest 1896.

Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szenté avatási pere. Budapest 1999. (A legenda Bellus Ibolya, a szenté avatás jegyzőkönyv Szabó Zsuzsanna fordítása. Előszót írta Klaniczay Gábor.) XXXVIII. 191–192. o. (Továbbiakban: Tanúvallomások)

³ Szent Margit legendája. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Érszegi Géza. 104–173. 145. Lásd: <http://mek.niif.hu/00200/00246/00246.htm>

⁴ E viszály időrendjének újragondolását lás: Bácsatyai Dániel: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje. Századok 154 (2020) 5. sz. 1047–1082.

ratáról is, amit a szerb uralkodó ellen sikerrel vezetett. A cselekményt mozgalmassá teszi az is, hogy az író viszonylag sok szereplőt léptet fel – olyanokat is, akik nem tartózkodnak folyton a szigeten.

A regényt végigolvasva érdemes visszaemlékeznünk a könyv elejére: az öreg kertész úgy beszél a fiának a virágokról, mintha azok emberek volnának. A liliumról ezt tanítja: „ritka méltóságos virág ez... Szemétsöpredékben díszlik legszebben... Csendet szeret... félrehelyet... Ahol kevesen járnak, ott nő magasra...”⁵ A könyv végén Jancsi fráter Margitot nevezi Isten liliumának, a kertész szavai tehát ekként őrá vonatkozathatók. A kertész tanítása a szenvedés, az ijesztő vezeklés értelmét is magyarázzák: „Az élet a rothadásból kikél...”⁶

Noha Gárdonyi regényének Szent Margit a legfontosabb alakja, két szerzetes, János és Ábris testvér története, életük ellentétessége mégis áthatja az elbeszélést.⁷ Ábris így beszél a szerzetesrendbe lépéséről: „Tudhatod, hogy kétféleképpen jut be ide a földi ember. Vagy angyal vezet be, mikor még gyermek. Vagy az ördög elől menekül be, mikor már érett.”⁸ Ezen ellentét mentén értelmezhető Jancsi és Ábris testvér története. Mindkettejük életét áthatja a szerelem. Ábris újra és újra elhagyja a kolostort egy nő miatt, majd ismételten visszatér, vállalva a súlyos vezeklést. Jancsi Margitba szerelmes, anélkül, hogy a szent életű nővér tudna róla. Margit szentsége mégis áttöri Jancsi testvér gondolatainak a falát: a királylány halála után Jancsi fráter úgy érzi, Margit látomásban megjelent neki, szavaival segítve őt, hogy megtalálja lelke békéjét.⁹

II. Az utókor költői elbeszélésében

Krúdy Gyula *Szent Margit* című regényének különösen az ajánlása árul el mély tiszteletet: „Meggyógyulásomért térdepelve ajánlom e könyvemet Szent Margitnak. 1927. Nagyboldogasszony napján.” Margit szentté avatására csak 1943-ban került sor, Krúdy mégis szentnek nevezi a király-

⁵ Gárdonyi Géza: Isten rabjai. A szöveget gondozta Z. Szalai Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1980.

⁶ Gárdonyi 1980. 8. 325. 327.

⁷ Az összehasonlítás lehetőségére Tokodi László OP előadásáról való alábbi híradás hívta fel figyelmet, bár magát az előadást nem hallgattam. <http://www.svetits.hu/index.php/galeria/gimnazium/category/530-domonkosok-a-magyar-irodalomban>

⁸ Gárdonyi 1980. 182.

⁹ A regényben felhasznált idézetekről, archaizáló tendenciákról lásd: A. Molnár Ferenc: Árpád-házi Szent Margit legendája XX. századi magyar regényekben, In: Barna Gábor; Zágorhidi Czigány Balázs (szerk.) A 800 éves domonkos rend Magyarországon, Szent István Tudományos Akadémia; Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény (2017) pp. 105–128. 106–116. A tanulmány Gárdonyi és Kodolányi regénye mellett Harsányi Lajos, *Égi és földi szerelem* c. regényével is foglalkozik. A. Molnár 2017. 127–128. o.)

lányt. A cím megtévesztheti az olvasót. Ez a regény nem a 13. században játszódik, hanem a napóleoni háborúk korában. Áthatja azonban a Margitra és az apácakolostorra való emlékezés. Az öreg Máriássi egy huszárezred parancsnokaként részt vesz a háborúban, míg gyenge, beteges lánya, Máriássi Ilona a Margit-szigeten álmodozva tölti napjait. Kármán József, a költő vezetése mellett révedhet vissza a középkorba, a szigeti apácák világába. Gyanakodhatunk, vajon a fiatal költő nem szédíteni akarja-e a lányt, amikor a Japánban járt domonkosokról mond neki egzotikus történetet? A kultúrtörténeti emlékekből mindenesetre felidézhető Gregorius de Hungaria és Eskandély Máté alakja. Gregorius a 14. század elején a pápa által küldött követség tagjaként jutott el – ha nem is Japánba, hanem Kínába. A legendás Eskandély Máté pedig a hagyomány szerint budai volt, és később Kínában hirdette Krisztus hitét.¹⁰ Kármán Józsefnek egyébként nemcsak a regénybéli meséje értékelhető Krúdy könnyed írói tréfájaként, hanem már a szerepeltetése is: Kármán – a 18. század jeles nyelvművésze – ugyanis 1795-ben halt meg, míg Napóleon serege 1809-ben hadakozott Magyarországon.¹¹

A regény emlékezetes alakjai a cigánypalatinus és leánya. Rézike eleinte inkább humorfigurája a regénynek, később meghatóan kedves karakterre nemesedik, aki féltő szeretettel veszi körül Ilonkát, az ő kis úrnőjét. Máriássi Ilona kincset talál, így ki tudják fizetni a családot terhelő adósságot. Ilona a regény végén apacánővér lesz, ennyiben tehát hasonlónak válik a címben felidézett Szent Margithoz.

III. A forrás és az írói lelemény finom szövedéke

Mind Gárdonyi, mind Krúdy könyve bővelkedik a kitalált elemekben, melyek viszonylag könnyen elválaszthatók a forrásadatoktól. Nem sokkal a két író művének megjelenése után Kodolányi János is emléket állított IV. Béla szent életű lányának. Az ő regényét olvasva érdemes a forrás és az írói lelemény finom szövedékére rámutatni.

Kodolányi trilógiában dolgozta föl a 13. századi magyar történelmet. 1936-ban jelent meg a tatárjárásról szóló könyve, *A vas fia*, majd 1937-ben készült el *Boldog Margit* című regényével. A végére hagyta *Julianus barát* (1938) történetét, mely a cselekmény idejét tekintve a trilógia elejére kíváncszna. A *Boldog Margit* azért különösen figyelemre méltó,

¹⁰ Ilkó Krisztina: Eskandély Máté. Egy középkori magyarországi remete Kínában? In: „Közel, s Távol” II. Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásaiából. Szerk. Takó Ferenc. Budapest 2012. 243–253.

¹¹ Lásd Szőrényi László Utószavát a regényhez. <http://mek.niif.hu/00700/00761/00761.htm>

mert az író érdeklődése a gyerekkor, a humor, az álmok, a lélektan és a vallás iránt ebben a történetben szerencsésen találkozik a források által felkínált lehetőséggel.

A gyerekkor, a szülő-gyermek kapcsolat ábrázolása

Kodolányi más regényében is érdeklődést mutat a gyerekkor és a szülő-gyermek kapcsolat ábrázolása iránt. Julianus barátról írt könyvében is nagy terjedelmet fordít a Magna Hungariát felkutató szerzetes gyerekkorának bemutatására, Julianus ifjú éveiről azonban nem maradtak ránk források. Kodolányi ebben a könyvében inkább termékeny képzelőerejére hagyatkozhatott, valamint saját gyerekkori emlékeit, apjához fűződő ellenmondásos viszonyát vihette bele regényébe. A Szent Margitról szóló források ezzel szemben ígéretes anyagot kínáltak egy történelmi személy gyerekkorának ábrázolásához. Tudjuk, hogy Margit nem egészen négyéves korában került a veszprémi kolostorba, mintegy tízévesen a Duna szigetén álló rendházba. Olvashatunk nevelőjéről, Olimpiádeszről, gyóntatójáról, Marcellusról, valamint társaihoz és apjához, Béla királyhoz való viszonyáról. Az apa-lánya kapcsolat megírásában bizonyára segítette az író személyes tapasztalata, hisz Kodolányi János leánygyermeknek is apja volt.¹²

A regény derűje

Ha Kodolányi regényeit olvassuk, bizonyos részeket nehéz legalább egy futó mosoly, akár nevetés nélkül megállni. Az írónak van érzéke a derű, a humor iránt. Ez jellemzi a *Boldog Margit* című művét is. A könyv visszatérő fordulata Margit mosolya, sőt nevetése.¹³ Gárdonyi regényében egy apácanővér így jellemzi Margitot: „...olyan szomorú mindig a mosolygása!”¹⁴ Ehhez képest Kodolányi könyvének bizonyos pontjain Margit kedves, életvidám, sőt pajkos fiatal nő. A forrásból ismert történetek egy része – ruhája bepiszkolása, a megalázó munka – olyaténképpen tűnik föl a regényben, mint valami gyerekcsíny.¹⁵ Mindez hatásos ellenpontja a közgondolkodásnak, mely inkább a vezekléséről ismeri Margitot. A hősnő regényben ábrázolt vidámsága olyan derű, mely az Isten iránti szeretetet és a másik ember iránti jóakaratot tükrözi. Elűzi a szorongató, bénító félelmet, és felszabadít valami jónak a megtételére.

¹² Tüskés Tibor: Kodolányi János. Bp. 1974, 60; 270.

¹³ Kodolányi János: *Boldog Margit*, Budapest, 1982, pl. 59; 150; 289; 295; 310; 364.

¹⁴ Gárdonyi 1980. 164.

¹⁵ Kodolányi, *Boldog Margit*, i. m., 120–124; 271–279; 364–365.

Kodolányi jellemábrázolása összhangban van a forrásokkal. Margit legendái ismételten említik a kiráylány mosolyát. Az ún. régi legendája (*Legenda vetus*) egy ponton így jellemzi őt: „szokásához híven szemérmesen mosolyogott”.¹⁶ Legendái hangsúlyozzák, hogy nem nevetett fennhangon. A régi legenda szerint „Sosem tört ki hangos nevetésben, mert meg volt áldva a szemérmesség erényével”.¹⁷ Hasonlóképp szól a magyar nyelvű legendája is: „...soha ő magát nem adja vala magas nevetésre, fel való nevetésre.”¹⁸ Kodolányi regénye szerint azonban Margit nemcsak mosolyog, de nevet is! Ez sem mond ellent a forrásoknak! Az 1276-ban felvett tanúvallomások jegyzőkönyvében ugyanis megtaláljuk a *rideo* szó megfelelő alakját vele kapcsolatban, mely nevetésnek is fordítható.¹⁹ Margit mosolyát, nevetését, derűjét ismerve azt mondhatjuk: a regény kedélyes előadásmódja nem idegen hősnője szellemiségétől.

Aszkézis

Ha Margit derűjéről szólunk, rögtön meg kell említenünk gyakori könnyhullatását és önfeláldozó, vezeklő életét. Mindez fontos témája a róla szóló forrásoknak. Kodolányi találóan mutat rá arra, hogy Margit vezeklése nem öncélú önsanyargatás, hanem jó iránya és értelme van. Másokért engesztel, és felvállalt szenvedése lelki válság leküzdését kíséri. Ilyen krízisen megy át akkor is, amikor férjhez akarják adni Ottokár cseh királyhoz. Hiába unszolja őt apja, Margit hű marad égi Jegyeséhez. Másik komoly megpróbáltatása, amikor apja és fivére viszályát kell átélnie. A lelki válságok idején Margit az aszkézisen keresztül jut el kérése teljesüléséig és a béke misztikus megtapasztalásáig.²⁰ Kodolányi művében erős színekkel van festve a szenvedés, a bűn és az emberi gonoszság, de szembeállítja vele a jóságot és a szentséget.

Ami a történelmi Szent Margitot illeti, érdemes hozzátennünk a következőket: Lovas Elemér Szent Margitról írt monográfiájában részletesen foglalkozik a kiráylány pszichikumával, bizonyítva, hogy Margit

¹⁶ Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája, 43. o.

¹⁷ Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája, 30. „...numquam se in risum excussum resolvens...” Gombos 1938. III. 2010. o.; *Legenda vetus*, 2019. cap. 6., p. 50.

¹⁸ *Szent Margit legendája*, 106.

¹⁹ Halmágyi Miklós: Sírás, mosoly és nevetés a Szent Margitról szóló középkori forrásokban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 28. (2016) /1–4. 5–20.; Margit mosolyáról lásd Lovas Elemér: Árpád-házi Boldog Margit élete, Bp. 1939, 248; Lásd még az aszkézisről szóló gondolatokat jelen dolgozatban!

²⁰ Mózesről írt regényének is vannak hasonló részei, melyekben a lelki vívódást követi az örömteli élmény. Lásd ehhez Tüskés Tibor: „Magyeriak keráyleánya”. Jegyzetek Kodolányi János *Boldog Margit* című regényéhez. In: Uő: Az újraolvasott Kodolányi. Tanulmányok, esszék, dokumentumok. [Pécs] 2006. 65–76. 2006. 66. 74–75.; Aszkézisről, lelki folyamatáról lásd még: Kovács Kálmán: A lélek regénye: K. J.: Boldog Margit [tanulmány], Irodalomtörténet, 1972. júl. – szept. (3. sz.) 591–619.

nem volt mazochista.²¹ Az aszketikával kapcsolatban általában megalapítja, hogy „a földi céloknál magasabb célok is vannak, és azokért is érdemes erőfeszítéseket tenni.” Margit súlyos aszkézisének fokozódása „összefüggésben van a szeme előtt lebegő céllal, hogy mást ne említsünk, akkor a legborzalmasabb, amikor apja és bátyja egymás ellen fognak fegyvert. De mihelyt megszűnt a harc, abbamaradt a kegyetlen kínzás is.” Lovas szerint a források nem szólnak arról, hogy öröm látódott volna Margit arcán a vezeklés során.²²

Ferdinandy Mihály másra mutat rá, ő ekként ír: „Azok a kegyetlen hajlandóságok, amiket rokonaiban és őseiben feltalálhattunk, Margitban maga ellen fordulva nyilvánultak meg. „Bárcsak abban az időben éltem volna – mondotta egy ízben – amikor Jézus Krisztus szeretetéért darabokra téptek volna, de úgy, hogy szenvedésem nagyon hosszú ideig tartott volna s a végén vágták volna le fejemet Krisztus vérének kiomlásáért.” Midőn ezt mondotta s midőn saját áhított szenvedésének véres víziói fölrémlettek lelke előtt, örömtől sugárzott az arca, s „igen vigad vala”²³ Egy, a 13. században élt személy lelkének mélységeit aligha tárhatjuk fel,²⁴ és számolnunk kell a korszellem sajátosságával is. A forrásokból azonban tudjuk azt, ami Margit közelében történt: betegek gyógyultak meg, szenvedők felé fordult segítő részvétellel, vívódó nővérek rejtett gondolatait mondta ki számukra.²⁵ Mindezt így jellemezhetjük: szentség.

Álom és látomás

Kodolányi regényeinek visszatérő motívuma az álom. Az író bevált technikája, hogy a hősnek van egy sajátos – adott esetben – visszatérő álma. Az édesanya nélkül felnőtt Julianus álmában mintha édesanyja tűnne fel, egy ízben fehér lóval képében.²⁶ Az *Én vagyok* című regény-

²¹ Lovas 1939. 244–275. Az aszketikáról 254–257.

²² Lovas 1939. 254–257. Az idézet a 255. és 257. o.-n.

²³ Ferdinandy Mihály: Az Istenkeresők. Az Árpádház története. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003, 158; Margit örömről való gondolat Alincha nővér tanúvallomásában is szerepel: Acts 2018. XXXVI. 432. „videbatur multum gaudere”

²⁴ Gurevics a 12. századi Nogenti-Guibert személyiségével kapcsolatban írja: „... a XII. század emberét nem lehet a pszichoanalitikus díványára fektetni, hogy ott tárulkozzanak fel pszichéjének titkos rétegei.” Aron Gurevics: Az individuum a középkorban. Atlantisz, Budapest 2003. 129.

²⁵ Pl. Tanúvallomások II.; XXXVIII. 70. 193–194; VI.; XXXVI. 90. 187.; XXI. 148.;

²⁶ A nagy utazás előtt a szülői házba látogató Julianus barát fehér lóról álmodik, akit a férje – Julianus apja – elkergetett a háztól. „Julianus csodálatosképpen úgy érezte, régóta ismeri, s valami közeli kapcsolatban van vele.” Kodolányi János: Julianus barát. 1974, 613. Másnap az apa töredékes vallomása megerősíti, hogy az asszony valóban elment otthonról, majd meghalt. Kodolányi, Julianus i. m., 615–616.

A regény korábbi pontján a leendő Julianus a pécsváradi klostromban töltött első éjszakán, álmában szelíd éneket hall, melyben ott az anyai szeretet. „Ő dalolhatott ilyen lágyan, édesen, tisztán,

ben Jehuda visszatérő álma, hogy egy sötét barlang felé halad, melyből víz tör elő.²⁷ A Margit-regényt is átszövi, sőt keretbe foglalja az álom. A könyv elején a még gyermek címszereplő „rosszat” álmodik. Fényesség és tenger tűnik fel előtte, de a partot szörnyek éktelenítik. Hegyre épült várat is lát, ahol a király lakik, de ő nem tudja elérni azt az épületet: futna, de csak egy helyben topog. Ezért rossz az álom. Élete végén, haldokolva hasonló látomás jelenik meg előtte, de már nincsenek szörnyek a tengerben. Boldogan fut a várkastély felé. „– Atyám! Atyám! – kiáltja, mert tudja, hogy a vár egyik ablakából kinéz valaki, és nevetve várja.... – Emelj magasra ... Még! Még! – sikongja, és csiklandozva kacag.”²⁸ Sok minden van ebben a mondatban, mely az egész regényt, és Kodolányi Szent Margit-értelmezését is jellemzi. Kihez fut Margit? Kit szólít atyjának? A regény szerint édesapja már nincs a földi világban, amikor Margit haldoklik, tehát őhozza is siethet. Az igazi király és az igazi atya azonban az Isten, így a záró motívum az Isten felé való törekvést és a végső célba érkezést is szemlélteti. A földi édesapáról való tapasztalat, a róla való gondolkodás mintegy az Istenről való, bennünk élő kép földi mása, előképe.²⁹

A regény folyamán Margit emléke, hogy valaki magasba emeli őt, ő pedig sikongat a boldogságtól.³⁰ Nem nehéz itt ismét a szeretetteljes apa–lánya kapcsolatra gondolni. Ennek megformálása során bizonyára segítette az író a személyes tapasztalata, hisz – ahogy már utaltunk rá – Kodolányi János egy lánygyermeknek is apja volt. A kisgyerek magasra emelése nagy szerepet játszhat abban, hogy a gyermekben kifejlődjék a bizalom. Megismételhetjük fenti gondolatunkat: az Isten felé való törekvésnek, az átélt bizalomnak mintegy előképe az édesapától kapott szeretet és bizalom.³¹ Sigmund Freud szerint a levegőben lebegésről szóló

mit ezüst húr, Betlehemben, amikor a jászolból kiemelte, ölébe fektette s megszojtatta kisfiát.” Kodolányi, Julianus i. m. 95.

²⁷ Kodolányi János: *Én vagyok*. Budapest 1972. 94–96, 370, 689.; Bodnár Dániel: *A hiányos gyónástól a teljes árulásig*. K. J.: *Én vagyok*. In: *Krizistől a feloldásig*. Szerk. Sulyok Bernadett. Budapest 2021. 277–298. 286.

²⁸ Kodolányi, Boldog Margit, i. m. 520–521.

²⁹ Érdemes itt a korszak nagy német regényére, Thomas Mann, József és testvérei c. könyvére utalni. Amikor Potifár felesége el akarja csábítani Józsefet, ő úgy szabadul meg a kísértéstől, hogy felidézi apja arcát. A narrátor azonban érezteti, hogy valamiféle jelképről van szó. „De nem volt ez határozott személyes-vonású kép, amelyet térben itt vagy ott látott. Inkább lelkeben és lelkével látta...” A felidézett arcba József jötevői – Potifár és Mont-kav – vonásai is belevegyülnek, „és végeredményben és e hasonlóságokon túl még sokkal hatalmasabb vonásokat is viselt.” Thomas Mann: *József és testvérei*. 2. Ford. Sárközi György. 473. (Az eredeti 1936-ban jelent meg.)

³⁰ Kodolányi, Boldog Margit, i. m. 18–19. 223.

³¹ Margit képzeletében a gyermek Jézus olyan, mint az ő kistestvére, Béla. Kodolányi, Boldog Margit, i. m. 149.

álom gyermekkori emlékre vezethető vissza: olyasféle játék emlékére, mely során a gyermeket magasba emelik („repül a gyerek!”).³²

A gyermek Margit álmát idős apacánővér értelmezi. A kislány vallási, erkölcsi magyarázatot hallhat. A tengeri szörnyek a bűnöket jelképezik, a vár felé tartás az Isten felé való törekvést. Hildebrand szerint „Minél tisztább az élet, annál tisztább az álom.”³³ A regény végén a szörnyek nélküli kék tenger és az égbe emelkedés tiszta motívumokként értékelhetők. Föltehetjük a kérdést: vajon láthatta-e Margit a tengert? Van rá esély, hisz történészi elmélet szerint Dalmáciában született, Klissza várában, a tenger közelében! A szöveg az álom leírásánál még ki is hangsúlyozza a mediterrán környezetet: „mintha a nap is nagyobb hévvel süttött volna, mint itt, Beszpörémött...”³⁴ Mikor a kislány a nagybajuszos tengeri szörnyeket emlegeti, Katerina nővér meg is erősíti ezek létezését. *Venéciába* gályán utazó rokona látta őket, ahogy hasukat süttették a sziklán! Ezek a bajuszos, sziklán sütkérező szörnyek igencsak emlékeztetnek a fókákra, az Adriai-tengeren pedig éltek és élnek fókák!³⁵

Margit születésének helyszínét egyébként nem adják meg a legendák. Szülei menekülésének útvonalából, a szülők tartózkodási helyéből vonhatók le következtetések. Knauz Nándor még feltételesen nevezi meg Klissza (Clissa) várát Margit születésének helyszínéül.³⁶ Lovas Elemér 1913-ban – tehát Kodolányi regényének megírás előtt – Klissza várába helyezi Margit születését. 1939-ben már úgy vélte, hogy a királylány Turóc várában látta meg a napvilágot.³⁷ Az újabb történészek közül Klaniczay Gábor szerint Klisszában született Szent Margit, Deák Viktória Hedvig Klissza vagy Turóc várát említi feltételezett színhelyekként.³⁸ Kodolányi regényében Margit szülőhelye egyértelműen Klissza.³⁹

Ha Dalmáciában született, vajon lehettek emlékei Margitnak életé-

³² „A gyermekek ujjongnak, és fáradhatatlanul kívánnák a játék megismétlését, különösen, ha valamiféle ijedséggel és szédüléssel is jár. Évek múltán aztán álmukban megismétlik a játékot, de akkor már eleresztik a kezét, amely tartotta őket: most szabadon lebegnek vagy le is zuhannak.” „Nem tagadom, a tipikus álmok e sorozatát nem sikerült teljesen feltárnom.” Sigmund Freud: *Álomejtés*. Ford Hollós István. Helikon Budapest 1993. 195–196.

³³ F. W. Hildebrand: *Der Traum und seine Verwerthung für's Leben*, Leipzig, 1875, 54. Freud idézi, lásd: Sigmund Freud: *Álomejtés*. 1993. 59.; Kodolányi regényében Margitot is kínozza olyan álom, mely kísértést tükröz. A végső szó azonban a tiszta látomásé.

³⁴ Kodolányi 8.

³⁵ <https://www.divecenter.hu/Hirek/465> (2022. 03. 27.)

³⁶ „...Margit, ha csakugyan Dalmathonban született, nem születhetett másutt mint *Clissában*.” Knauz Nándor: *A nápolyi Margitlegenda*. Magyar Sion, 5 (1867) 561–590. 567. Hasonlóképp Uo. 568

³⁷ Lovas Elemér: *Árpádházi Boldog Margit és kora*, Kolozsvár 1913. 20; Lovas 1939. 68;

³⁸ Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest 2000. 177.; Deák Viktória Hedvig: *Árpád-házi szent Margit 750 éves lelki öröksége*. Vigilia 85 (2020) 8. 568–575. 568.; Magyar Zoltán könyvében a következőt olvassuk; „a mondai hagyomány szerint a felső-magyarországi Znió várában született...” Magyar Zoltán: *Az Árpád-ház szentjei*. Kairosz, 2005. 183.

³⁹ Kodolányi, Boldog Margit, i. m. 37.

nek erről a nagyon korai szakaszáról? A királylány kisgyermekkoráról kevés biztosat tudunk. A magyar legenda szerint „három eszten-dős, vagy kevésbé idősebb” volt, amikor anyja a Szerémségben rábízta őt Olimpiádész asszony nevelésére.⁴⁰ Többnyire hároméves korunkig tudunk visszaemlékezni életünk eseményeire. Előfordulnak azonban rendkívüli esetek, amikor valaki még korábbi mozzanatokat is föl tud idézni az életéből. Kodolányi diákkorában olvasta Sigmund Freud *A mindennapi élet pszichopatológiája* című könyvét.⁴¹ Az osztrák lélekbú-vár ebben a könyvében foglalkozik a gyermekkori emlékekkel, még ha nem is ennyire koraiakkal.⁴² Kodolányi regényében Margit álmának megszerkesztése azért nagyon izgalmas, mert összekapcsolódik benne a történeti elmélet – Margit Dalmáciában született – az álom és az em-lékezet pszichológiájával valamint a lelki fejlődés jelenségével.⁴³

Szakálltalan király vagy írói alteregó?

Kodolányi regényében Béla szakálltalan, borotvált arcú ember. Így ábrázolja a trológia első darabjában, *A vas fiai* című regényben is, ahol hu-morforrássá válik Béla szakálltalansága. Thúz úr így emlegeti a királyt, annak háta mögött:

„– Hát ez az idétlen, nagybeteg, kárvalló kerál akarja megvédeni ez földet a maga szakállára?

– Még szakállá sincsen, s bajusza sem – vetette oda Józsa úr.

– Az sincs! – csapott mennydörögve az asztalra kürtösi Thúz úr.”⁴⁴

Béla szakálltalansága nem Kodolányi írói leleménye. Gárdonyi Géza is sima arcúnak ábrázolja Béla királyt az *Isten rabjai* című regényében. Milyen forrásra vezethető vissza ez a már-már hagyományos írói meg-oldás? A Képes Krónika miniatúráin szakállasnak látjuk Béla királyt,

⁴⁰ Szent Margit legendája, 1999, i. m. 105.

⁴¹ Tüskés 1974. 87–88.

⁴² Sigmund Freud: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. 1–6. fejezet Gergely Erzsébet, 7–12. Lukács Katalin fordítása. 2021. 4. fejezet, 82–72.

⁴³ Margit tudja, hogy a szüleinek volt egy Margit nevű gyermeke, aki még az ő születése előtt, Dalmáciában halt meg. A regény elején Margitban felmerül a gondolat, hogy ő voltaképpen az a korán meghalt Margita. Később már elveti ezt az ötletet, mint eretnekséget. A keresztyénység az emberi lélek egyedi voltát tanítja, elutasítva a lélekvándorlás gondolatát. Margit álma esetleg hasonló élményként értelmezhető, mint amit más meggyőződésűek a lélekvándorlással magyaráznak. Az „idősebb” Margit és Katalin spalatói sírfeliratának szövegét lásd Király Ilona: Árpádházi Szent Margit és a sziget, Budapest 1979. 44.

A visszatérő álom szimbolikájára lásd Sulyok Bernadett írásait. Az álom történelmi hátterének lehetőségére ő itt nem tér ki. Világképek és motívumok Kodolányi János tatárjárás-kori trilógiájában (Julianus barát, *A vas fiai*, Boldog Margit) Palócföld 48 (2002): különszám, 493–503. 498–502; Uő: Világképek és motívumok Kodolányi János tatárjárás kori trilógiájában. 134–144. 142–143.; Lásd még Csapó Julianna: A Krúdy-effektusok Kodolányi János Boldog Margit című regényében. *Híd*. (1997) 6. 448–472.

⁴⁴ Kodolányi, *A vas fiai*, 1961. 384.

de ezek az illusztrációk a 14. századból valók. Létezik-e kortárs kép IV. Béláról? Nagy Géza 1900-ban megjelent könyve szerint „IV. Béla, V. István és III. Endre egész világosan szakál [sic] és bajusz nélkül vannak feltüntetve pecsétjeiken...”⁴⁵ Könnyen lehet, hogy ez volt az a szakirodalom, melyet Gárdonyi és Kodolányi felhasználtak IV. Béla alakjának megformálásakor. Kodolányi munkájában azonban többről is szó van, mint pusztá személyleírásról. A *vas fia*i című regényben Keve, a baksa így szidalmazza a királyt:

„– Majd én megmondanám a magamét Béla úrnak, annak az inaszakadt, habajgós, búsképű agyalágyultnak.”⁴⁶ Inaszakadt volt-e Béla? Nem ismerek olyan forrást, mely Béla testi fogyatékoságáról adott volna hírt. Az íróról, Kodolányiról azonban tudjuk, hogy gondja volt a mozgással, mankóval járt.⁴⁷ Azonfelül Kodolányi is szakálltalan volt. Megkockáztathatjuk a feltételezést: Kodolányi saját önarcképét is beleszővi a regénybe, amikor Bélát ábrázolja.⁴⁸ A korabeli szakálltalan királyportré jó lehetőséget adott erre a szerzőnek.

Béla regénybeli karaktere mögött természetesen más személyek is meghúzódhatnak: A haragvó király szemében föl villanó sárga fényt⁴⁹ Kodolányi hasonlóképpen írja le, mint ahogy *Fekete víz* című önéletrajzi jellegű regényében a dühbe guruló édesapát ábrázolja.⁵⁰

Béla király és Szent Margit halálzási éve

Béla fontos mellékszereplője a könyvnek. Szomorú király, aki vigaszt talál a lányánál, újra és újra ellátogat hozzá. A regény előrehaladtával a király fokozatosan öregszik, gyengül, míg végül – Kodolányi meséje szerint – Margit közelében hal meg. Mennyiben hiteles ez a fordulat? A kérdést azért is indokolt feltenni, mert mind Gárdonyi, mind Kodolányi regényeiben IV. Béla hal meg előbb, Margit később. Mit tudunk kettejük halálzási dátumáról?

⁴⁵ Udvari divat szakál [sic] és bajuszviseletben. In: Nagy Géza: Magyar viseletek története. Bp. 1900. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarViseletek-magyar-viseletek-tortenete-2/iv-a-kozepkori-magyar-viselet-3A8/1-az-arpadok-kora-3AF/udvari-divat-a-szakai-es-bajuszviseletben-3F4/> Hegedűs András előadásában arra mutatott rá, hogy – IV. Béla viaszpecsétjét is figyelembe véve – az uralkodót szakállal ábrázolták. II. András király azonban szakálltalan az őt ábrázoló aranypecséten. Hegedűs András: „az ötödiket az esztergomi káptalan őrizze” Egy 800 éves küldetés. In: Konferencia az Aranybulla kiadásának 800. évfordulójára. 2022. április 22. MNL Országos Levéltára.

⁴⁶ Kodolányi, A vas fia, 1961. I. 231.

⁴⁷ Tüskés 1974. 14, 81.

⁴⁸ Az *En vagyok* c. regényben a sántító Jehuda mozgáskorlátozottság tekintetében erősebben emlékeztet a mankóval járó Kodolányira.

⁴⁹ „...a király szemében pedig sárga fény gyúlt ki...” Kodolányi János: Boldog Margit, Budapest 1982. 379.

⁵⁰ „Apa szemében kigyúl a jól ismert, sárga fény...” Kodolányi János: Fekete víz. In: Keserű ifjúkor. Budapest 1958. 154.

Kodolányi könyvében Béla halálának dátuma május másodika. A krónikáshagyomány szerint Bélát 1270-ben, május 3-án, pénteken, s Szent Kereszt megtalálásának ünnepén ragadja el a halál. Ezzel az a probléma, hogy 1270-ben május 3-a, nem péntekre, hanem szombatra esett.⁵¹ Pauler Gyula foglalkozik a témával *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* című, 1899-ben megjelent szakmunkájában. A könyv főszövege 1270. május 3-ára teszi Béla halálát.⁵² Lábjegyzetben utal rá, hogy V. István május 2-án tesz adományt, ám ezt hamisítványnak tartja.⁵³ V. István május 2-i adományából akár arra lehetne gondolni, hogy akkor már ő volt a király... Kodolányi talán ezért dönthetett a május 2-i dátum mellett. A krónika szerint Béla a budai szigeten, vagyis a mai Margit-szigeten halt meg. Logikus volna a feltételezés, hogy lánya közelében akart meghalni.

Pauler Gyula hivatkozott könyvében elbeszéli, hogy 1269-ben hal meg Béla herceg, IV. Béla király fia. Ezután írja le IV. Béla király halálát, majd Margitét. Pauler Gyula szerint 1271-ben halt meg Margit.⁵⁴ A királylány síremlékén, a róla elnevezett szigeten ugyancsak 1271. évszám látható, mint halálozási év. De mit mondanak a források?

Az úgynevezett régi legenda a következőképp adja meg a dátumot: „az Úr 1271. évében, életének 29. esztendejében, február kalendájának 14. napján, fráterek és sororok tömegétől körülvéve békésen elszenderült, és visszaadta lelkét Teremtőjének.”⁵⁵ Február kalendájának 14. napja január 19. Eszerint tehát Margit 1271. január 19-én halt volna meg. 1271-ben január 19-e hétfői napra esett. A legenda szövege azonban ellentmond önmagának. Kicsivel később ugyanis elbeszéli, hogy egy távolabb lakó nemes hölgynek a lelkében „Margit halála éjszakáján megmutatkozott az ő elmúlása”. Az asszony szólt férjének, aki vasárnap ellovagolt a kolostorba, hogy megtudja az igazságot. A legenda szerint „Úgy volt, ahogy az asszony mondta: előző nap, vagyis szombaton, az éjszakai első vigília kezdetekor halt meg Margit; s ő már kiterítve találta.”⁵⁶ Margit tehát szombat este halt meg, így a legenda fentebb közölt dátuma nem lehet pontos! Hogy a királylány szombat éjszaka halt meg, azt a szentté avatási eljárás során elhangzott egyik tanúvallomás is erősíti. Mihály

⁵¹ Képes Krónika, ford. Bollók János, Bp. 2004. 179. fejezet, 114. o.; 223. oldalon 789. jegyzet.

⁵² Pauler Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Budapest 1899 (2. kiadás, 1984-ben újra nyomtatva, Érszegi Géza névmutatójával.) 277.

⁵³ Pauler 1899. 539. o. 210. jegyzet. (Pauler Knauz Nándorra hivatkozik, aki Kortanában cáfolja a krónika adatát. Pauler azonban arra mutat rá, hogy V. István május 2-án kelt oklevele hamisítvány.)

⁵⁴ Pauler 1899. 274–275; 277; 302.

⁵⁵ Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája, i. m. 39.

⁵⁶ Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája, i. m. 40.

domonkos testvér a következő vallomást tette 1276-ban: „Szent Margit azt megelőzően, hogy másodszor lettem provinciális, ágynak esett, s egy szombati napon az első álom környékén kilehelte lelkét...”⁵⁷ Margit tehát szombaton – die Sabbathi – távozott az élők sorából.

Margit magyar nyelvű legendája szerint Szent Priszka (Piroska) napján halt meg. Ez a nap január 18-a, és 1270-ban szombatra esett.⁵⁸

Margitról külföldön is készült legenda, Garinus de Giaco tollából. (Ezt a szöveget korábban nápolyi legendaként tartottak számon.) Garinus a következőt írja Margit haláláról: „...1260-ik (!) évben távozott el, Szent Piroska napján... Akkor körülbelül 28 éves volt.... Ráadásul szombaton, a kompletórium után távozott el, a vasárnap éjszaka beállta körül...”⁵⁹ Szent Piroska ünnepe január 18-a, ahogy fentebb említettem, 1270-ben szombati napra esett. A kisebb legenda (Legenda minor) szerint 1270-ben érte a halál.⁶⁰ Így a legendákban olvasható 1271. és 1260. évmegjelölés elírásként/tévedésként értelmezhető.

Az ellentmondásos források között a következőképp tehetünk rendet: visszatérő adat, hogy Margit szombaton halt meg, Szent Priszka napján, vagyis január 18-án. Halála évét illetően 1270., 1271., sőt 1260. évszámmal is találkozunk. Január 18-a azonban 1270-ben esett szombatra. Margit halálának évét tehát 1270. január 18-a éjszakájára tehetjük.⁶¹

A fenti gondolatokat megtaláljuk Lovas Elemér, Árpád-házi Boldog Margitról írt könyveiben: 1270. január 18-ra teszi Margit halálát.⁶² Lovas Elemér könyvei 1913-ban és 1939-ben jelentek meg. Az előbbi tehát még Kodolányi János 1937-ben elkészült regénye előtt. Kérdés, vajon Kodolányi ismerte-e vagy sem Lovas elméletét.

⁵⁷ XLIII. Tanúvallomás, 206. „quadam die Sabbathi circa primum somnum expiravit” Acta, 418.

⁵⁸ Szent Margit legendája. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Érszegi Géza. 104–173. 134.

⁵⁹ Garinus de Giaco: Szent Margit élete. Bev. és ford. Deák Viktória Hedvig. In: Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból. II. Szerk. Madas Edit, Klaniczay Gábor. Bp. 2001. 181–294. I. 60. fejezet, 241–242. o.

„Transiit autem ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo sexagesimo (!), in die sancte Prisce... Transiit quoque sabbato post completorium circa principium dominicae noctis...” Vita b. Margaritae Hungaricae, Legenda Neapolitana, In: Gombos Ferenc Albin ed.: *Catalogus Fontium historiae Hungaricae*, III. Bp. 1938. (2011) III. 2514. o.

⁶⁰ „Obiit autem anno Domini MCCLXX” Vita b. Margaritae Hungaricae. 2468–2481. In: Gombos 1938. III. 2477. o.

⁶¹ Lásd: Lovas 1913. 72–74.; Lovas 1939. 235.; Dümmerth Dezső: Árpád-házi Szent Margit halála éve és a legendák, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972) 5–6, szám. 617–620. Dümmerth arra is rámutat, hogy V. István 1270-ben megerősítette apja, IV. Béla adományát. Ezen oklevél elején megemlíti a nyúlsgigeti kolostorban élő lányát, Erzsébetet, de nem említi meg testvérét, Margitot. Margit tehát az oklevél kiadásakor, 1270-ben már nem volt az élők sorában.

⁶² Lovas 1913. 72–74.; Lovas 1939. 235–236.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Gárdonyi és Kodolányi regényeivel ellentétben az 1270 májusában elhunyt IV. Béla túlélte a leányát! Kodolányi művében azonban – ahogy ezt az álmokról, látomásokról szóló részben már kimutattam – igen fontos szerkesztési elem, hogy a leány túléli édesapját.

A magyar legendában olvashatunk egy sajátos magyar időmeghatározó fordulatot, melyre érdemes odafigyelnünk. A forrás szerint Margit *előtíkszókoron* halt meg, vagyis az első kakasszó idején.⁶³ Gondolhatnánk, hogy a kakasok hajnalban kukorékolnak. Egyik kollégám megfigyelése szerint azonban ez nincs feltétlenül így: a kakas akár éjszaka, éjfél előtt is kukorékolhat, amennyiben olyanok a fényviszonyok, például a hold fénye. A kakasszóra való utalás azonban nincs meg sem a latin legendákban, sem a tanúvallomások között. Feltehető a kérdés: vajon honnan vette a magyar legenda írója? Erre egyelőre nem tudunk feleletet adni. Lehetséges, szóbeli hagyományra támaszkodott, de az is elképzelhető, hogy a legendaíró hangsúlyozni kívánta: a szent ember hajnalban, tehát napfelkeltekor tér meg az örökkévalóságba...

Béla király emlékezete regényben és forrásban

A regény végén két korabeli véleményt is olvashatunk az elhunyt IV. Béláról. „Emléközete, mint ézös méz, oly jóízű marad – mondta János fráter, a szigetbeli dominikánusok priorja. – A békét és igazságot, minden országok oszlopát megerősíté, s azhol csak teheté, megótalmazá.”⁶⁴

A szép dicséret után következik a nyugatiak elmarasztaló véleménye: „Csak Ausztriában, Styriában, Morvában átkozták még az emlékét is. Seregei gyakran kegyetlenül végigpusztították ezeket az országokat, a tatárvesz rettenetei között nevelődött katonák, akik között harchoz igazán értő kun tömének is voltak, oly irtóztatóan dúlták, égették, ölték őket, hogy a krónikák legsötétebb lapjai támadtak fel a népek emlékezetében. A kunok száguldó barántái, az első magyarai fejedelmek véres hadjáratai. »A vér emberét« látták Bélában s most, hogy meghalt, elmondták messze Nyugaton, »oly szernyőségöket követe el, minőket kresztén kerál még soha. De Isten rettenetes – mondták –, még a föld legkeményebb kerálaihoz is. Béla úr elveszi a pokolban méltó jutalmát!«⁶⁵

A Bélát dicsérő emlékezés a magyar krónikáshagyományra vezethető vissza.⁶⁶ Ezen a helyen Pauler Gyula történelmi szakmunkája lehetett

⁶³ Szent Margit legendája, i. m. 133.; Köszönet Sinkovics Balázs nyelvésznek a szó értelmezéséért!

⁶⁴ Kodolányi 506.

⁶⁵ Kodolányi 506.

⁶⁶ „Vir virtutibus plenus, cuius memoria quasi mel dulcorosum usque in diem hodiernum in ore omnium Hungarorum et aliarum plurium nationum suavescit.” *Chronici Hungarici compositio*

az író forrása. A magyarországi latin krónikáshagyományt némileg kiszínezve hozza Pauler: „a békét, az igazságot, mint annak oszlopos esz-közét, a hol csak tehette, megoltalmazta.”⁶⁷ E mondat szinte szó szerint egyezik a Kodolányinál olvasható szövegrésszel.

A Béla királyról szóló negatív vélemény forrása egy latin nyelvű nyugati forrásszöveg. Ennek magyar változata ugyancsak olvasható Pauler Gyula könyvében.⁶⁸ Kodolányi tehát mind a pozitív, mind a visszataszító véleményt megtalálhatta Paulernél. Igen valószínű tehát, hogy Kodolányi Béla király emlékezetéről írván Pauler munkáját használta szakirodalomként.

Kodolányi azonban nem elégszik meg azzal, hogy szóról szóra felmondja, amit Paulernél talált. Ezen a helyen is érvényesül írói leleménye. A magyar krónikás dicsérő szavait egy János nevű fráter szájába adja mint búcsúztató beszédet. A Pauler könyvében olvasható, modern magyar fordítását archaizálva adja elő. Ő-ző dialektust használ, ezáltal is a régiesség benyomását kelti.⁶⁹ Megütheti fülünket egy sajátos szó: a *baranta*. A *Boldog Margit* és a *Julianus barát* című regényekben⁷⁰ is feltűnik, a tatárjárást megjelenítő *Vas fiai* című regényben számos alkalommal találkozunk vele. Kodolányi a szót a *hadjárat*, *rablóhadjárat* értelmében használja. Baski Imre turkológus e témában írt tanulmányában rámutat arra, hogy ez a szó nem található a dél-dunántúli tájszótárakban. Megvan azonban a nagy magyar turkológus, Vámbéry Ármin könyvében. Valószínűnek látszik, hogy Kodolányi a szakirodalomból, közelebbről Vámbéry művéből vette a *baranta* szót.⁷¹

saeculi XIV. Ed.: Alexander Domanovszky. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. Szentpétery, Emericus. Budapest, (1937–1938) 1999. Cap. 179, p. 469–470; „Erényekkel teljes férfi volt, akinek az emlékezete, mint édessséges méz, úgy édeskedik mind a mai napig az összes magyarnak és több más népnek a szájában.” Képes Krónika, ford. Bollók János, i. m.

⁶⁷ Pauler 1899. 278.

⁶⁸ „In prefatis nempe terris nunquam fecit tot horribilia rex christianus. Deus namque terribilis est apud reges terre. Prefatus siquidem Bela, quia vir sanguinum fuit, Acherontis in olla multorum cum sanguine sepelitur.” *Historia Annorum*, 1264–1279. Ed. Wilhelm Wattenbach. In: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores IX*. 649–654. 651. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1851 (Pauler 1899. 539. oldal, 210. jegyzet.; Az idézett latin forrás szerzője újabb kutatás szerint egy Gutolf, nevű, heiligenkreuzi ciszterci szerzetes volt. Lásd Bácsatyai 2020. 1053–1056.

⁶⁹ „Kodolányi magyar történelmi regényeiben szintén mindig érzik valami réginek és népinek azonosításából.” Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 118.; Szentgyörgyi Rudolf: Kodolányi János: *Julianus barát* – Irodalom és nyelvtörténet. Előadás. Elhangzott: Kodolányi János Emlékkonferencia és kiállítás megnyitó. 2019. október 15.; Lásd még: Tüskés T.: Magyar szállások a Dráva mentén. Ormánsági motívumok Kodolányi tatárjárás kori regényében. In: Uő.: Az újraolvasott Kodolányi. Tanulmányok, esszék, dokumentumok. [Pécs] 2006. 55–64. 63.

⁷⁰ Kodolányi, *Julianus barát*, i. m. 273. o. „barantázók”

⁷¹ „A ki látta, hogyan üt rajta valamely ellenséges baranta (rabló csapat) a tehetetlen ellenfél szállásán, a ki tudja, hogy szokott az elbizakodott ellenség garázdálkodni, a mint mindent irgalmatlanul felkonczol vagy rabságba ejt, az fogalmat alkothat magának ama vérfürdőről, a melyet a bolgár-besenyő megrohanás a magyaroknak védtelen atyjafiai közt Etelkuzuban szerzett.” Vámbéry Ármin:

A szerző saját vallomása szerint, amikor Finnországban elkezdte írni a *Boldog Margitot*, csupán a *Nyelvemléktár* VIII. kötete volt nála, mely a magyar nyelvű Margit-legendát is tartalmazta. A regény szövegén azonban ennél több forrásmunka használata érződik.⁷² Ahogy fentebb rámutattunk: az elbeszélés vége felé olyan gondolati egységekkel találkozunk, melyek Pauler Gyula könyvében is felbukkannak, lényegében abban a sorrendben, ahogyan Kodolányi regényében. Béla nevű kedves fia elvesztése után IV. Béla királyt furdalja a lelkiismerete, és Szűz Mária budai templomát, melyet korábban Margit kérésére a szigeti apácázárda joghatósága alá helyezett, 1269-ben visszahelyezi a veszprémi püspök fennhatósága alá. Az idős, beteg Béla király Pauler és Kodolányi szerint egyaránt a szigetre költözik, és leánya közelében hal meg.⁷³ Halála után Magyarországon valóban „édes” az emléke, az ausztriai területeken viszont átkozzák. A fenti mozzanatok előadása Pauler Gyula szakkönyvében és Kodolányi regényében szinte szó szerint egyezik.

Szembenézés a halállal – forrásból fakadó lélektan

A könyv visszatérő, fontos motívuma Margitnak a halálról való gondolkodása. Az emberi lét fontos kérdése ez. A középkorban azért is aktuális, mert szinte naponta megtapasztalt valóság volt a korabeli átlagember életében. A halál eleinte iszonyatos a kislány számára. Visszataszító formában tünteti föl az a kódexrészlet, mellyel Margit még gyermekkorában találkozik. A regény elején az apácák étkezés közben felolvasást hallgatnak: társuk az élet és halál párbeszédéről olvas nekik. Kodolányi itt egy 1510-ben készült kódexből, a *Példák könyvéből* emel át részleteket.⁷⁴ A hosszú, archaikus veretű kódexszöveget azonban meg-megszakítja a narrátor 20. századi nyelvezetű kommentárja. A modernebb szöveg pihentetőleg hat a régies szövegbetétek között, de a narratori meséből az is kiderül, hogy a kis Margitra milyen hatást tett a halálról szóló példázat meghallgatása. A gyermek számára eleinte ijesztő az

A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest 1895. <https://mek.oszk.hu/03000/03032/html/index.htm>; Vámbéry „az 1880-as évek közepén „A török faj” c. munkájában a türkmén barantáról írt...” Baski Imre: A baranta és ami körülötte van. In: A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2008. 8–23. 8. 11–14. 20. Idézet Baski: 8.; Köszönet Sinkovics Baláznak, aki felhívta figyelmem Baski és Vámbéry művére, és egyeztetett velem a témáról.

⁷² A. Molnár 2011.; A. Molnár 2017. 117. 122.

⁷³ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 274–277.

⁷⁴ A. Molnár Ferenc: Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye és a kódexek. In: Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. Szerk. Csizsár Gábor és Darvas Anikó. [ELTE], Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest, 2011. 29–36. Általam használt kiadás: <http://regi.magyarazsak.uni-miskolc.hu/szakirodalom/amolnar-boldogmargit.pdf>

elmúlás gondolata. Amikor az aggastyánként elhunyt Erzsébet nővér holtteste mellett virraszt, lassan megbékél a halál iszonyával. Amikor öccse, Béla herceg halálának hírére hallja, Margit csak rövid ideig mutat fájdalmat, utána már siet, hogy édesapját vigasztalja. A regény végén Margit haláláról már diadalmas, boldog beteljesülésként olvashatunk.

Kodolányi művének erőssége az egyes szereplők lélektani ábrázolása. A mai olvasó talán hajlamos rá, hogy elunja a középkorból ránk maradt legendaszövegek tanulmányozását. Kodolányi regénye azonban eleven élettel tölti meg a források figuráit: Judit, Katerina, Benedicta és a többi nővér önálló személyiséggé válnak a regény lapjain. Különösen emlékezetes Csenge nővér alakja. A források elbeszélik, hogy Csenge egy ízben megütötte Margitot. A forrás alapján arra is gondolhatunk, hirtelen felindulásból. Kodolányi képzelete és beleélő képessége azonban részletesen kibontja, hogyan gyúlik össze Csengében gyermekkortól kezdve az irigy keserűség, és miként robbant ki erőszakos tettben az évek során fölhalmozódott indulat. Kettejük viszonyában jelen van egyfelől a megbocsátás és bocsánatkérés öröme, másfelől az őszinte bocsánatkérés hiányának üressége.

A regény nem idealizálja a kolostort. Az egyes gyarlóságok közül némelyiket szelíd humorral ecseteli – „zugevő nővér” –, másokat azonban félelmetes színekkel ábrázol. Cecília és Aglent nővérek torz viszonyáról a források semmit sem szólnak. A két nővérről annyit megtudunk a jegyzőkönyvből és a legendából, hogy egykorúak, és mindketten egy-egy veszprémi uraság leányai. Benedictáról azt mondhatjuk: a forrásokban két Benedicta nővért is találunk, az író kettejük alakját mosta össze. Kodolányi regényének Benedictája Toboldi Bucse gyermeke, miként a források egyik Benedictája is Toboldi Bucse lánya. A legendában és a jegyzőkönyvben azonban felbukkan egy másik Benedicta is, Kanac nembéli István úr leánya. Ő az, aki kegyetlenül megveri Margitot, mind a jegyzőkönyv, mind a legenda szerint. A jegyzőkönyvben a nővér ezekkel a sajátos szavakkal zárja vallomását: „...lenne még mit mesélnem, de nem tudom elmondani.”⁷⁵ Kérdés, Kodolányi ismerte-e vajon a jegyzőkönyv szövegét a legenda mellett, melyet nyilvánvalóan felhasznált. A regény erős eszközökkel ecseteli a bűnt, a szeretet torz

⁷⁵ Tanúvallomás, XXIV. 154–156. 156.; Hasonló fordulatot egyébként Szabina úrnő vallomásában is olvashatunk. (Acts, X. 250, Tanúvallomások X. 107.); Benedicta megszállottságáról és a személyiségében beállt változásáról érdemes ismerni Jung gondolatát az ellenkező nemre jellemző vonások erősödéséről. C. G. Jung: Az archetípusok és a kollektív tudattalan. Budapest 2011. 127. Ehhez hasonló lelki jelenségről talán Kodolányi is olvasott, értesült.

vonásait. Ebből a közegeből ragyog elő Margit szentsége.⁷⁶ A bűn és a jószág szembeállításáról szólva érdemes Szent Pál szavait idéznünk: „Ne engedd, hogy legyőzzön a rossz, inkább te győzd le a rosszat jóval.”⁷⁷

*Archaizáló nyelv*⁷⁸

A regény varázsához tartozik annak archaizáló nyelvezete. A narrátor 20. századi magyar nyelven szól, amikor azonban hőseit beszélgeti, akkor egy sajátos, talán sosem volt régi magyar beszédet elevenít meg. Az olvasók egy része alkalmasint idegenkedik ettől a megoldástól, a régi-es nyelv azonban hozzájárul az elbeszélés bájához: a nyelv is egy azon eszközök közül, amelyekkel az író visszarepíti olvasóját a rég letűnt világba. Kodolányi saját bevallása szerint nem rekonstruálni akarta a 13. századi nyelvet – hisz az már a múlté. Ehelyett „művészi eszközökkel illúziót” akart elővarázsolni, „mintha az ábrázolt emberek s az elmondott események valamikor a XIII. században szerepelnének.”⁷⁹

A 13. századból nem maradt ránk túl sok magyar nyelvű szöveg. Az író használja azt a keveset, amit érdemben lehet – a *Halotti beszéd és könyörgést* és az *Ómagyar Mária-síralmat* –, de ez még kevés lett volna ahhoz, hogy regényt építsen belőlük. Kodolányi azonban sajátos leleményhez folyamodott: 16. századi kódexekhez nyúlt. Ebből a korból már lényegesen több nyelvemlék maradt ránk. Ezek a 16. századi szövegek sem idegenek a domonkos rendi apácák világától, hiszen Ráskai Lea az 1500-as évek elején másolta Szent Margit magyar nyelvű legendáját. Kodolányi regényében dinamikussá válik a régi magyar szöveg azáltal, hogy a legenda egy-egy mondatát beszélgető apácák szájába adja. Ahogy a nővérek Margitról emlékeznek, rövid mondataik a legenda szövegét idézik, bár a szerző finoman módosít a legenda szövegén: „Sem kemény, sem lány beszédökkel meg nem lehet változtatni”... „Soha ü magát nem adja magas nevetésre, fel való nevetésre.” stb.⁸⁰

Egyéb, domonkos vonatkozású kódex szövegei is feltűnnek a regényben. Ilyen az 1510 körül keletkezett *Példák könyve*, amely egykorú Ráskai Lea legendamásolatával, ebből való az élet és a halál párbeszéde,

⁷⁶ Tüskés Tibor: „Magyeriak kerályleánya” Jegyzetek Kodolányi János *Boldog Margit* című regényéhez. In: Uő: Az újraolvasott Kodolányi, i. m. 65–76. 68–69. A gonosszal való küzdelemről lásd Sulyok Bernadett: A szent, a kísértet és az eksztázis (Kodolányi János: *Boldog Margit*). Palócföld 47 (2001) különszám. 677–686.

⁷⁷ Szent Pál: A Rómaiaknak, 12, 21. Ford. Gál Ferenc. In: Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest 1979.

⁷⁸ Kodolányi archaizálásáról értekezve ötletadó volt Szentgyörgyi Rudolf fentebb említett előadása.

⁷⁹ Kodolányi, Néhány megjegyzés. In: Vas fiai, i. m. 482; A. Molnár 2017. 126.

⁸⁰ Kodolányi, *Boldog Margit*, i. m. 280.

melyet főntebb már említettünk,⁸¹ valamint a lustán imádkozó szerzetesek vezeklésének borzongató története is.⁸²

A szövegbetétek alkalmazása hozzájárul a főhős lelkületének ábrázolásához. Amikor Margit a kolostorba került egyik kis rokonát nevelgeti, a regény szerint az anyai érzéseket, fájdalmakat is átéli. Fejében jár a fájdalmas Szűzanya imája, melyet a *Nádor-kódex*ben találunk: „Ó, keménységes keresztfa, ki löttél ez napon én fiamnak anyja, mire vötte el én tőlem őtet? ... Azért immár, jorgalmazó fiam, mondd akár csak azt, hogy haljak meg teveled, mert neköm nálad nélkül halál, és teveled meghalnom élet...”⁸³

A hosszabb szövegbetéteken kívül rövid szófordulatok is erősítik a „régiség illúzióját”: A gyermek Margit így szólítja meg az idős Katerina nővért: „édös néném”. Ez a fordulat az irodalmat ismerő magyar olvasót leginkább Mikes Kelemen leveleire emlékezteti, de a *Könyvecse az szent apostolok méltóságáról* című, 1521-ben, domonkos nővérek számára írt kódex beszélője is hasonlóképpen szólítja meg közönségét – „édes nenejém”.⁸⁴

Az archaizáló lelemények közé sorolhatjuk a hősnő becenevét: Margita. Nem tudok olyan forrásról, melyben Szent Margitot így szólították volna, de egy 1282. évre keltezett oklevélből ismerjük a *Margitha* női nevet.⁸⁵ A Kárpát-medencében több Margita nevű település létezik / létezett, köztük Csanád vármegyében az 1256-ban említett Szentmargita (Zenthmargitha). Valószínűleg Antiochiai Szent Margitról kapta nevét.⁸⁶

A régiség benyomását keltő ötletek sorában állíthatók a népnyelvi sajátosságok: az ö-zést már említettem fentebb, mint nyelvjárásból vett elemet, emellett más olyan nyelvi fordulatokat is felhasznált, melyek a dél-dunántúli nyelvjárásokból származnak.⁸⁷

⁸¹ Példák könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, Szerk Bognár András és Levárdy Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. <http://mek.oszk.hu/08800/08875/08875.pdf> ; A párbeszéd a kódex 65. lapjától, hasonmás kiadásban 83. oldaltól kezdődik.; Katona Lajos: Két középkori latin versezet régi magyar fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények 10 (1900.) 102–118.

⁸² Legrégibb változata Jacques de Vitry-nél olvasható latinul, de több ponton különbözik a Példák Könyvében olvasható szövegnél. Példák könyve 1510. i. m. Átiratban: 190–196. o. A kódex a 19-től laptól a 64. lapig Ráskai Lea írta, tehát a két doktor történetét is, mely a 43–46. lapon olvasható. (A kiadvány 61–64. oldalain a hasonmás kiadás.) Lásd Példák könyve 1510. i. m 10. o. 191. 193.

⁸³ Kodolányi 446–447.; Kodolányi regényének szövegbetéteiről lásd: A. Molnár 2011. 29–36. Általán használt kiadás: <http://regi.magyszak.uni-miskolc.hu/szakirodalom/amolnar-boldogmargit.pdf>

⁸⁴ *Könyvecse a szent apostolok méltóságáról*. Szerk. Korompay Klára et al. Bevezetés és jegyz. Pusztai István. Budapest 1985. 10. o.: 2/15, 3/12, 5/8, 7/6, 14/11, 26/1, 8, 57/6, 61/3, 7

⁸⁵ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. kötet, Bp. 1988. 93. o, Margita szócikk; Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár, Pest 1874. XII. 367–368. 368.

⁸⁶ Orbán Imre: „Ecce, iam vici mundum!” *Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon*. Budapest 2001. 114, 135–136.

⁸⁷ Kovács 1972. 616–619.; Tüskés T.: Magyar szállások a Dráva mentén. Ormánsági motívumok Kodolányi tatárjárás kori regényében. i. m. 63.; A. Molnár 2011.; A. Molnár 2017. 121.

Szent Margit személyét könnyebb tisztelni, mint követni.⁸⁸ Alakja nem hagyja nyugton a művészeket és olvasókat. A 20. századi regényirodalom mellett a költészet,⁸⁹ képzőművészet, sőt a film is fejet hajtott Béla király leánya előtt. Kodolányi regénye különösen emlékezetes, hisz az alapos forráshasználaton⁹⁰ túl a személyes érdeklődés, a lélektani ábrázolás és az írói lelemények sora is átszövi. Mély beleéléssel ábrázolja a bűn és a szentség, a szenvedés és a misztikus boldogság ellentétét, ugyanakkor jelen van művében a sajátos derű és kedvesség, mely nem idegen a források világától. Szent Margit ereje nem olyan, mint a csatahősöké. A róla szóló forrásokat és a regényeket olvasva eszünkbe juthatnak az apostol szavai: „...amikor gyöngé vagyok, akkor vagyok erős.”⁹¹

⁸⁸ Lovas 1939. 274.

⁸⁹ A Szent Margitról szóló költői művek elemzése nem tárgya a jelen dolgozatnak, lírai műveket is olvashatunk azonban Király Ilona kötetében. Illő idézni Kovács Gábor Margit ... című verséből, mely ekként jellemzi hősét: „...Szegény királylány, magyar hazáért égő áldozat, / a Bárány lakomáján a mérhetetlen boldogság fogad.” Király 1979. 338–339. (<https://vp2.hu/dalbazis/margit>)

⁹⁰ Az író felkészültségéről méltató sorokat lásd: Csűrös Miklós: A tragikum, a satíra és a teljes igazság Kodolányi János regénypoétikájáról. In: „A hazugság öl” A 2009. évi Kodolányi János emlékkonferencia előadásai. Szerk. Váradi Ildikó. Székesfehérvár 2011. 42–48. 47.

⁹¹ Szent Pál: A korintusiaknak írt második levél, 12:10. Ford. Gál Ferenc. In: Biblia 1979.

MISKOLCZY AMBRUS

KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA TRAGIKUS HŐSE: VITÉZ MIHÁLY

Második rész

Mihály maga is bojár volt, de „uralkodóként szinte mindvégig bojárai foglya volt” – hangzik egy kemény ítélet.¹ Amikor az oszmánok ellen kivonta a kardját, a vajdai tanács fele görögökből állt, ezeket leváltotta, és a fiatal harcos bojárokat vette maga mellé. Legismertebbek a Buzescu fivérek. Veszélyérzetük jobban működött. Azt szerették volna, ha uruk átadja Erdélyt Rudolfnak, ők pedig, amikor a lengyelek elfoglalták Havaselvét, elárulták Mihályt, elfogadták Simeont – Jeremiás vajda testvérét – vajdájuknak, majd – Goroszló után – Mihályhoz álltak volna, de aztán megint Simeonnál kötöttek ki.² Nem kétséges, szívük Mihályhoz húzott, de a létérdek mást diktált. Az sem kétséges, hogy a bojárok rendi érdekei szemben álltak a vajdai autokráciával. De a lehetséges konfliktusokat héttérbe szorította a sok hadakozás. Viszont a havaselvi bojárok úgy próbálták Mihály hatalmát korlátozni, hogy fiának a trónra ültetését követelték.³

Sokat lehet vitatkozni azon, hogy Mihály és az erdélyi nemesség viszonya miként alakult. Állítólag akadtak olyan bojárok, akik az erdélyiek kiirtását javasolták, de Radu Buzescu, aki Báthory István udvarában apródkodott, kiállt mellettük.⁴ Valószínű, hogy így történt, mert különösen a balkáni harcos elemek szerettek volna erdélyi birtokadományokat. Jutott is nekik. Jellemző, hogy míg Havaselvén alig-alig adományozott, főként birtokok és cigányok vásárlását erősítette meg, Erdélyben nagylelkűbb lehetett. Constantin kapitány megkapta Görgény várát, és hogy meggyőzőbbé tegye új otthonát, a besztercei bírótól – ékes magyar levélben – székfűtőveket kért, és tanácsot, hogy „miképpen kell megoltani”.⁵ Az albán Aga Leca megkapta a kővári és szamosújvári kapitányságot. Később a fellázadt nemesek ezt a tisztséget életfogytiglanig neki ígérték, ha melléjük áll, sőt örökbirtokként még Retteget is, amit

¹ Panaitescu: *Mihai*, 8.

² Panaitescu: *Mihai*, 83., 238, 245–246.

³ Panaitescu: *Mihai*, 85.

⁴ Szamosközy István történeti maradványai. IV. 115., 123.

⁵ J. Marțian: Un răvaș al căpitanului Const. stolnicul din oastea lui Mihai Viteazul. *Fraților Alexandru și Ion. I. Lăpedatu*. Buc. 1936. 467.

éppen az említett Radu Buzescu nyert el a vajdától,⁶ akit, úgy látszik, akkor nem tudtak eltántorítani. Leca viszont császári szolgálatba lépett.⁷ A görög származású Sava Armaşul⁸ (Ármás Száva) kemény harcos és adóbehajtó a marosvécsi várbirtokot kapta meg,⁹ de nem sokáig élvezte a jövedelmeket, mert a miriszlói csata után bekövetkező megtorlás áldozata lett. Az árulás csak idő és körülmények kérdése volt. Székely Mózes, aki csodálta Mihályt, valósággal könyörgött a császárnak, hogy az „állhatatlan” embert ne ingereljék, kenyeressék le ranggal és címmel, és főleg küldjenek pénzt, „mert a bojárok, akik Erdélyben nagyon elhaltalmasodtak, urok háta megett is készek a törökhöz állani”.¹⁰ Ez csak idő kérdése lett.

Mihály viszonya az erdélyi magyar nemességgel fokozatosan romlott meg. A diéták elfogadták javaslatait, de aztán 1600 szeptemberében kitört a nemesi felkelés. A nemesek a szászokhoz fordulva külön hangsúlyozták, hogy a vajda „az egész nemességet, kicsintül fogva nagyig” meg akarta öletni, sőt még „magyar fizetett szolgálait is”, valamint a városi előljárókat.¹¹ Kérdés, hogy ez paranoia és/vagy propaganda? És mi lehet a valóságalapja? Netán valóban valamiféle etnikai irtóháború lehetősége forgott fenn? A rövid válasz: Mihály kormányzati rendszerre összeomlott, külpolitikailag is erősen elszigetelődött. Oszmánellenes háború híján a zsoldosok erdélyi jelenléte céltalan teherre vált, és akut konfliktusok lehetőségét és valóságát hozta magával. Ebben a helyzetben a magyar főurak és katonai vezetők szinte mind elhagyták Mihályt, és ezek után okkal számíthattak bosszúra.

A miriszlói csata előtt állítólag sírva üzent a nemeseknek, és alighanem a maga módján őszintén: miután elfoglalta Erdélyt „senkinek bántása én tőlem nem volt, mindeneket törvényekben és igazságokban megtartottam”, és „amint kívántatok, úgy cselekedtem. Hadam népét úgy vezérlém, hogy mindenkor fenytékben tartottam”. A „katona rendnek” pedig azt üzenté, hogy szinte minden vagyonát rájuk áldozta, „mikor nyereség volt, minden prédát” átengedett.¹² Az önkép tökéletes, de a történelem véres ujjlenyomatait nem lehet letörölni. Bánffyhungyadon például a beszállásolt zsoldosok addig garázdálkodtak, amíg a városka népessége fel nem lázadt, és jónéhány vendégét le nem gyilkolta, és ezt

⁶ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 532.

⁷ Panaitescu: *Mihai*, 78.

⁸ <https://www.paundurlic.com/forum.vlasi.srbije/index.php?topic=216.0;wap2> (2021-10-06)

⁹ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 116.

¹⁰ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 485.

¹¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 530.

¹² *Krónika. A Mohácsi Veszedelemtől a Bétsi Békülésig Magyarországban, Erdélyben, Havasalfölden, és Moldovában történt dolgokról*. Szerk. Kultsár István. Pest, 1805. 97.

többszörösen torolták meg a rendcsináló harcosok. Gyulafehérvárt már a lengyel, kozák és havaselvi zsoldosok estek egymásnak.¹³ Amikor pedig Aga Lecát akarták a felkelők megnyerni, az általános létveszélyeztetésre érvként hozták fel, hogy Mihály „négy magyar szolgáit is le akarta vágatni”.¹⁴ A nemesirtó propaganda a Miriszlót követő megtorlást is legitímálta. Mihály katonai vezetőit kínvallatásnak vetették alá, Mihálceát meg is ölték. Baba Novacot és az őt kísérő papot Kolozsvárt karóba húzták és megégették. A bojárok feleségeit büntetlenül hazaengedték, de a javaikat kárpótlás fedezetént lefoglalták.¹⁵ Etnikai mozzanat is felfedezhető: Mihály egyik magyar katonai vezetőjének végtagjait összetörték, de a vele elfogott Szávát, éppen azért, mert román volt, kíméletesebben vallatták.¹⁶

Ugyanakkor valószínűnek tűnik az, ahogy Sztávrinosz 1660-as években írt Mihály-eposzában Báthory András harcra hívott:

Hogy úr saját hazánkban az oláh, a moldva légyen!
Essünk el inkább hősieken és becsülettel haljunk.¹⁷

Az oláh ebben a szöveggörnyezetben havaselvit jelent. A Buzescubarát havaselvi krónika is arról írt, hogy az erdélyi nemesek elfogadták volna Mihályt uralkodójuknak, és csak Rudolfnak adóztak volna.¹⁸ Adóterhek nélküli béke fejében még a császártól is szívesen elszakadnának – jelentették a császárnak még 1600 márciusában.¹⁹ Csakhogy nemcsak az adóprés lázított.

Mihály a hagyományos vallásbéke rendjét is bontogatta. A pápai nunciusnak jelezte, hogy kiirtja az eretnek fajzatot. Csakhogy a nuncius attól tartott, hogy a gyulafehérvári székesegyházat a „szizmatikus” (görög) rítusúaknak adja, és az eretnekellenesség a nemesi birtokok megszerzésére irányul, ezért azt javasolta, hogy e kérdésben forduljon a császárhoz.²⁰ A román nyelvű császári üzenetben sem lett köszönet: „csak a görögöket, frankokat [katolikusokat] és lutheránusokat hagyd meg, a kálvinistákat és az ariánusokat üldözd”.²¹ Ezt az üzenetet az egyik csá-

¹³ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 176–177.; Doru Țuinea: *Măcelul din Huedin*. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/macelul-de-la-huedin-un-conflict-sangeros-pornit-dintr-un-pariu> (2021-10-07)

¹⁴ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 531.

¹⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 548.

¹⁶ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 414.

¹⁷ Hegedűs István: Görög históriás ének Mihály vajdáról. *Irodalomtörténeti közlemények*, 1893. 1. sz. 55.

¹⁸ *Cronicari munteni*. I. 135.

¹⁹ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 505.

²⁰ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. III/1. 514.

²¹ *Documente și însemnări*, 129.

szári megbízott öntötte formába, a német változat nem utal üldözésre.²² A császár ekkor még kímélte a protestánsokat, visszafogta magát és a vajdát is. Mihály pedig alighanem elvétette az esküt, amikor azt fogadta meg, hogy „a katolikus, lutheránus és ariánus hitet” tűri meg.²³ Aztán kiküszöbölte a csorbát. A katolikus püspök tanácsára bezáratta a kolozsvári unitárius templomot. A református egyháztól 60 falut vett el.²⁴ Az unitárius nemesek javait elkobozta.²⁵

A történetírásban akad kísérlet arra, hogy a Miriszló és aztán a Goroszló utáni helyi konfliktusokat felekezeti és rendi szinten kibontakozó etnikai háborúként jellemezzék. Hiszen Mihály megparancsolja hajdúinak, hogy ne kíméljék a magyar – mármint református – papokat. Csakhogy ezek a hajdúk magyarok voltak,²⁶ Duna mellékiek, akiket az erdélyiek ebmagyaroknak neveztek, ezek pedig az erdélyieket hajás törököknek. Nem is ismertek kíméletet, és mivel a vajda szabad zsákmányolást ígért nekik, ha akarta volna, akkor sem tudta volna visszafogni őket. Ezek aztán Gyulafehérvárt is irgalmatlanul kirabolták, a fejedelmi palotában is törtek-zúztak, a levéltárat felprédálták. Basta szerint a nagy templomban a szentképeket összetörték, az oltári szentséget is a földre tiporták.²⁷ A sírokat kifosztották, Hunyadi Jánosét is, amelyből egyik derék hajdú elemelte a nagy hadvezér buzogányát, és aztán ékes, hízeglő beszéddel Orsi Péter esztergomi kapitánynak adta át, aki viszont a tettest gúzsba kötve a Dunába dobatta, a buzogányt pedig vízbe vetette, mondván, hogy senki sem méltó rá, hogy kézbe vegye.²⁸ Hunyadi buzogányának sorsa jól jellemzi a keresztény szolidaritását is. A vallási elkötelezettség állandó kölcsönhatásban állt a hatalmi megfontolásokkal. Mihály esetében is.

Vitéz Mihályt az a mély meggyőződés fűtötte, hogy Isten akaratát teljesíti ki. Bőjtölt, templomokat és kolostorokat alapított. Miként Báthory Zsigmond mögött a jezsuita gyóntató (Carillo) állt, Mihály mögött Rállesz, aki urát Erdély átadására és a bizánci terv folytatására akarta rávenni. És mivel nem járt sikerrel, olykor ki is fakadt a vajda ellen, és így jellemezte őt: „istentelen, nincs benne semmi istenfélelem, lator, házasságtörő, liliomtipró”.²⁹ Ehhez hasonlókat mások nem jegyeztek fel

²² Levente Nagy: *Într-o lume relativă ... Câteva considerații despre interpretarea unor surse referitoare la domnia lui Mihai Viteazul în Ardeal. Istoria și scrisul istoric azi.* Szerk. Susana Andea, Attila Varga. Cluj-Napoca, 2020. 138.

²³ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki.* III/1. 432.

²⁴ Panaitescu: *Mihai*, 176.

²⁵ Szamosközy István *történeti maradványai.* IV. 114.

²⁶ Andreescu: *Restitutio Daciae.* 279–281.

²⁷ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki.* IV/1. Bucuresci, 1882. 266.

²⁸ Wolfgang Bethlen: *Historia de rebus transylvanicis.* V. Cibinium, 1789. 33–34.

²⁹ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 507.

róla. Gyulafehérvárt is rendszeresen járt templomba, sőt minden második héten a katolikus templomba ment.³⁰ Tetszett is a pápának, aki azt szerette volna, ha Mihály katolizál és egyházát is ráveszi a katolikus egyházzal való egyesülésre. A katolikus Báthoryak ennek érdekében is pártolták a görögkeleti ortodoxiát. Sztávrinosz később úgy ünnepelte Mihályt, mint aki Konstantinápoly meghódításával arra tört, hogy a két egyházat egyesítse.³¹ Mihály kitért az egyesülési ajánlatok elől, hiszen a katolizálás nemcsak a két román vajdaságban, hanem az ortodox világban is lehetetlenné tette volna. Márpedig Bizánc és Róma ellentéte a lengyel–orosz határvidéken is kiéleződött.³² 1596-ban a breszti zsinaton a kijevi érsekség két püspöke elfogadta a katolikus hitvallást, és ezért a moszkvai pátriárka kiátkozta őket, a kozákok pedig harcosan tartottak ki az ortodoxia mellett. Mihály velük is akart szövetkezni a lengyel király ellen, és a konstantinápolyi pátriárka segítségét is kérte, aki egyébként őt a szultán iránti hűségre és hithűségre ösztönözte.³³ Ennek Erdélyben is híre ment: „még az muszka fejedelemmel is tractált az religio színével, hogy az görög hitet inkább elterjeszthessék Európában. Az praetextusa ez volt, hogy az schismatica religiót akarja promoteálni; az dolgot Konstantinápolyban tractálta az patriarchával, de mind czigánság volt,”³⁴ mármint „zsonglőrködés”.

Mihály elkötelezett görögkeleti ortodox maradt, de Erdélyben a maga vallását nem próbálta a bevett felekezetek közé emelni, alighanem azért, mert ezt Rómában sem nézték volna jó szemmel. Jó félévi uralma után az erdélyi románok érdekében csak néhány kisebb intézkedést fogadtatott el a diétával. Először a román falvaknak szabad legeltetést engedtek a magyar és szász falvak határában, még hozzá kölcsönösségi alapon, és csak azzal a feltétellel, hogy – büntetés terhe mellett – erdőkben, vetésekben, szőlőkben nem tehetnek kárt. A törvény viszont nem vonatkozott a juhlegeltetésre, miközben a románok többsége inkább juhokat, mint szarvasmarhát tartott. Aztán megtiltották, hogy a román papokat jobbágyi szolgálatra kötelezzék, de ezzel is már kialakulóban lévő szokást erősítettek meg.³⁵ Az érem másik oldala, hogy Mihály vajda Havaselnén nem enyhített a papokra nehezedő terheken. Nyilván Erdélyben – a felekezeti szolidaritáson túlmenően – jutalmazni akarta azokat, akiket politikai erőként használt és még használni akart.³⁶ A császár

³⁰ Veress: *Documente*, V. 76.

³¹ *Recueil de poëmes historiques en grec vulgaire*. Ford. Émile Legrand. Paris, 1877. 115.

³² Andreescu: *Restitutio Daciae*. 77–78.; 227–247.

³³ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*. I. 163–166.

³⁴ Szamosközy István történeti maradványai. IV. 115.

³⁵ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 526–527.

³⁶ Ana Dumitran: Privilegiile acordate preoților români de principii calvini ai Transilvaniei. *Confesiu-*

pedig az említett szeptember 12-i leiratában a római és a görög hitű egyháznak és kolostoroknak jogait, privilégiumait és javait erősítette meg.³⁷

Miriszló után az első diétán visszaállították a bevett vallások szabadságát, visszahelyezték az elüldözött papokat, megerősítették Mihály vajdának azon adományait, melyeket még a nemesi felkelés előtt tett, viszont kémkedéstől tartva korlátozták az idegen kereskedők mozgását, megtiltották a két vajdaságbeli papok bejövetelét, a kalugereket (a szerzeteseket) pedig kitiltották. Elrendelték, hogy románok és székeliek, mármint román parasztok és közsékeliek fegyvert ne viselhesenek. De a legnagyobb büntetést Bocskaira rótták ki: javait elvették őt pedig kitiltották Erdélyből. Tették ezt kellő képmutatással, mert úgy-mond megsértette a Habsburgokat, amikor Zsigmondot visszahozta az országba, amit akkor ugyanez a nemesség is lelkesen fogadott. Egyébként a nemesi javak megkárosítását próbálták jóvátenni, és a társadalmi fegyelmet megszilárdítani, amit már Mihály diétáival elkezdtek.

Mihály parasztpolitikája nem Erdélyben, hanem Havaselvén járt katasztrofális következményekkel. Míg Erdélyben a jobbágysorba süllyedt és süllyesztett székelieket felszabadította, Havaselvén a szabadparasztok tömegeit jobbágyosította, *rumânizálta*, szolgaparaszt *rumânné* tette. A jobbágyok szabadköltözését is megtiltotta, valamint azt, hogy a földesurak máshoz menekült jobbágyaikat visszaszerezzhessék.³⁸ Az ok finansziális, a belső vándorlás csökkentette az adózóképességet. Nem véletlen, hogy parasztok török területre szöktek. Olykor valósággal fel is lázadtak és a vidini törököket hívták segítségül.³⁹ Ezek után nem véletlen, hogy Mihály balkáni hadjáratai során igyekezett minél több parasztot áthozni. A *rumânizálás*nak megvolt a maga technikája. Ha egy falu nem tudta kifizetni az adót, a földesúr vagy a vajda névleg vagy valóságosan is magára vállalta, a falu pedig eladta magát, aztán ha elég pénzre tett szert visszaváltotta szabadságát, akár kétszeres áron, mint amennyiért eladta magát. Ezt tette Mihály az egyik faluval, amely 1596-ban 40 ezer oszporáért adta el magát, aztán Gyulafehérvárt 80 ezerért visszavásárolta a szabadságát.⁴⁰ Az eljárás magyarázata: a zsoldot ki kellett fizetni, mert a zsoldosok jóval veszélyesebbek voltak a parasztnál. Nem is beszélve a bojárokról, akik ugyanazt tették, mint ő. Nem is került be Mihály a román folklórba, míg a balkáni népköltészet megörököltette alakját.⁴¹

ne și cultură în evul mediu. Szerk. Bogdan-Petru Maleon, Alexandru-Florin Platon. Iași, 2004. 71.

³⁷ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 540–541.

³⁸ I. C. Filitti: *Opere alese*. Buc. 1985. 309., 324–329.; Panaitescu: *Mihai*, 93–94.

³⁹ Constantin C. Giurescu: *Istoria românilor*. II. Buc. 1937. 288.

⁴⁰ A. D. Xenopol: *Istoria românilor din Dacia Traiană*. V. Buc. 1927. 325–332.; *Documenta Romaniae Historica* B. XI. Szerk. Damaschin Mioc. Buc. 1975. 196.

⁴¹ Neagoe: *Mihai Viteazul*, 10.

Már régóta kísért a kérdés: ki is volt akkor Mihály? Féktelen zsarnok, condottiere, kalandor, országegyesítő nemzeti hős, önfeláldozó keresztes lovag? 1968-ban a történetírásban elnyerte a *Restitutor Daciae* ragadványnevet.⁴² Jól hangzik, de kitaláció, azt a látszatot kelti, mintha korabeli jelző lenne. Ilyet senki 1968-ig nem írt le. A historiográfiai vagy inkább politikai leleménynek van némi előzménye, mert Iorga hajdan azt írta Báthory Zsigmondról, hogy „egész Dácia ura akart” lenni,⁴³ aztán „dák »királynak«” nevezte.⁴⁴ Ez a Dacia az örök Románia sejtelmes előképe. És arról, hogy Báthory mennyire ihlette meg Mihályt vagy nem, fel-fellobban a vita.⁴⁵ Némileg kínos lehet sokak számára, hogy a román egység éppen egy magyar fejedelem műve. Ezért az 1595-ös államszövetségi szerződés Mihály 1900-as évekbeli életírója szerint megálázó, fájdalmas, mert felszámolta az államot és az országot.⁴⁶ Az újabb kiadás ezt a minősítést kihagyta.⁴⁷ Az ország- és népegysítő Mihály a nemzeti mítoszigény terméke. És ebben megnyugodhatunk, mert szükség van alapító hősökre. Így, ha Mihály „nem létezett volna, ki kellett volna találni”.⁴⁸

Ha ezen a mítoszon és misztikán túllépünk, Mihály alakjában olyan tragikus hős jelenik meg, aki megpróbált felülkerekedni a sorson. Az utókor is sokáig így látta. A Buzescu-barát krónikája Mihály elveszejtését a keresztények ellen dolgozó ördög mesterkedésének tudta be.⁴⁹ A moldvai krónikás, Miron Costin arról értekezett, hogy erején felül álló célokat akart elérni, ezért buknia kellett. Basta csak azt tette vele, amit ő András fejedelemmel, mert „amilyen mértékkel mérsz, olyan mértékkel mérnek neked”, és így hálálták meg Mihálynak a németeknek tett szolgálatait. Mihály erdélyi uralma „csak a keresztények közötti sok vérengzésnek volt oka”. A sok hadakozással Havaselvén is meggyűlöltette magát. „Király akart lenni a magyaroknál, Havaselvét is elvesztette.” Viszont Costin az öregektől hallotta, hogy Jeremiás vajda megajándékozta Bastát.⁵⁰ A havaselvi Radu Popescu az 1720-es években már dicsérte Mihályt, mert „uralma alá vetette a törököket, a moldvaikat és a magyarokat, valamennyiükkel úgy bánt, mint a szamarakkal”,

⁴² Ștefan Ștefănescu találta ki. Demény Lajos szíves közlése.

⁴³ N. Iorga: *Istoria lui Mihai Viteazul*. I. Buc. 1935. 173.

⁴⁴ N. Iorga: *Istoria românilor*. V. 298.

⁴⁵ Neagoe: *Mihai*, 162.

⁴⁶ Ion Sîrbu: *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*. Buc. 1904. 267.

⁴⁷ Ion Sîrbu: *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*. Timișoara, 1977. 144.

⁴⁸ Marius Diaconescu: *De ce avem nevoie de Mihai Viteazul*. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/de-ce-avem-nevoie-de-mihai-viteazul> (2021-10-12)

⁴⁹ *Cronicari munteni*. I. 139.

⁵⁰ Miron Costin: *Opere*. Szerk. P. P. Panaitescu. Buc. 1958. 48–50., 54., 56., 113.

de „a gazember Basta” irigységből megölte.⁵¹ A 19. század derekán a nemzeti romantika emelte Mihályt országgyesítő hőssé, elsősorban a ’48-as forradalmár Nicolae Bălcescu, aki azért megrótt a hőstét szociális érzéketlenségéért. De a századvég nagy történésze, Xenopol, a nemzeti egység híve és propagátora egyértelműen úgy ítélte, hogy Mihályt „nem a románok egysége, hanem saját helyzetének megerősítése” vezette.⁵² Aztán amikor a ’30-as évek derekán a vajda első igazi életírója, P. P. Panaitescu, aki elsősorban a kereszteslovagot láttatta benne, törvénytelen származását is szóvá tette, Iorga engesztelő körmenetet vezetett a coziai kolostorhoz, hol Mihály anyja nyugodott, majd ő is írt egy nagyszabású életrajzot a nemzeti egység hőséről.⁵³

Mihálynak életeleme volt a harc, de – mint ugyancsak Iorga írta – olyan országban állított fel „kapitalista katonai rendszert, mely ország nem ismerte a tőkét”.⁵⁴ A rablógazdálkodásnak megvoltak a maga határai. Erdély megtartásának költsége – Basta szerint – háromszorosa volt Erdély jövedelmeinek.⁵⁵ Báthory Zsigmond fordulatairól elmondható, hogy „politikája a török [vagy a keresztény liga] szerencséje és szerencsétlenségének óramutatója”.⁵⁶ Ha nincs az a végzetes betegsége, Erdély és Havaselve másképpen őrlődött volna a két nagy erő között. Mihály katonai tehetségét az oszmánok ellen tudta volna fordítani. Igaz, lassan kiderült, hogy a két nagy erő nem bír egymással. És ezért a béke hamar napirendre került. A Porta és a prágai császári udvar is úgy bánt Mihállyal, mint a hímes tojással, hogy aztán alkalomadtán eltapossák.

Ami nem sikerült Mihálynak, azt a vele egyidős Bocskai hozta tető alá. Kedvezett neki az is, hogy Erdélybe – mint láttuk – nem tehetette be a lábát, hanem bihari birtokából figyelhette, hogy mi történik. A Mihály halálát követő harcok után Báthory Zsigmond immár végleg távozik, hogy Rudolf kegyelemkenyerén tengesse létét. Székely Mózes megkapja a szultáni zászlót, de Havaselvén a császári orientációt követő bojárok állják a sarat. Radu Șerbant választják vajdának, aki Basta intésére Erdélybe jön, és Székely Mózes a Brassó melletti csatában legyőzi, az új fejedelem életét is veszti. Basta országkormányzásának véget vet a pénzhány, zsoldosaival kivonul, mert Alsó-Magyarország fellázad a zsoldosok garázdálkodása ellen, és nemcsak ez ellen. Ahogy a Habsburg-hatalom veszített erejéből, spanyol és római ösztönzésre jött az

⁵¹ *Cronicari munteni*. I. 329.

⁵² Xenopol: *Istoria românilor din Dacia Traiană*. V. 316.

⁵³ Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. Bp., 1994. 69–71.

⁵⁴ N. Iorga: *Istoria românilor prin călătoria*. Buc. 1981. 178.

⁵⁵ Nagy László: *Egy szablys magyar úr Genfben*. Hajdúböszörmény, 2000. 113.

⁵⁶ Kővári László: *Erdély történelme*. IV. Pest, 1863. 76.

ideológiai szigor: az ellenreformáció támadásba lendült. Kassa templomát elveszik az evangélikusoktól, és a gazdag protestáns urakat felségárulási perekkel akarják vagyonuktól megfosztani. Amikor 1604-ben Bocskai úgy érezte, hogy rákerül a sor, fellázadt. Az eleve elrendelt kiválasztottság mély református hitével bontott zászlót, hajdúkat fogadott fel, és váratlanul majdnem az egész Felvidéket elfoglalta. Basta őt is el akarta tétetni láb alól, mint Mihályt, de hiába.⁵⁷ Kényszerűen szövetkezett az oszmán hatalommal. A szultán Erdély fejedelmévé nevezte ki, és az erdélyi diéta Erdély minap még leggyűlöltebb emberét fejedelemmé választotta, és aztán a szerencsi diéta Magyarország fejedelmévé is. Megkötötte a császárral a bécsi békét, mely a protestánsok számára biztosította a vallásszabadságot, aztán az ő közbenjárásával a szultán és a császár-király is békét kötött. Erre – mint láttuk – Mihály is vállalkozott volna, de nem tudta a prágai udvart úgy sarokba szorítani, mint Bocskai.

Miután a gyulafehérvári nagytemplomban örök nyugalomra helyezték, Georg Krauss szász krónikás keserűen nyugtázta, hogy „vagy mi nem érdemeltük őt, vagy a gonosz világ nem tűrhette a jámbor fejedelmet.”⁵⁸ Valójában jámborságról szó sincs. Ha jogról és kiváltságról volt szó, ő is éppen úgy a kardjára ütött, mint Mihály és ezzel véget vetett a vitának.⁵⁹ Ugyanakkor óvatosabb volt, mint Mihály. A császárt nem szidta, mint Mihály tette, bár a prágai udvarról rossz véleménye lehetett.

Viszont Bocskai tanult Mihálytól. Láthatta azt, hogy a közsékelyek a szabadságuk fejében mire képesek. Ő, aki korábban olyan környéktelepülésként csinált „rendet” a székelyek körében, fejedelemként megadta nekik a szabadságot. Tudhatta, hogy Mihály „szavára és igiretíre” keltek fel a hajdúk, és „Basta szavára”, mert a román vezér „nékik adta volt szabad nyereségül az országot, de főképpen a nemességet”.⁶⁰ Bocskai ezzel szemben a hajdúkat saját birtokain letelepítette és kollektív nemességet adott nekik a székely szabadság analógiájára. A románokkal is megtalálta a hangot. Püspökeik mindenütt jelen voltak, akár az ellentétes oldalakon is. Amikor Bocskai hajdúi a Bastának engedelmességet Szatmárt vették ostrom alá, „egy oláh püspök is volt az várban, kinek vitézségén mindnyájan csudálkoztak. Ez egy nagy két kézre való német pallóssal forgódott és valamely felé csapott, számosan hullottak keze után,” amíg le nem lőtték.⁶¹ Anekdotikus mozzanat, de ilyen harcos püspökre aligha van példa a román egyháztörténetben. Viszont a borosjenői Sava püspök

⁵⁷ Nagy László: Mihály vajda a magyar törtételemben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990. 1. sz. 62.

⁵⁸ *Erdély öröksége. III.* Szerk. Makkai László. Bp. 1940. 95.

⁵⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV.* 361.; Nagy: Mihály vajda, 13.

⁶⁰ Nagy Szabó Ferencz emlékirata. *Erdélyi történelmi adatok. I.* Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1855. 60.

⁶¹ Szamosközy István történelmi maradványai. IV. 320.

pök vette rá a lippai szerbeket, hogy neki, Bocskainak adják át a várat.⁶² A még Báthory István idejében kinevezett Spiridon püspököt erősítette meg, hogy „a görög szektát befogadó román nép” körében mint „a görög vallás püspöke és szuperintendense” gyakorolja „a román egyházak összessége” fölötti fennhatóságot.

Bocskai valláspolitikájába is beépültek a közelmúlt keserű tanulságai. Mihály diszkriminatív és a diéták megtorló valláspolitikájával szemben – pragmatikusan – elvi magaslatokra emelkedett. A Spiridont megerősítő diplomában külön hangsúlyozta, hogy „isteni parancsra” erősíti meg a törvényeket és a szokásokat, és pedig azt, hogy a különféle erdélyi népek vallási különbözőségüknek megfelelően külön egyházi szervezetet tartsanak fenn.⁶³ Bocskai a román vajdaságokkal is helyreállította a hagyományos jó viszonyt. Jeremiás moldvai vajda katonáival segítette őt Erdélyben, Radu Șerban – aki Székely Mózeset legyőzte – pedig letette neki a hűségesküt.⁶⁴

Bocskai nem tudta és nem is tudhatta kiharcolni a magyar korona országainak egységét. Politikai végrendeletében a magyar dualizmus fenntartására intett: az idegen királlyal szemben szükség van önálló erdélyi fejedelemeire. Más szóval: Erdély rendi Piemont lett.⁶⁵ Az erdélyi fejedelmi hatalom pedig református hitelvekre épült, de a felekezeti türelem gyakorlatát is tovább élte. Ugyanakkor protestáns országgként kapcsolódott be a felekezeti szempontok alapján alakuló európai politikába. Bocskai kétéves fejedelemsége egy évszázadra tartós műnek bizonyult az adott geopolitikai erőviszonyok közepette. Jelentőségét jelzi az is, hogy hitvédőként került a genfi reformáció emlékművére. Politikai teljesítményébe viszont beépültek Mihály vajda törekvései, az viszont sajnos nem, hogy a magyar urak ne alkoholi-záljanak, a mértéktelen evést-ivást Mihály ugyanis nagyon rosszallta. Persze ha Havaselvét is valami külső csapás érte, akkor a krónikás a bojárok lakomázásában találta meg a rossz okát.⁶⁶ Az mindenesetre pozitív fejleménynek bizonyult, hogy a szultán mérsékelte a két román vajdaság adóját. A 17. század elején a politikai költségek Havasalföldön már csak százezer aranyat tettek ki, Moldvában csak a felét,⁶⁷ igaz, a jövedelmet hozó kereskedelmi forgalom is visszaesett.⁶⁸ Az er-

⁶² Szamosközy István történeti maradványai. IV. 359.

⁶³ Augustin Bunea: *Vechile episcopii românești*. Blaș, 1902. 73–74.

⁶⁴ *Cronicarul Szamosközy și însemnările privitoare la români 1566–1608*. Szerk. Ioachim Crăciun. Cluj, 1928. 190–191.; Wolfgang Bethlen: *Historia de rebus transylvanicis*. VI. Cibinium, 1793. 320.

⁶⁵ Meinolf Arens: *Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605*. Köln, 2001. 238.

⁶⁶ *Cronicari munteni*. I. 331.

⁶⁷ Bogdan Murgescu: *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*. Iași, 2012. 136.

⁶⁸ Daniel Chirot: *Social Change in a Peripheral Society*. New York, San Francisco, London, 1976. 66.

déli portai adót is felezték. Viszont a magyar király a zsitvatoroki békében már mentesült a portai adótól.

A mi közép- és délkelet-európai történetünkben Mihály, Báthori Zsigmond és Bocskai története jól példázza a lehetséges és a lehetetlen határait, az erők egy célra való egyesítésének és szétforgácsolásának lehetőségeit. És ez, vagy inkább az erről szóló történetírás veti fel a történeti tudatformák kérdését. Könnyű sémákat felállítani és könnyű őket cáfolni az újabb és újabb spekulációkat felmutatni akaró történész-munkákkal. Például lehet azt mondani, hogy „Mihály uralma átmenet a román ösztönös szolidaritásról a valóságos szolidaritásra és a középkori nemzetről a modern nemzetre.”⁶⁹ Nem kétséges, a modern nemzet fogalmilag könnyebben megragadható. A tengernyi nemzet-irodalomból talán a legtalálóbb: a nemzet az etnicitás, azaz a kulturális identitás összefonódása a népszuverenitás képzetével.⁷⁰ Ez utóbbi 18. századi termék. A kulturális identitásnak pedig sok szintje van. Az adott helyzetben az iszlám és a kereszténység állt egymással szemben, és a keresztény világban a felekezeti ellentétek kezdetben háttérbe szorultak. De a római bizalmatlanság a keletiekkel szemben úgy élt, hogy a pápai nuncius Mihályt mint skizmatikus nemzetbélit (*natione schismaticus*) és állhatatlan esküszegőt jellemezte.⁷¹ Jellegzetes katolikus főpapi látószög.

Ezzel szemben a *natio* sok mindent jelentett. Egyrészt kiváltságos rendet, például a nemességet, amely nem tartja lényegesnek a nyelvi-etnikai különbségeket, ezek elmosódtak az életforma közösségében. Ugyanakkor a nemesség ideológusai kidolgozták a közös eredet tanát. Ez megfogható, az ösztönök felismeréséhez némi intuícióna van szükség. Például Mihály ösztönös szolidaritási érzésére példaként említik a legelőhasználat ügyében hozott törvényt.⁷² Az érem másik oldala, hogy András fejedelem a fogarasi boérok kérésére engedélyezte nekik és „a többi lakosnak” a szászok földjén való legeltetést.⁷³ Igaz, az uralkodó anyai ágon a fogarasi román eredetű Majláth családból származott. Lehetne valami lokálpatrióta ösztönökről szó, de alapvetően a lakosság adózóképességének biztosítása volt a cél. Ami pedig az erdélyi ortodoxia támogatását illeti, a szolidaritás egyértelmű, annál is inkább, mert a szerzetesek – mai kifejezéssel – kémkedtek, és alighanem agitátorkodtak is Mihály mellett. Szamosközy István, a kor nagy humanista történetírója

⁶⁹ Ioan-Aurel Pop: *Români în secolele al XIV-lea – al XVI-lea. Construind Unirea cea Mare. VII.* Szerk. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan Cluj-Napoca, 2018. 346.

⁷⁰ Pascal Ory: *Qu'est-ce qu'une nation ? Une histoire mondiale.* Paris, 2020.

⁷¹ *Mihai Viteazul în conștiința europeană. I.* 338.

⁷² Panaitescu: *Mihai*, 218.

⁷³ Veress: *Documente V.* 217–219.

viszonylag hosszan ecsetelte azt, hogy Sellenberk után az erdélyi román nemzet (*Valachorum natio*) valamiféle összeesküvés eredményeképpen szabadon engedte gyilkos ösztöneit és sok nemest megölt. A vajda is bízta őket, és hajtotta őket annak tudata, hogy a vajdával egy nemzet-ségből valók. Amikor pedig lecsapott az igazságszolgáltatás, mindenütt akasztott románokat lehetett látni.⁷⁴ Az igazságszolgáltatás már Mihály uralma alatt kezdetét vette, mert a vajdának semmiféle jogcíme nem lehetett egyes román csoportok kiváltságolására, és nem is tudjuk azt, hogy ilyesmi megfordult a fejében. A román társadalomszerveződés eltért a székelytől, nem alakult ki olyan hadinép, mint a hajdúké. A románok másképpen alkottak kollektív társadalmi erőt, mint a székelyek vagy a hajdúk. A görögkeleti egyházuk jelentett kollektív erőt, egyénileg egy-egy vagy inkább sok román a székelyekhez vagy a hajdúkhöz csapódott. A román nemesek és feltételes nemesek a maguk érdekeit nézték. Nem kötötte őket Mihályhoz olyan típusú csoportszolidaritás és hála, mint a közsékelyeket. A fogarasi románokat ugyan házanként fegyverbe szólította Mihály, de ehhez „a községnek semmi kedve” sem támadt, sőt valamiféle kollektív szabadságot is ígért a parasztoknak, a „szegénységet mindenütt szollicitálja a szabadságígíréssel, de eleddig kevés hasznát láttuk” – nyugtázták Miriszló előtt a felkelő nemesek.⁷⁵ Aztán mindenkinek elege lett a háborúból. Még a székelyeknek is.

Ezekben a zavaros időkben az etnicitás nem volt csoportképző tényező, pontosabban a kulturális identitásnak sok olyan eleme jelent meg, amelyek később a modern nemzettudatba is beépültek. Ilyen az eredet képzete. A románok római eredete, amiről többet beszéltek az olasz kortársak, mint maguk a románok. Egyik 1599-es tudósítás szerint a vajda nem csak Krisztussal buzdított harcra, hanem „nemzetük és a rómaiak dicsőségével, akiktől eredeztetik magukat”.⁷⁶ Sőt az egyik olasz országleíró szerint a havaselveiek sértésnek tekintik a *valacco* megnevezést, és helyette a *romaneschi*-t várják el, mert azzal büszkélkednek, hogy a rómaiaktól származnak.⁷⁷ (Gyanús információ, mert a *rumân* kifejezést még 19. században is szégyellték a bojárok, viszont ha arról volt szó, hogy milyen nyelven beszélnek, a válasz *rumânește*, románul és nem valahul, bár országuk Valahia. A *valah* nem sértő, 1992-ben avatták szentté Ioan Valahult, akit a törökök 1662-ben azért kínoztak halálra, mert nem akart áttérni az iszlámra.) Paradox módon Mihály bojár ellenzéke érvelt azzal, amit etnikai egységtudatnak nevezhetünk, és tette

⁷⁴ Szamosközy István történeti maradványai. II. Szerk Szilágyi Sándor. Bp., 1876. 341–344.

⁷⁵ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 367.

⁷⁶ Mihai Viteazul în conștiința europeană. IV. Buc. 1986. 149.

⁷⁷ Giorgio Tomasi: *Delle guerre et rivolgimenti del regno del'Ungaria e della Transilvania*. Venetia, 74.

ezt 1599 szeptemberében, amikor azt kérték, hogy „Jeremiás vajda és a lengyel király mentse meg Havaselvét, miként megmentette Moldvát a tatároktól, és országukat” a lengyel király hasonló módon „vegye szárnyai alá”, mint Jeremiás vajdát és országát, mert „egy a törvényünk [vallásunk] és a nyelvünk, uralkodóink pedig jó rokonságban állnak”, hiszen a havaselvi trónra törő Simon (Simion Movilă) a moldvai vajda testvére.⁷⁸ Ez már a bojárok részéről a renddé szerveződés igényét is kifejezésre juttatta.

Az eredettudat alapvetően rendi tudat. És akár ázsiai örökség lehet. Amikor 1598-ban Mihály azon mesterkedett, hogy a krími tatárokat némi pénz ellenében megnyerje az oszmánok ellen, nagy ebédet szervezett és a bor megoldotta a tatár kán követének nyelvét, mert arról beszélt, hogy „miért harcolnának a tatárok a magyarok ellen, mikor mindketten rokonok, s a szkíták nemzetségéből származnak?”⁷⁹ Illékony érv. Amikor a székelyeket 1595-ben felszabadították a jobbágyság alól, a közös hun eredetet hangoztatták, aztán jöttek a véres leszámolások.⁸⁰ Amikor Bocskai a hajdúkat meg akarta nyerni, a zsold kiutalása mellett a közös nemzetséget és a vallási közösséget is hangoztatta. És miként Cromwell a maga harcosaival, Bocskai a hajdúival és székelyeivel a közös elhivatottságban érezte magát egynek.⁸¹

Természetesen a németellenesség is csoportképző elem lett, hála a zsoldosok fosztogatásának és a protestánsok üldözésének. A magyar világban az eredet és a közös etnikai hovatartozás azért fordul elő gyakrabban, mint a román világban, mert a rendi társadalmi struktúrák jobban kikristályosodtak. Nem is beszélve arról, hogy ennek következtében több történeti forrás maradt ránk. Olykor mintha a közelmúltból szólnának a hazáról. Például 1599-ben Báthory István fivérének, András fejedelemnek így vallott: „ha az én nemzetemnek én szolgálhatnék, az halál is édes volna nekem”.⁸² Ez a nemzet a nemesi nemzet, amely azonban nyitott volt és rétegzett képződmény. Forrásaink bősége miatt az idegenellenes megnyilvánulások is számosabbak és szofisztikáltabbak. Tág teret nyitnak a minapi és napi denunciációs spekulációknak. Csak-hogy látnunk kell, hogy minél nagyobb humanista volt egy-egy írástudónk, annál jobban ecsetelte kora barbárságát és barbárait. A földesúr a parasztot állatnak tekintette. A humanista cifrázta saját érzelmeit. Példa erre Szamosközy is. Az közönséges hamisítás, hogy a románok kiírtá-

⁷⁸ *Documente și însemnări*, 111–113.

⁷⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 44.

⁸⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. III. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1877. 356.

⁸¹ Makkai László: *A Bocskai-felkelés. Magyarország története*. 3/1. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 764.

⁸² *Levelek Erdély történetéhez*. Szerk. Szádeczky Lajos Magyar Történelmi Társ., 1882. 699.

sát kívánta.⁸³ A humanista mástól idézte, hogy ezt Zsigmond javasolta volna, ami azért nem valószínű, mert az ortodoxiának számos gesztust tett. Igaz, ezt Szamosközy megtoldotta a románok gaztetteinek ecsetelésével.⁸⁴ A karánsebesi románokat kivételnek tartotta, mert ezek szerinte magyar eredetűek.⁸⁵ De a csíki székelyek is barbárok, „szokásaik szinte a vidék természetéhez hasonultak”.⁸⁶ Az erdőlakó románok pedig valóságos majmok, de ha udvari szolgálatban nőnek fel, „azt hihetjük róluk, hogy előkelő fejedelmi bölcsőből kerültek ki”.⁸⁷ Példa rá Jósika kancellár, akit időnként „oláh kurva” fiának neveztek, de egy ideig Zsigmond fejedelem bizalmasa volt, a magyar hegemonia mérnöke, állítólag házasság révén Mihálynak is rokona lett, és a román vajdával próbálta fejedelmét maradásra bírni,⁸⁸ és miután ellenezte Erdély átadását a Habsburgoknak, Bocskai elfogatta, aztán örökre kivonták a forgalomból.

A kérdésre tehát, hogy mi volt Mihály, aligha érdemes egy-két beskatulyázó minősítéssel válaszolni. Alakját jobban látjuk, ha saját közegében szemléljük, és némi keserűséggel állapíthatjuk meg, hogy a Mihály-mítosz mérnökei hősük sok pozitív vonását elfelejtették, és az olcsó prezentizmus szintjére húzták le őt, aki többre volt hivatott, mint amit elért.

⁸³ *Cronicarul Szamosközy*, 42.

⁸⁴ Szamosközy István történeti maradványai. III. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1877. III. 221.

⁸⁵ *Cronicarul Szamosközy*, 42.

⁸⁶ Szamosközy: *Erdély története*. 265.

⁸⁷ Szamosközy: *Erdély története*. 395.

⁸⁸ Veress: *Documente*, V. 67.

KÖRMENDY LAJOS

MODERN MŰVÉSZET, AVAGY A SZÉPSÉG ÉS A HARMÓNIA ELVESZTÉSE

Második rész

A 20. század képzőművészetében fokozatosan teret hódítottak a non-figuratív, absztrakt alkotások, napjaink műveinek többsége már ebbe a kategóriába tartozik. Ebből három következtetés adódik: 1) az alkotásokban elhatalmasodott a belső világ ábrázolása; 2) megnehezedett a művek megértése és befogadása; 3) a művészet dehumanizálódott.

A művészeti alkotásban a művész élményszerűen ábrázolja a világot. A külső (objektív) világot úgy mutatja be, ahogyan ő látja, más szavakkal: az *objektív valóság a szubjektum szűrőjén* keresztül érvényesül. A művész szubjektuma sokrétű, benne van a világlátása, tudása és tapasztalata, meggyőződése, bizonytalansága, érzelme, tehetsége, képzelőereje, habitusa stb. A saját belső világát, azaz a gondolatait, érzelmeit és látomásait is tárgyiasíthatja, ezek természetesen nem függetlenek az objektív valóságtól, általában arra reflektálnak. Minden művészeti alkotás az objektív valóság és a szubjektivitás sajátos keveréke, nem mindegy azonban, hogy milyen az arány.

Az európai művészet történetében, a középkor után – igaz, megtorpanásokkal, esetleg ideig-óráig tartó visszarendeződésekkel és művészeti áganként eltérő ütemben – a *szubjektivitás térnyerését* tapasztalhatjuk az objektív valóság rovására. A középkori művészetre jellemző volt, hogy az alkotók egyénisége feloldódott a hitben, azt tekintették fontosnak, nem pedig az egyéni látásmódjukat. Krisztus, Mária, az apostolok és a szentek alakjaiban az isteni vonásokat emelték ki, elsősorban metafizikai üzenetet kívántak közölni a nézőkkel, ezért tűnnek manapság ezek a művek meglehetősen sematikusnak. A reneszánsz alatt mindez gyökeresen megváltozott. Nem utolsósorban antik hatásra az alkotások alakjai megteltek élettél és sok tekintetben egyedivé váltak: a művész immár az embert állította a művészete középpontjába, és ez a törekvés még a vallásos tárgyú művekben is jól látható, a passiójelenetekben vagy a szentek (többnyire tragikus) életét ábrázoló alkotásokban. A reneszánsz mesterek már a saját egyediségüket is hangsúlyozták, stíluskarakterük sokkal jobban kiütközött, mint gótikus elődeiknek. Az objektív valóság és a szubjektivitás aránya érezhetően módosult az utóbbi javára.

Hauser Arnold a romantika idejére teszi a fordulópontot, amikor a szubjektivitás előtérbe került. Az irodalomból hoz példákat: a szubjektivitás ekkor úgy nyilvánul meg, hogy az író feltárja szubjektív érzéseit, az olvasót beavatja titkos élményeibe, lelkiismereti problémáiba. Távolságtartása az alakjaival szemben, intellektuális álláspontja a világgal szemben és tartózkodása az olvasóval szemben megszűnik. A költői szubjektivizmus az érzelmeket kiemelő polgári életfelfogást fejezi ki, ami ellentétes az arisztokrácia klasszicista, normativitásra és általános érvényre igényt tartó világnézetével. A regény drámaisága növekszik, a figyelem a lélektani történésre összpontosul, és csúcspontját két realista műben, a *Bovarynéban* és az *Anna Kareninában* éri el.¹

Elfogadva Hauser elemzését én későbbre teszem és másképpen fogom fel a fordulót. A 19. század nagy stílusaiban, így a romantikában, a realizmusban és az impresszionizmusban még fontos volt az objektív valóság, a művészek egyértelműen arra törekedtek, hogy a külső világot ábrázolják, még akkor is, ha a szubjektív „szűrőjük” erőteljesen érvényesült, lásd például az impresszionista festményeket vagy az érzelemdús romantikus regényeket. A 19–20. század fordulóján viszont a modernista áttöréssel *radikálisan fölértékelődött a szubjektum*, illetve leértékelődött az objektív valóság, és ebben a mozgalomban a képzőművészet volt az élenjáró: a kubizmus, a futurizmus, a dadaizmus, az expresszionizmus, a szürrealizmus és általában az absztrakt művészet. Ezekben az eltérő stílusirányzatokban közös, hogy a művész elfordul a világtól, önmagába tekint, a saját gondolatai, víziói, képzei, érzetei válnak fontossá, azokat kívánja megjeleníteni, a külső világ alakjai legfeljebb ennek „hordozójaként” szolgálnak. Az absztrakt, nonfiguratív alkotásokban az objektív világ már alig vagy egyáltalán nem ismerhető fel, bennük már teljesen elhatalmasodik a szubjektum, ezek tulajdonképpen a művész strukturálatlan gondolatainak és érzéseinek a kivetítései. A nem absztrakt alkotások is a művész szubjektumát tükrözik, az alakok gyakran Hyeronimus Bosch fantáziáját megszégyenítő figurák.

Számos művészettel foglalkozó gondolkodó – mint például Goethe, Lessing, Wilhelm von Humboldt vagy Lukács – hangsúlyozta, hogy az alkotások úgy tárnak művészi igazságot a műélvező elé, hogy összekapcsolják az *egyedit* (jelenséget) és az általánost (ideált, különöst, lényegét, világegészt, eszményt, totalitást, tipikust). Egyedi alakot látunk egy női aktban vagy egy rút koldus képében, de a művész által kidolgozott alakok mögött fölsejlik általánosként az emberi test szépsége, illetve az emberi nyomorúság. Ilyen tapasztalatunk nekünk, műélvezőknek is

¹ (Hauser) 46–47., 52., 207.

van, a személyes érintettség, valamint az empátia miatt a folyamat érzelmi színezetet kap, elfogadjuk a művészi igazságot (internalizáljuk), és ezzel létrejön az esztétikai élmény.

Az egyedi és az általános kettőse minden művészeti alkotásban megvan (meg kell, hogy legyen) – még a tájképekben is, igaz, erősen látens formában –, és szimbiózisban működnek. Ha nem így van, akkor az élmény vagy elmarad, vagy erősen redukálódik. Például egy giccses alkotásnál az egyedit hamisnak találjuk, így elmarad az általánosítás. Akkor sincs esztétikai élmény, ha nem fogadjuk el egy irodalmi műnél a szerző által sugallt általánost (pl. mert nem értünk egyet vele), hiába vannak jól megformálva a karakterek. De hogyan működik az egyedi-általános-esztétikai élmény folyamata egy olyan híres alkotás esetében, mint például Van Goghnak a *Van Gogh széke pipával* c. festményénél (1888), ami egy szegényes szobareszletet ábrázol egy szalmafonatú, sárga színű székkal és pipával? A művészettörténészek föltárták, hogy az üres székek mit szimbolizálnak Van Goghnál (a levelei elárulják), hogy az említett kép a Gauguinnal eltöltött feszült időszak terméke (egyébként az ő székét is megfestette), hogy nem sokkal később az alkotó elméje elborult stb. Ezek fontos történeti információk, aki ismeri, más szemmel nézi a képet és másképpen általánosít, mint aki – s a többség ilyen – nincs tisztában ilyen részletekkel. A többség is megtalálhatja az általánost a képben, de az nem a székek „igazsága”, hanem maga a kép szépsége, és ez jelenti egyben a művészi igazságot is, amit azonnal befogad a néző. Ugyanez van a díszítő művészeti alkotásoknál: a szép képviseli az általánost.

Az esztétikai élmény fontos feltétele az *alkotás megértése*, és ez súlyos probléma a nonfiguratív-absztrakt alkotások esetében. A századelőn még mást jelentett az irányzat, mint ötven évvel később. Roger Scruton úgy gondolja, hogy Mondrian, Ben Nicholson vagy Klee azért absztrahálták a vizuális lényegét egy figuratív képből, hogy megmutassák a dolgok rejtett harmóniáját.² Sok absztrakt-nonfiguratív művész tudatos törekvése, hogy elvont formákból a konkrét valósággal egyenértékű valóságot hozzon létre. Kandinszkij ezt tételesen meg is fogalmazza: a színeknek és a formáknak nem is kell hasonlítaniuk a világ jelenségeire, önállóan is képesek érzelmeket és szellemi tartalmakat kifejezni (Kandinszkij: *A szellemről a művészetben*. 1912). Picasso és Braque a látványt mértani formákká, háromszögekké, négyszögekké, körcikkeké és egyéb mértani alakzatokká bontották. A kubizmus ezt fokozta, amikor apró darabkákra tördelte az ábrázolt tárgyakat.

² (Scruton) 88.

Azóta sokat változott a helyzet. Pierre Francastel francia művészettörténész úgy véli, hogy a kortárs festészetben és szobrászatban „immár semmiféle utalást nem találunk a megfigyelt valóságra. A benső ember most már közvetlenül, szabadon, a dolgok közvetítése nélkül reprodukálja az átértett valóságot, vagyis képzeletének magát az anyagát”.³ Ez arra enged következtetni, hogy a művésznek már *nincs sok mondanivalója a világról* (a valóságról), már csak önmagát kívánja manifestálni, mert csak önmagát tartja fontosnak. A valóságtól való elszakadás viszont erős akadálya az esztétikai élmény megélésének, ugyanis ha a művész csak a saját belső asszociációit tárgyasítja a műben, és pedig oly módon, hogy a közönség számára érthetetlen szimbólumrendszerrel és formanyelvvel dolgozik – ez gyakori –, akkor megértés híján jó eséllyel nem fog működni az egyeditől az általános felismerésén át az internalizálásig tartó befogadási folyamat, tehát elmarad az esztétikai élmény. Gyakran megesik, hogy a műélvező rácsodálkozik az alkotás címére és értetlenkedik: ő képtelen erre asszociálni. A címnek fontos informatív tartalma van, és orientál mind az egyedi, mind az általános megértésében. Teljesen egyértelmű útmutatást ad például Bruegel *Parasztlakodalmá* esetén, de mihez kezd például Braque *A portugál nő* című festményével? Ha a szemlélő nem érti a mű tartalmát, azaz a belső lényegét, akkor nem tud mit kezdeni a formával sem, mert mint ismeretes, a művészeti alkotásokban a tartalom és a forma elválaszthatatlan.

Mindezek ellenére egy elvont absztrakt alkotás is lehet művészi, de csak akkor, ha van benne szépség, ami, mint tudjuk, önmaga „jogán” esztétikai élményt ad. Erre példa a díszítő művészet, melynek egyetlen funkciója, hogy széppé tegye a tárgyat, és hogy ez mennyire lehetséges, azt a csodálatos perzsa szőnyegek vagy a középkori katedrálisok kőcsipkái bizonyítják. Egy absztrakt képnek is lehet díszítő funkciója, ha szép. Ha viszont nem, és a műélvező nem is érti, akkor az alkotást önmagáért való rútnak fogja érezni, tehát művészietlennek.

Most térjünk vissza ahhoz a tételhez, hogy a reneszánsz idején a művész az embert állította a művészete középpontjába, az ábrázolt alakok megteltek léttel, még a vallásos tárgyú művekben is. A legszembetűnőbb változást az emberi arcnál láthatjuk: az *arcábrázolás* fontossá vált, és szinte a „semmiből” a legmagasabb művészi színvonalra emelkedett. Megjelent, gyorsan terjedt, majd önálló műfajjá vált a portré, Dürer „feltalálta” az önarcképet. A reneszánsz mesterek az emberi arcokban a legmélyebb érzéseket és a legbonyolultabb karaktereket is tökéletesen megjelenítették, sőt ezzel a transzcendenciának is új dimenziót nyitot-

³ (Francastel) 410.

tak: a Megváltó és a szentek arca, de különösen a tekintetük egyes nagymestereknél egészen különleges, isteni aurát sugároz, erre talán a legjobb példa Leonardo *Salvator mundi* című festménye, ami még az ateistákat is megrendíti. Fontos új vonása volt a reneszánsz arcábrázolásnak, hogy – több mint ezer év hiátus után – újra megjelent a mosoly. Mindez jól mutatja a művészet humanizálódásának folyamatát és eredményét.

Ezzel tökéletesen ellentétes folyamatot tapasztalhatunk a 20–21. századi modernista művészetben. A korábbi időkben oly gyakori tájképek, csendéletek, városképek a múlt század közepe után jórészt eltűntek, a kisebbségbe szorult figuratív alkotásokban ritkaság az emberi alak, különösen az emberi arc, ha mégis van, akkor erősen elnagyolt, a mosoly pedig szinte ismeretlenné vált. Mindez nem más, mint a művészet dehumanizálódása. A 19. században még nem létező absztrakt művészet viharosan gyors terjedése nemcsak a művész belső világának az elhatalmasodását és az alkotás érthetlenné válását eredményezte, hanem az előző évszázadok művészi humanizmusának a szétporladását is.

A harmónia elvesztése

Joggal föltételezhetjük, hogy azok a társadalmi feszültségek, bizonytalanságok és elidegenítő hatások, amelyek a képzőművészeket érték, más művészeti ágak alkotóira is hasonlóképpen hatottak. Ennek ellenére művészeti áganként figyelemre méltó eltérésekkel is találkozhatunk. Például az előzőekben kifejtett azon tétel, miszerint a képzőművészeti alkotásokban elhatalmasodott az alkotó saját belső világának, struktúrálatlan gondolatainak és érzéseinek ábrázolása, az irodalomban csak kevéssé igaz – bár van számos ilyen példa, gondoljunk csak Apollinaire költészetére vagy napjaink posztmodern prózájára –, a zeneszerzők viszont hangszeres darabjaikban gyakorlatilag mindig a belső, szubjektív világukat jelenítették meg. Ezen eltérések fő okai az alkalmazott művészi eszközökben és formákban keresendők.

A nyelv a kultúra legfontosabb produktuma és egyben hordozója, semmivel sem lehet plasztikusabban kifejezni az emberi gondolkodást vagy ábrázolni társadalmi viszonyokat, mint a nyelvvel. Egy bonyolult társadalmi jelenség tükrözésére a nyelvet művészi eszközként használó irodalom a legalkalmasabb. Milyen pontosan írja le az 1830-as évekbeli francia kisváros polgári társadalmának jellegzetes alakjait Balzac az *Emberi színjátékban*, vagy Bulgakov a száz évvel későbbi Moszkva abszurditásait (*A Mester és Margarita*), vagy Houellebecq a párizsi intellektüelek léhaságát, hedonizmusát, illetve életük sivárságát napjaink-

ban (*Szerotonin*)! A nyelv rengeteg *informatív tartalmat* képes közvetíteni, egy regény szavait, cselekményét meg kell érteni, ami teljes egészében a ráció feladata. A szavaknak azonban nemcsak tartalmi jelentésük van, hanem ahhoz kapcsolódóan érzelmi töltetük, sőt „zenéjük” is, ezek viszont a tudatalatti terrénúmához tartoznak. Míg a prózában a ráción keresztül lehet eljutni a művészi élményhez, a lírában – amelyben a zeneiség nagyon fontos – már közvetlenebb a kapcsolódás a tudatalattihoz, az érzelemhez.

A képzőművészet képi eszközei nem olyan sokoldalúak és hajlékonyak, mint a nyelv, például bonyolult társadalmi viszonyokat, emberi kapcsolatokat – különösen, ha azok folyamatban érvényesülnek – informatív módon (közvetlenül) csak korlátozottan lehet ábrázolni, ezek kibontása gyakran sok ismeretet igényel. Michelangelónak a Sixtus-kápolnában festett freskója csak akkor eredményez teljes értékű élményt, ha ismerjük és felismerjük a Bibliában leírt utolsó ítéletet. Ugyanakkor a képzőművészet utolérhetetlen abban, hogy másfajta, sokkal általánosabb – de nem kevésbé bonyolult – emberi tartalmat sűrítve, fogalmilag nem megragadható, transzcendens módon sugározzon. Leonardo *Mona Lisá*ját ezért tartják évszázadok óta rejtélyesnek, és Vermeer *Lány gyöngy fülbevalóval* című festményéről is elmondható, hogy az emberi arc közvetítette mondanivaló szavakkal nem írható le, csak érezhető.

A művészeti ágak közül a *zene* közvetíti a legkevesebb informatív tartalmat, de természetesen az egyes zenei műfajok között jelentős különbségek vannak. A hangszeres zenedarabok túlnyomó részének még címe sincs, pontosabban címként csak az azonosításhoz szükséges adatok szerepelnek, például Mozart *D-dúr divertimento*, K. 136. Ugyanakkor a vokális zenei műfajokban fontos lehet az informatív tartalom – de hangsúlyozni kell, hogy ezért a nyelv a „felelős” –, ilyen például a dal (vers és zene ötvözte), vagy az operát említhetjük még, ahol a díszlet, a szöveg, a dramaturgia és a színészi játék szintén fontos, lévén, hogy az opera nemcsak zenei, hanem színpadi mű is. Másrészt viszont Bizet vagy Puccini híres operaáriáit milliók kedvelik és élvezik anélkül, hogy értenék a szöveget, és ugyanez érvényes az olasz madrigálokra, hogy néhány példát említsek. Operáknál a librettistát, daloknál a költőt gyakran csak a műsorismertetőben tüntetik fel, mert kevésbé meghatározók. Goethe versét, a *Rémkirályt* Schubert tette világszerte ismertté és előadottá, a drámaisága német nyelvtudás nélkül is érezhető. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szövegértés teljesebbé teszi az esztétikai élményt, rossz librettóra nem lehet jó operát írni, Wagner többórás zenedramái a szöveg követése nélkül élvezhetetlenek.

A zene *esszenciálisan érzelmi jellegű*, a komponista érzéseit, érzelmeit tükrözi, és – annak ellenére, hogy az esztétikai élményhez szükséges szellemi felkészültség – a rációt „kikerülve” közvetlenül hat a hallgatóra, kelt benne főként érzelmi asszociációkat. Mindez azt jelenti, hogy a zene önmagában csak nagyon korlátozottan alkalmas a külső (objektív) világ ábrázolására, viszont páratlan a művész belső érzelmi világának megjelenítésében, és e tekintetben nincs különbség régi és modern zene között. A belső világ elhatalmasodása a kortárs komolyzenében másképpen történt, mint a képzőművészetben, és a szépség elvesztése is másképpen nyilvánult meg.

Az európai zenének három, többnyire kiegyensúlyozott eleme van, a dallam, a ritmus és a hangszín, melyek harmóniában integrálódnak, ami így kvázi negyedik elemnek tekinthető. Ha ezek a meglehetősen egyszerű, ugyanakkor szigorú feltételek nem állnak fenn, akkor csak zajról beszélhetünk. A harmónia semmilyen más művészeti ágban nem játszik olyan nagy szerepet, mint a zenében. (Még a táncot említhetjük, de ott kell a zene közreműködése is.)

A *harmónia* szó ógörög eredetű (összeillesztést, pontos összefüggést, kapcsolatot jelent), ami nem véletlen, mert a görög bölcselek sokat foglalkoztak a „láthatatlan összefüggésekkel”, a „látszat és igazság különbségével”, a „dolgok rendjével”, a „dolgok kapcsolatával”, „a lényeggel és a jelenséggel”, „az aránnyal és az arányossággal”, az „eggyel (őselem) és a sokféleséggel (jelenségek)”. Szintén a görög gondolkodók voltak azok, akik elsőként összekötötték a szépet, a harmóniát és a művészetet.⁴

A harmónia a világban uralkodó rendből (rendszerből) fakad, és lényegében az egész alkotó részek közötti zavarmentes kapcsolatot jelenti. A művészi harmóniának három alapvető attribútuma van: az egyensúly, az együttműködés és a szépség. Nem minden rend harmonikus, még akkor sem, ha tökéletes a részek közötti összhang, így például a szimmetrikus épületek nem feltétlenül harmonikusak. A rend akkor válik harmonikussá, ha szépségérzet társul hozzá, a két dolog elválaszthatatlanul összefonódik, ugyanakkor, hogy a dolgok még bonyolultabbak legyenek, nem minden szép harmonikus. Mivel nincs harmónia szépség nélkül, az utóbbi pedig rejtély, ezért a harmóniára sem adható mindenre érvényes, kimerítő magyarázat, csak annyit állapíthatunk meg, hogy transzcendens jellegét a szépségtől kapja.

A harmónia sokkal több, mint megfelelő arány. Esztéták gyakran elemzik egyes festmények vagy szobrok arányait, hogy egy csendéletben hogyan helyezkednek el a tárgyak, vagy egy csoportot ábrázoló képben az emberek, hol van a kép tengelye, mennyire kiegyensúlyozott

⁴ (Falus 1980) passim.

vagy nem kiegyensúlyozott a figurák elosztása stb., tehát a térbeli elhelyezkedést tekintik alapvetően fontosnak, az érvelésük és következtetések azonban korántsem meggyőzőek.⁵ A harmónia racionálisan csak részben tervezhető. Érdekes összefüggés áll fenn az alkotás informatív (racionális) tartalma és a harmónia között: az előbbi elrejtí az utóbbit. Egy regényre – amely rengeteg információt ad a világról – nemigen mondjuk, hogy harmonikus, egy költeményre már inkább, mert a szöveg „zenéje” – azaz hangszíne, dallama, rímei, ritmusa – egyenrangú az informatív tartalommal, néha fontosabb. Egy kubista vagy absztrakt festmény sokkal kevesebb információt hordoz, mint egy sokalakos figuratív festmény, ezért a vonalak, a foltok, a színek, a formák egymáshoz való viszonyának a jelentősége megnő.

A *zenei harmónia* nemcsak az egyidejűen megszólaló hangok kellemes hangzását (konszonáns akkordok) jelenti, hanem a szólamok íveit, egymásba fonódásukat, a ritmusok dinamikáját, a hangszínek festőiségét és váltakozását is – a harmónia tartja össze a zenei szövetet. A három zenei elemnek (dallam, ritmus, hangszín) külön-külön is lehet harmóniaértéke, lásd például Bach hegedűre vagy csellóra írt szólódarabjait, ahol a dallam önmagával harmonizál, igaz, ez olyan nehéz feladat, hogy csak a legnagyobb komponisták képesek erre. Muszorgszkij híres darabja, az *Egy kiállítás képei* eredetileg zongoraciklusnak készült, amit negyven évvel a szerző halála után Maurice Ravel hangszerelt meg nagyzenekarra vonósokkal, fa- és rézfúvósokkal, hárfával és üstdobbal. Zseniális hangszerelése iskolapéldája annak, hogy a különböző hangszerek eltérő hangszíne, dinamikája és együttműködése milyen nagyszerű harmóniát tud teremteni.

Mivel a harmónia a zene minden elemét érinti a darab elejétől a végéig – a dallam, a hangszerelés szépsége vagy rútsága, illetve a ritmus minősége mind automatikusan kihat a harmóniára –, ezért a zenei mű szépségének kérdése egyben harmóniai kérdés is. A harmónia a nélkülözhetetlen integrátor, ha kiküszöböljük, akkor a zene átcsúszik zajba.

A szép művészi ábrázolása a zenében magától értődik, a *rút megjelölése* viszont már sokkal problémásabb. Elvben a zene is használhatja mind a négy alkotó elemét a rút ábrázolására, azonban egy csúnya dallam, hangszín vagy egy széteső ritmus önmagában is feszültséget kelt, ahogyan a diszsonáns akkordok is fülsértőek és automatikusan diszharmóniát eredményeznek, ezért elmarad az esztétikai élmény. Hogy ne így legyen, a feszültséget inkább előbb, mint utóbb fel kell oldani művészi minőségű dallammal, ritmussal és hangszínnel, melyek harmóniát

⁵ Lásd Falus Róbert érvelését: (Falus 2001) passim.

eredményeznek, így már megszülethet az élmény. Ezzel a módszerrel minden korban éltek a zeneszerzők, még a harmóniát azóta is elérhetetlen szellemi magasságokba emelő Johann Sebastian Bach is alkalmazta a diszharmoniót (megfelelő helyen és megfelelő ideig) például a drámaiság fokozása céljából a *János* és a *Máté passió*ban. A zenében is érvényes, amit az előzőekben, más művészeti ágaknál láthattunk: a rút ábrázolható, de csak úgy, hogy a szépség, akár kontrasztban, akár rejtetten, de benne legyen az alkotásban, különben hiányozni fog a művészség.

A hangszeres zene esetében éppen a belső világ ábrázolásának lényegében kizárólagos volta akadályozta sokáig a rút ábrázolását, a megrendelő, a mecénás és a publikum nem is fogadta volna el. A vokális zenénél már más volt a helyzet, azt könnyebben elfogadták, mert ráismertek a külső világra, amely nem csak szép volt. Ennek ellenére a 20. század előtt a rút koncentrált megjelenítése hosszabb zeneművekben ritka volt, csak egészen kivételes művészek vállalkoztak erre, példaként említhető Schubert *Téli utazás* c. ciklusa.

Az európai komolyzene mindig sokszínű volt, nemcsak területenként, hanem koronként is, és az említett alkotó elemek eltérő módon érvényesültek benne. A barokk korban a harmónia dominált, a romantikában viszont a dallam került az előtérbe. A 20. századi komolyzene történetében egész korszakon át érvényesülő tendencia, hogy a *harmónia drámai módon leértékelődött*. Mindez kezdődött azzal, hogy a század eleji jelentős zeneszerzők (Sztravinszkij, Bartók, Hindemith, Schönberg stb.) nemcsak a korszak populáris zenéjét tagadták meg, hanem a romantikát és általában a 19. századi komolyzenét is, ennek jegyében kerültek mindent, ami tetszetős volt, a konszonancia (kellemes együtthangzás) és disszonancia egyensúlya megszűnt, és az utóbbi vált fokozatosan meghatározóvá. A zenében is megjelent a racionális művészetideológia, ennek legjelesebb képviselői Schönberg és Berg voltak, korukban a modernség istenei, mert kidolgozták a dodekafónia elméletét. A dodekafónia 12 elemből álló hangrendszer egyenlő jelentőségű hangokból áll, megszünteti a tonalitást, a modulációt és a konszonancia–disszonancia-relációt, és a zenében az intellektuális tényezőt abszolutizálja.⁶ Ez a racionális zenetervelés komoly művészek-től komoly kritikákat kapott – Nicolai Hartmann: „A zene nem sakkozás a hangokkal!”⁷, vagy Ernest Ansermet: mesterséges kiagyaltság, az európai zenekultúra elszegényítése, az ugyanis egy oktávon belül

⁶ (Kedves) 227–229.

⁷ (Kedves) 352.

jóval több hangot ismer, mint tizenkettőt⁸ –, és nem vált népszerűvé közel egy évszázad után sem.

A 20. század első felét a diszharmonia előretörése jellemezte annak ellenére, hogy számos neves zeneszerző (például Prokofjev, Sztravinszkij, Respighi, de Falla, Kodály) alkotott harmonikus, neoklasszicista műveket. A II. világháború után azonban elszabadult a „pokol”, és főként a zenei avantgárdistáknak köszönhetően egymást érték az izmusok, az újítások, a feltűnősködés, a botrányok, a formabontások, a tagadások, a tagadások tagadásai stb., mindazok a törekvések, amelyek útjait a képzőművészek már korábban kitaposták. A progresszívek nem elégedtek meg a diszharmonia trónra emelésével, hanem sorra küszöbölték ki a dallamot, a ritmust és a hangszereket, sőt néhányan konkrétan (szándékosan) magát a zenét is. Mindez logikus fejleménynek tűnik, hiszen ha nincs harmónia, ami összetartja a zenei szövetet, akkor a dallam és a ritmus is funkcióját veszti, a *hangszín* pedig csak azért marad meg, és így *relatív felértékelődik*, mert minden hangnak van színe, bár amint a következőkben látni fogjuk, ez a tétel sem feltétlenül igaz. Álljon itt néhány ilyen avantgárd irányzat:

- Repetitív zene (eminens képviselője Steve Reich): a zenei elemek állandó ismétlése, ami lehet egy végtelenített lemez vagy szalag is.⁹
- Minimalista zene (a minimal art családjába tartozik): a lehető legkevesebb hangot kell alkalmazni, leghíresebb képviselője La Monte Young, akinek egyes művei 2–4, hosszan kitartott hangból állnak, hosszú szünetekkel megtűzdelve.
- Conceptual art: a kompozíciót nem zenei szabályok, hanem egy koncepció alapján kell felépíteni, ami lehet bármi. (Többen a minimalista zenét is koncepcionálisnak tekintik.) John Cage ikonikus zeneszerző szerint egy zenei alkotáshoz néha elég „egy darab csend”.¹⁰
- Aleatória: véletlenszerűen kiválasztott hangok egymás mellé helyezése, például Cage szalag-kollázs zenéje, az *Imaginary Landscape*, amelyben a zenei hangrendszer megsemmisül, zajok vannak egymásra montírozva, és a zenei folyamatok az időbeli együtt-hangzás ellenére semmilyen tartalmi kapcsolatban nem állnak egymással.¹¹
- Szeriális zene: tiszta és racionális, logikai alapokon álló zene, szá-

⁸ (Molnár) 232.

⁹ (Kedves) 375.

¹⁰ (Kedves) 185.

¹¹ (Kedves) 229.

mok és arányok határozzák meg az egyes hangok és hangcsoportok paramétereit (hangmagasság, hangszín, időtartam, erősség). Tulajdonképpen a schönbergi koncepció továbbfejlesztése, neves képviselője Webern és Stockhausen.¹²

Az avantgárd zeneszerzők és előadók is buzgón élnek a performansz és a happening akcióival, nem szólva a formabontásról. John Cage és Mauricio Kagel partitúrái a következő hangszerek alkalmazását írja elő: szőnyeg, bútor, kendő, zacskó, doboz, edények, bőrönd, kagylóhéj, papírkosár, dróttekerics, víztartály stb. A zenebohócok már régóta ilyen közegben ténykednek, de nem hirdetik magukat a művészet forradalmi megújítóinak – írja malíciózusan Molnár Antal zenetörténész és zeneesztéta.¹³

Láthatjuk, hogy a képzőművészethez hasonlóan a modern komolyzenei alkotások is egyre nehezebben befogadhatóvá váltak, és ennek megfelelően itt is kialakult a „titkos” művészeti nyelv, amelyet csak az elit érthet meg. A század második felében itt is gyanússá vált a szépség és annak hordozója, a harmónia, és itt is meghasadt a művelt közönség köre, valamint a befolyásoló-megrendelői kör. A Mozart és Beethoven zenéjén nevelkedett és a szépet kedvelő közönség visszavonult a múltba, a klasszikus zene bástyái mögé. Becslésem szerint Budapest igen fejlett komolyzenei életében az előadói repertoár kb. 60%-a 18. és 19. században született alkotásokból áll. Még szembeszökőbb a kiegyensúlyozatlanság, ha az utolsó hét évtized műveinek arányát nézzük: csak pár százalékot tesz ki. Ez az intenzív – a képzőművészetnél sokkal intenzívebb és élőbb – „múzeumi élet” két okra vezethető vissza.

Az egyik a zene sajátosságából fakad, amit az előzőekben tárgyaltunk: a zenének nincs vagy csak kevés az informatív tartalma – szöges ellentétben az irodalommal –, esszenciálisan érzelmi jellegű, és a rációt „kikerülve” közvetlenül hat a hallgató érzelmi világára. Ennek nagy előnye, hogy nem „tapad” a *kulturális kontextushoz*, időtálló és univerzális. Az emberek gondolkodása sokkal gyorsabban változik, mint az érzéseik, ha az utóbbiak egyáltalán változnak. Az évezredekig, de még a 18. században is oly népszerű eposzok egy mai művelt ember számára idegenek, csak komoly elvonatkoztatásokkal olvashatók és élvezhetők. 19. század előtti irodalmat kevés kivételtől eltekintve már csak szakértelmiségiek olvasnak. A színműveknél némileg más a helyzet, mert a darabokat frissítik, aktualizálják, de a mai rendezők sem tudnak sokat kezdeni

¹² (Kedves) 230.

¹³ (Molnár) 243–244.

a 16–18. században közkedvelt álruhás, szerepcserés szituációkkal, de az biztos, hogy nem emiatt játsszák a *Lóvát tett lovagokat* (Shakespeare) vagy a *Così fan tutte* (Mozart – Da Ponte). Ilyenről a zene esetében szó sincs. Általános követelmény a kottahűség, kb. 60 éve szökött szárba a historikus zenei mozgalom, melynek célja a korhű előadásmód eredeti vagy rekonstruált hangszerekkel, még akkor is, ha azok kevesebbet tudnak, mint a modernnek. Arcangelo Corelli vagy Henry Purcell 17. században keletkezett remekművei egy hang változtatása nélkül tökéletes esztétikai élményt nyújtanak a mai embernek.

Az intenzív és élő „múzeumi élet” másik oka az, hogy a zenei műélvezethez előadóművészek aktív közreműködése szükséges, akik hozzáteszik a maguk részét a művészeti minőséghez. Ők, valamint egy tekintélyes tudós gárda, zenetörténészek, oktatók, esztéták, akik a klasszikus zenével foglalkoznak, jelentős támogatást nyújtanak a szépet kedvelő közönségnek.

Mindazonáltal a klasszikus operai életben nem ismeretlen az avantgárd művész (rendező, valamint a jelmez- és a díszlettervező), aki „túlterjeszkedik” a szerepén és társszerzői babérokra tör. Bár a zene általában tabu, de a színpadmozgás és a színészi játék irányításában, a kosztüm, a díszlet megalkotásánál már viszonylag széles játéktér nyílik az önmegvalósító művészek számára.¹⁴ Alapvetően az a baj ezzel a felfogással, hogy a színművet a zene fölé kívánja emelni (bár ezt nem ismeri be), amivel nemcsak a műfaj alapvető szabályát sérti meg, hanem gyakran a színpadi elképzelés is ellentétbe kerül a zenei alkotással.

*

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a művészek is a saját koruk gyermekei, noha a társadalmon belül egy sajátos csoportot alkotnak. Modern és posztmodern korunk emberének talán legfontosabb jellemvonása az *individualizmus*. Az európai/nyugati ember individualizmusának története hosszú évszázadokra tekint vissza, ennek vázlatos ismertetésére sincs itt hely,¹⁵ legyen annyi elég, hogy az individualista szemlélet a felvilágosodás alatt és után kezdett gyorsan terjedni és mélyülni, a 20. század második felében pedig annyira elhatalmasodott, hogy felbomlasztotta a még élő közösségeket, atomizálta és mentálisan végletesen meggyöngítette a társadalmat. Az előző oldalakon többször

¹⁴ Arra is láttam példát, hogy a rendező és csapata belenyúlt a zenébe. A Genfi Nagyszínházban került színre (2021. május) Purcell *Dido és Aeneas* c. operája, melyben a szokásos avantgárd fűrés-faragás (modern díszlet, aktualizálások, sok meztelenkedés és vér, nyers szexualitás stb.) mellett a librettótól idegen, kortárs (diszharmonikus) zenei aláfestéssel kísért prózai betétek tarkították az operát.

¹⁵ A 2020-ban megjelent könyvem lényegében erről szól. (Körmendy 2020)

is említett elidegenedés, a görcsös igyekezet a különbözésre, a feltűnési vágy, a botránykeltés, az újdonság (az új formák) hajszolása, a szubjektum terjeszkedése stb. mind visszavezethetők az individualizmusra: az alkotó vagy az előadó a saját személyiségét tolja előtérbe, a műnek első-sorban az ő nagyszerűségét kell szolgálnia. Vannak persze ellenpéldák is, így a zenei historikus mozgalom képviselőit valódi művészi alázat jellemzi, ők azonban nem komponisták. Lehet, hogy az individualista avantgárd művész törekvéseit siker koronázza, csak az a baj, hogy ezért mindnyájan nagy árat fizetünk: elveszítjük a szépséget, a harmóniát – és végső soron a művészetet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- (Baudrillard) Baudrillard, Jean: *A művészet összeesküvése. Esztétikai illúzió és dezillúzió.* Műcsarnok könyvek 2009
- (Bell) Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism.* Basic Books, New York 1976
- (Csibra & Szerdahelyi) Csibra István & Szerdahelyi István: *Esztétikai alapfogalmak. Kis enciklopédia.* Tankönyvkiadó Vállalat 1975
- (Duby) Duby, Georges: *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom, 980-1420.* Corvina Kiadó 1998
- (Falus 1980) Falus Róbert: *Görög harmónia.* Gondolat Kiadó 1980
- (Falus 2001) Falus Róbert: *Az aranymetszés legendája.* Magyar Könyvklub 2001
- (Francastel) Francastel, Pierre: *Művészet és társadalom. Válogatott tanulmányok.* Gondolat Kiadó 1972
- (Gilbert & Kuhn) Gilbert, Katherine, Everett & Kuhn, Helmut: *Az esztétika története.* Gondolat Kiadó 1966
- (Hauser) Hauser Arnold: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete. Második kötet.* Gondolat Kiadó 1980
- Lukács György: *Az esztétikum sajátossága I-II. kötet.* Akadémiai Kiadó 1965
- (Kedves) Kedves Tamás: *Esztétika. Esztétikai és zeneesztétikai alapismeretek.* Nemzeti Tankönyvkiadó 1999
- (Körmendy) Körmendy Lajos: *A közösség nélküli ember.* Ad Librum Kiadó 2020
- (Scruton 2018) Scruton, Roger: *Modern Culture.* Bloomsbury Continuum 2018
- (Scruton 2019) Scruton, Roger: *A szépről.* MMA Kiadó 2019
- (Wolff) Wolff, Christoph: *Johann Sebastian Bach. A tudós zeneszerző.* Park Kiadó 2009
- (Wölfflin) Wölfflin, Heinrich: *Művészettörténeti alapfogalmak.* Magyar könyvklub 2001

BOTOS KATALIN

AZ ANTALL-KORMÁNY GAZDASÁGI KÉRDÉSEI

Az 1990-es koalíció döntő kérdése: privatizáció vagy reprivatizáció?

Előző cikkemben¹ felvázoltam a rendszerváltás kormányának létrejöttét és első napjait, ez az írás a legfontosabb kezdeti tennivalókat és nehézségeket hivatott a szemtanú hitelességével érzékeltetni.

1990. május 16-án Antall József bemutatta kormányának tagjait. Figyelemre méltó, hogy a két fontos gazdasági tárcát független szakemberekre bízta, Kádár Bélára és Rabár Ferencre. Utóbbi mellett, egyetlen kimondottan pénzügyi előélettel rendelkező politikus-kormánytagként ott voltam helyettesnek, parlamenti államtitkárként.

Vegyük szemügyre kissé részletesebben az 1990-es év történéseit. Ebben a háromnegyed esztendőben a kormány megfogalmazta az első száz nap legsürgősebb tennivalóit, kidolgozta a Nemzeti Megújódás Programját, megbirkózott a taxisblokáddal, elkészítette a következő év költségvetését (benne a lakáshitelek problémájával), és megtárgyalta a nemzetközi pénzügyi intézményekkel az IMF-hitelhez szükséges feltételeket. Természetesen, ezzel párhuzamosan a jogszabályok átalakítása is folyamatosan óriási feladatot jelentett a jogi apparátusnak. Ezeknek is rengeteg gazdasági-jogi része volt. És mindenekelőtt *elkezdte a kormány a kárpótlás és privatizáció törvényi rendezését*. A kárpótlás megoldása előfeltétele volt a tiszta tulajdonviszonyok teremtésének, hiszen csak így foghattak hozzá a privatizációhoz. Ami nélkül viszont nehezen képzelhető el bármilyen piacgazdaság...

Az első és legfontosabb politikai tennivaló a koalíció politikai megteremtése volt. Ezért is tartott olyan hosszú ideig az első parlamenti ülésnap után a kormány felállása. Ebben nem csupán a minden hasonló esetben jelentkező, a kormányzati pozíciókért történő politikai alkudozások igényeltek sok időt, hanem annak tisztázása is, hogy mi legyen a Kiszgazdapártnak annyira fontos *föld-reprivatizációval*. Ez a téma dominált az első másfél évben, és hallatlan diplomáciai ügyességet követelt a miniszterelnök részéről, hogy egyben tartsa a koalíciót.

A földprivatizáció roppant fontos gazdasági kérdés volt, hiszen az agrárium sorsa múlt rajta. Korábban sose gondoltam, hogy e területen is komoly feladataim lesznek a rendszerváltás után. 1987-ben ugyan,

¹ „Kényszerpálya-módosítás – A gazdasági rendszerváltás esélyei 1989–1990-ben”, In *Magyar Szemle* XXXI. évf. (2022) 1–2. sz. 47–59.

amikor felszámolták Pénzügykutató Intézetet, a reformgondolkodás egyik központját, az Agrárgazdasági Kutatóintézet kínált nekem állást. Noha speciális agrárismereteim addig nem voltak, hamar beletanultam a területbe. (Emberileg is remek hely volt, kiváló vezetővel, jó kollegákkal. Hamarosan az Intézet Tanácsának demokratikusan választott tagja lettem...) Az intézet egyik legfontosabb kutatási témája 1988–89-ben éppen a *földkérdés* volt, és éppen ez került 1990-ben a koalíciós tárgyalások középpontjába. 1990-ben a földterület 31%-a állami, 55%-a szövetkezeti, míg 14%-a magántulajdonban volt.²

Közismert, hogy a Kiszgazdapárt a jogállamiságra való visszatérést a *restitúció*, azaz az 1947-es állapotokra való visszatérés elve alapján szerette volna megvalósítani. De lehetséges reprivatizáció – egyetlen szektorban?

Az MDF agrárkoncepciója más volt. Mi úgy gondoltuk, hogy a negyven évi kommunizmus a korábbi tulajdonosoktól *valóban elvette* a tulajdonukat, és *senki másnak nem tette lehetővé, hogy tulajdont szerezzen*. A restitúció azért nem lehetett volna igazságos, mert a földtulajdonosoktól és általában minden termelőeszköz tulajdonosától elvették a tulajdonát, miközben másokat eleve megfosztottak attól, hogy tulajdonunk legyen. Így a kommunizmus miatt az *egész társadalom* kárpótlásra szorult – volna.

Valami ilyesmi fejeződött ki a csehek *kuponos privatizációjában*. Ez a privatizáció a társadalmi igazságosságra helyezte a hangsúlyt. De Csehszlovákia – majd: Csehország – megtehetette ezt. Csehszlovákia messze nem volt olyan mértékben eladósodva, mint Magyarország, az állami vagyont nem terhelték a miénkhez hasonló tartozások. Nálunk azért volt kényszerűség a készpénzes privatizáció, mert a törlesztéshez szükség volt vagyონrészek devizáért való értékesítésére. De a cseheknél az agrárszektor kevésbé volt jelentős, így a földkérdésnek nem volt akkora súlya.

Az MDF mezőgazdasági koncepciója alapvetően a *farmgazdaságokon* alapult. A térsz földet egészében, az állami gazdaságok földjeit 30%-ban osztották volna fel az ott dolgozók között, a letöltött munkaidő arányában, figyelembe véve az aranykorona értékeket. A rendezés elve a következő volt: a föld legyen azé, aki megműveli! A mezőgazdasági szövetkezetekkel kapcsolatban ezért eredetileg az volt az MDF álláspontja, hogy azok adott esetben alakuljanak igazi tulajdonosok társulásává. Az 1947-es állapotok visszaállítását lehetetlennek tartottuk: maradjanak, illetve kerüljenek a (kényszerrel) bevitt földek, vagyonok a tulajdonosok nevére, (legyenek ráírva a tagokra), legyenek örökölhetők is. De ne osszassák fel a jól működő nagy egységeket, hanem azok váljanak nyugati

² Schlett András: „Agráriusok a korfordulón”, In *Vidék és város. Ellentétek és kölcsönhatások a XX. századi Magyarországon*. Szerk.: Pallai László. Hajdúnánás, 2013.

értelemben vett szövetkezetekké. Nagyon fontos szempont volt a változásoknak a termelés és az export érdekeinek minél kisebb sérelmével történő megvalósítása, ami, sajnos, végül nem igazán sikerült...

A kereszténydemokrata elképzelések szerint a föld a nemzet életének tere, a föld köti össze a falvak közéletét, ezért tilos külföldi tulajdonba adni. A nem nevesíthető tulajdonok kerüljenek állami kézbe, és minden vidéken-falun lakó polgárnak juttatni kellene 3 hektár belterjes gazdálkodásra alkalmas földet – hogy a családi gazdaságok működhessenek.

A kisgazda politikusok jelentős része azonban – alátámasztva a vidéki lakosság föld iránti vágyával, mondhatjuk: nosztalgiájával – a földterületek természetbeni visszaadása mellett voksolt. Valljuk be: a kisgazdakoncepciót azon földtulajdonosok érdeke motiválta, élen a párt elnökével, akik az eltelt évtizedekben már nem a földdel foglalkoztak, de jó vagyonszerzési lehetőséget láttak a bérbe adható földek birtoklásában.

Első és legfontosabb dolga a kormánynak az volt, hogy megértesse a koalíciós társakkal: a magánosítás folyamata *mindenképpen egységes elvek szerint mehet csak végbe*. Azonos elvi alapokon, mind az iparban, mind a kereskedelemben, és az agrárszektorban. A földkérdés szorosan összefonódott a *kárpótlás* problémájával.

A Kereszténydemokrata Néppárttal viszonylag egyszerűen megállapodott a kormány a kárpótlás kérdéséről. Az egyházak nem kaptak, de nem is kértek vissza földet. Azokat az ingatlanokat, amelyek az ismét felvállalt vallási, oktatási és szociális feladataihoz kellettek, *az állam visszaadta az egyházaknak*. Ezt nem minősítették privatizációnak, hiszen ezzel feladatokat is átvettek az államtól. Ez a folyamat sem ment zavar-talanul, hiszen az egyházi ingatlanok nagy része már más hasznosító kezében volt, s azokat kárpótolni kellett. Nehezen felejtethető a politikai kavargás, amit a világnézeti semlegességre hivatkozva az egyházi iskolák körül az akkor ellenzéki pártok, kormányellenes hangulat szítására keltettek (Dabas-Sári település iskolájának ügye sokáig szerepelt a lapok címlapján).

A kisgazdákkal való tárgyalás lényegesen nehezebb volt. Meg kellett győzni őket, hogy a teljes reprivatizáció sem egy-egy szektorban, sem a gazdaság egészét tekintve nem lehetséges. Ennek több oka is volt, mindenekelőtt az, hogy az országot terhelő adósság gyakorlatilag minden magyar vagyont terhelt. Mondhatjuk, az állami vagyon globális nettó értéke jóval kisebb volt, mint névértéke. Hiába, hogy az agráriumban szövetkezeti tulajdonforma volt, ezeket a vállalkozásokat is terhelte elvileg az állam adóssága. (Mellesleg, maguk a szövetkezetek mikroszinten is súlyosan eladósodottak voltak. Az év során történő felmérés szerint csak a téeszek harmada működött úgy-ahogy életképe-

sen, másik harmada az ellehetetlenülés szélén éppen csak vegetált, és mindössze harmadik harmaduk volt jövedelmező. Piaci viszonyok közt a vagyon értékét a jövedelemtermelő képessége határozza meg. Miként lehetett volna hát ezeket a földeket, illetve a szövetkezeteket értékelni?

Ezt azonban nem volt egyszerű elfogadtatni. Meg kellett győzni a kiscgazda koalíciót arról, hogy a mezőgazdaságban *csak részleges kárpótlás valósítható meg*. E döntés terhét azonban mindenképpen fel kellett vállalnia vezető pártnak, és emiatt a *koalíció csak úgy volt fenntartható, hogy a szövetkezeteket szétrobbantották*.

Az MDF látta, hogy a szövetkezetek szétválási folyamata nem lesz egyszerű, és erősen megingatja majd az export szempontjából nagy fontosságú nagyüzemi gabonatermelést. Az is látható volt, hogy olyan személyek is jogot formáltak korábbi földtulajdonukra, akik már városi, polgári életet éltek, és nem is állt szándékukban visszatérni a földműveléshez. (Pedig, mint utaltunk rá, az MDF határozottan amellet volt, hogy a föld azé legyen, aki megműveli.) Az időközben polgárosodott, más szakmában boldoguló városlakó korábbi tulajdonosok a földet bérletbe adva csak jövedelemforrásnak tekintették. (A bérleti termelés természetesen árdragító tényező). Az agráriumból élők többsége eközben abban az illúzióban élt, hogy a visszacapott földön képes lesz majd maga gazdálkodni. A földműves réteg azonban előregedett; tudása, hozzáértése gyakran elavult. Látható volt, hogy az idős kistulajdonosok, ha visszacapják is a földet, sem fizikai erővel, sem eszközökkel, sem modern termelési ismeretekkel nem rendelkeznek; a gabonatermelés – amit eredetileg végeztek – kis parcellákon egyébként sem lehet hatékony. (A megszerzett kis földdarabokat nagyüzemi vállalkozóknak adták bérbe – napjainkban is így van –, akik azokat többnyire meg is vásárolták. Így lassan visszaalakultak a latifundiumok.)

1990–1991-ben hónapról-hónapra nőtt a kiscgazdák által bátorított paraszti rétegek türelmetlensége. Az év vége felé, majd 1991 elején már földfoglalási akciók is kezdődtek. Ezért sürgősen sajátos jogi technikát kellett kidolgozni a kérdés megoldására. Erre szolgáltak a *kárpótlási jegyek*.

*

A gazdasági tárca szempontjából 1990-ben tehát *három kérdés merült fel* különösen nagy súllyal. Az *agrárium* jövője; a *politikai kárpótlás*, és fedezetének biztosítása; valamint a súlyos terhet jelentő *lakásfinanszírozás* rendezése. Az első tétje a koalíció egyben maradása volt, a másodiknak erkölcsi és politikai súlya volt, míg a harmadik a költségvetési egyensúlyteremtést nehezítette.

A kormány hosszas koalíciós viták után az 1990 szeptemberében közreadta a középtávú elképzeléseit: *A nemzeti megújódás programját*. Ebben megfogalmazták az addigra nagyjából kialakuló kompromisszumot a koalíciót alkotó erők között. A program szerint a kormány nem támogatta a korábbi tulajdonok *természetbeni visszaadását*, a termőföld esetében az alkotmányjogi vizsgálódások alapján lehet dönten az eredeti (1947-es) tulajdoni állapotokat is figyelembe vevő tulajdon jogi rendezéséről. (Ezt a koalíciós partner miatt tették bele a programba.) A cél a polgárok földmagántulajdonára épülő gazdálkodás, valamint a magángazdák szövetkezésére épülő agrárgazdaság megteremtése. A földreform mindenekelőtt a mezőgazdasági tevékenységgel és földműveléssel foglalkozó falusi rétegeket szándékozta földhöz juttatni.

A kormány a tulajdonok (gyárak, üzemek, boltok, műhelyek) természetbeni visszaadása (reprivatizálása) helyett is kártalanítást ajánlott. Rögzítette (ahogyan ezt a bevezetőben indokoltuk is), hogy a kártalanítás csak részleges lehet a felhalmozott nemzeti közterhek (külföldi adósság, belső adósság, torz gazdasági szerkezet) miatt. Olyan értékpapír formájában kifejezett kártalanítást javasolt, amely új tulajdon vásárlására fordítható. A privatizáció a megtakarítások mozgósításával, a hazai befektetések ösztönzésével, a belső túlkeresletet is mérsékelni szándékozott. Így a kárpótlás a kormány inflációellenes politikájának is fontos eleme kívánt lenni.

Ennek a jogi konstrukciónak a kidolgozása komoly viták tárgya volt. Az 1990–91-es kormányülések tárgyalásain Rabár Ferenc, amíg tárcavezető volt, minden ülésre magával vitt. Később pedig (októbertől az év végéig), egyedül vezettem a tárcát. 1991-től pedig miniszterként voltam jelen az üléseken. A javaslatot tárgyalóülésen a kárpótlási témát előterjesztő államtitkár azt hangsúlyozta, hogy a kárpótlási jegyek bevezetése kettős hatással jár majd: egyrészt az agrárkárpótlás megvalósítására alkalmas lesz, másrészt az értékpapír-forgalmat is fellendíti, hiszen 1990-ben megnyílt az értéktőzsde. Jómagam nyitottam meg, a korábbi pénzügyi kormányzat – Járai Zsigmond – által elkészített értékpapírtörvény alapján. Sajnos, akkorra ő elhagyta a Pénzügyminisztériumot (mint ahogy 1990-ben az apparátus csaknem egy harmada), és az üzleti életben helyezkedett el. Nem kis feladat volt emiatt az apparátus működőképességének biztosítása.

A kárpótlási törvény

A kárpótlási törvényt végül csak 1991. július 11-én fogadták el, ennek a földkárpótlás csupán egyik eleme volt. Kárpótlásra igényt tarthattak a mezőgazdasági és az egyéb vagyontárgyaik elvesztését elszenvedő tu-

lajdonosok, mellettük a politikai meghurcoltatások miatt is igényelhető volt kárpótlás. A rendszerváltó pártok – elsősorban az MDF – számára fontos társadalmi bázist jelentettek a politikai üldözöttek.³ Joggal várták el az új politikai rendszertől, hogy valamilyen módon könnyítse meg az üldözések miatt anyagi oldalról is tönkretett, nehezzé vált életüket. A jogosultak majd 1,8 milliónyian jelentkeztek. Kárpótlási jegyeket kaptak, amellyel részt vehettek az állami vagyonrészek megvásárlásában, visszavásárolhatták lakásaikat, vagy jegyeiket szerény életjáradékra válthatták, esetleg bemutatóra szóló értékpapírként eladhatták.

A lakosság majdnem ötödét kitevő lélekszám kárpótlására méltányos és elegendő eszköz egyáltalán nem állt az ország rendelkezésére. A törvényeknek tehát inkább jelképes értékük volt. Ezzel együtt nagyon kellett a kormánynak ügyelnie arra, hogy semmiképp ne áramoljon ki jelentős összegű pénz a gazdaságba, mert ez az inflációt tovább növelte volna. Mivel az esetek többségében a kárpótlási jegyekkel szemben vagyontárgyak álltak, így a folyamat *nem keltett jelentős inflációs hatást*, noha az ellenzék ennek hangoztatásával akart kormányellenes hangulatot kelteni. Nekem mint pénzügyi államtitkárnak kellett ez ügyben nyilatkoznom, hogy a média ne gerjesszen további feszültséget, mert nem a kárpótlás folyamata idézte elő az áremelkedéseket. 1990–92-ben éppen elég más ilyen irányba ható tényező (kiáramló, keresletet jelentő, árualappal nehezen fedezhető jövedelem) volt az országban: a vállalat-bezárások miatti munkanélküliségre fizetett segélytől a tömeges nyugdíjba vonulás okán kiáramlott pénzekig.

A kárpótlási jegyek gyakorlatilag a privatizációban részt vevők közötti vagyon-újraelosztásban játszottak szerepet. A jelen tanulmányban nincs mód a kárpótlási folyamat részletes bemutatására, de azt tanulmányok egész sora dolgozta fel az elmúlt 30 évben.⁴ A mezőgazdasági sajátosságok részletezésére sem térünk ki itt részletesebben, noha kétségtelenül éppen a földkárpótlás volt a koalíció legfontosabb kérdése, amelyen a jobbközép kormányzás állt vagy bukott. Annyit érdemes megjegyezni, hogy a földárveréseken azért az ágazati sajátosság abban mutatkozott meg, hogy csak az elsődleges kárpótlási jegyekkel lehetett részt venni, vásárolttal nem, és a vásárlónak kötelezettséget kellett vállalnia a hasznosításra.

³ Zinner Tibor 2018 november 26-án, a Veritas Intézet konferenciáján elhangzott előadásában felsorolta, hogy az kommunista rendszer évtizedeiben körülbelül 750 ezer embert marasztaltak el politikai célokat szolgáló jogszabályok és rendeletek alapján. 1956 őszéig 783 kivégzés történt Magyarországon. A kádári megtorlások során újabb 232 személyt végeztek ki, míg 12 900-at internáltak.

⁴ Cseszka Éva–Schlett András: „A reprivatizációtól a kárpótlásig. A Független Kisgazdapárt és a föld-privatizáció”, In *Múltunk* (2009/4) 92–122. Valamint: lásd a 2. lábjegyzetet.

A kárpótlás mértékét a kormány egységesen öt millió forintban limitálta. Világos volt, hogy komolyabb állami vagyonok megvásárlására ez nem volt elegendő, vagy jelentős saját pénzt, vagy hitelt kellett mellé tenni. A másoktól megvásárolható kárpótlási jegyek – a földkárpótláson kívül, az egyéb ágazatokban – jó forrást jelentettek a vállalkozóknak, hiszen az első körben kárpótlási jegyekhez jutók közül sokan névérték alatt adták el azokat. Hogy mit ért a kárpótlási jegy, az határozta meg, hogy a privatizációs szervezetek milyen javakat ajánlottak fel a kínálati oldalon. Ha kevés volt, akkor a kárpótlási jegy iránt is kicsi volt a kereslet a piacon, s olcsón lehetett hozzájutni. Aki rendelkezett befektethető pénzzel, jól járt, mert kivárhatta a megfelelő privatizációs kínálatot.

A kárpótlás tehát a magyar privatizáció fontos eleme volt. A Vagyonügynökség felkínált az időközben részvénytársasággá átalakított és tőzsdére vitt vállalatok részvényeiből is, azokból lehetett kárpótlási jegyekért tulajdont szerezni. Hosszú sorok álltak a brókercégek előtt ezekért a részvényekért, és lassanként a magyar polgárok is kezdtek némi gyakorlatot szerezni a piacgazdaság e szegmensében. Vagyis megvalósult az a szerep, amelyet a kárpótlási jegyek tervezésénél az előterjesztő ezen értékpapírnak tulajdonított, azaz a magyar pénzügyi mechanizmus fejlesztése.

A privatizációval az államhoz visszakerült értékpapírokat meg kellett semmisíteni. A vagyonok egyik kézből a másikba juttatásával valóban a kárpótlási jegyek bizonyos *pénzfunkciót láttak el*. Feladatuk teljesítése után éppúgy megszűntek, mint a körforgását befejező hitelpénz. Két esetben forgott még egyszer ez a speciális pénz: ha a tőlük privatizáció céljára kihasított földek ellenértékeként a szövetkezetekhez került, ekkor még egyszer felhasználható volt más állami javakba történő beruházásra. Így volt ez az önkormányzatokhoz került kárpótlási jegyekkel is, mert tőlük sem lehetett alkotmányosan elvonni a tulajdonukat. Így az önkormányzatok is kárpótlási jegyeket kaptak vagyonukért, amiért állami vagyont vásárolhattak. Elég sok gondot jelentett ez számukra, mert nem voltak felkészülve ilyen gazdálkodó funkcióra, vagyonkezelésre.

A kárpótlás végül is hosszú folyamat lett. Az első egy-két évben csak az alapelvek kimunkálására került sor. Mindent egybevetve a *társadalmi megítélés* szempontjából nem igazán tekinthető sikeresnek a magyar kárpótlás. Sokan elégedetlenek voltak vele, mert kevesellték, amit kaptak, miközben azt látták, hogy közben egyesek hogyan ügyeskedtek és gazdagodtak. Hogy így történt, abban döntő szerepet játszottak az öröklött terhek és a konkrét politikai erőviszonyok. Mindezt figyelembe véve aligha kínálkozott jobb megoldás.

Talán a legfájdalmasabb következménye a kárpótlásnak a magyar agrárium helyzetére gyakorolt hatása lett. A napjainkban levonható

tanulságok egyike, hogy változatlanul fontos feladat a vidék életének megújítása, az összefogás szorgalmazása, a szövetkezeti megoldás lejáratos eszméinek újraélesztése.

A lakáshitelek problémája

Közismert, hogy a szocializmus éveiben a lakásfinanszírozás egyre inkább magánérőből történt. A nagyvárosi, pl. a budapesti lakótelepi lakások az OTP-n keresztül kerültek értékesítésre; magánszemélyek vidéki házaikat is OTP-lakáshitelek segítségével építették fel. A szocialista tervgazdaság a magánérő bevonását azzal segítette, hogy a lakáshitelek kamata nagyon alacsony volt (ahogy a kimutatott infláció is).

A kétszintű bankrendszer létrehozásakor még a rendszerváltás előtt felmerült az a probléma, hogy nem lehet a bankokra hárítani a meglódult inflációval összefüggésben megnövekedett piaci kamatok és az eredeti 3%-os kamat közötti különbözetet. Ha az állam az OTP-re testálta a lakásfinanszírozást, akkor a már kereskedelmi bankként működő intézménynek meg kellett, hogy térítse a betéti és hitelkamatok különbségéből adódó veszteségét. Természetesen Magyarország – ami 1982 óta IMF-tag volt, de a külső adósságok terhe alatt nyögött – költségvetésében nem rendelkezett fedezettel erre a célra. Kitaláltak hát egy megoldást, a Lakásalapot, illetve a lakásfedezeti kötvényeket, amelyeket a Lakásfedezeti Alap bocsátott ki, és azokat lejegyeztették az akkor még többlettel rendelkező Társadalombiztosítási Alappal. (A TB „vagyon” tehát a költségvetés adóssága volt.)

Így írt erről az akkoriban létrehozott Állami Számvevőszék éves vizsgálatában: „A Lakásalap létrehozásának célja az volt, hogy a lakáshitelekkel kapcsolatos terhek a költségvetéstől elkülönítve – abba nem »belemosva« – jelenjenek meg, és e terhek finanszírozását pénzügyi műveletekkel lehessen biztosítani. A Lakásalap az 1989. évben – a költségvetési kamattámogatás korábbi rendszerével szemben – több mint 11 milliárd Ft-tal tehermentesítette az állami költségvetést, hosszabb távon azonban nem mérsékli a költségvetés terheit.”⁵

A Lakásfedezeti Alap tehát egy költségvetésen kívüli külön alap volt, de, ahogy a TB Alap is, az államháztartás része. Így az állam az egyik zsebéből a másikba tette át a pénzt. Ezt természetesen az IMF is látta. Ezért 1990-ben mindenképpen rendezni kellett az addigra már igen jelentősre növekedett támogatási igényt. A kamatteher olyan jelentős tétel

⁵ Jelentés a Lakásalap működésének ellenőrzéséről: <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/1996/002j000.pdf?ctid=1256>

volt az 1990-es költségvetésben, hogy veszélyeztette az IMF rendelkezésre állási hitelének megszerzését, ami pedig a külső adósságteher miatt égetően fontos volt a kormány számára. Az IMF csak nagyon szerény hiányt volt hajlandó tolerálni a rendszerváltás évének költségvetésében. (Gondoljuk csak el: a Lakásalap támogatására fordított költségvetési kiadás az ÁSZ beszámolója szerint megközelítette a honvédelmi kiadások $\frac{3}{4}$ -ét, akkori árakon 57 milliárd forintot...)

Ezért az 1991-re tervezett költségvetés kidolgozásakor azt a javaslatot építettük be a költségvetési törvénybe, hogy a korábbi kedvezményes kamatozású hitelek feltételeit módosítani kívánjuk.

Jobb lett volna egy külön törvényjavaslat; de nagyon nehéz volt sok gazdasági kérdést elmagyarázni az újdonsült képviselőknek, akik még a kormánypárti oldalon is sokszor gyanakvással nézték a pénzügyi terheket kezelő Pénzügyminisztérium tevékenységét. Amit érzéltek, az a választóköri polgárainak a nehézsége volt. A makroökonómiai körülményeket, a nemzetközi pénzügyek szorítását viszont nem értették. Ezért sokszor kormánypárti oldalról is illuzórikus elvárások jelentkeztek a gazdasági terhek elhárítását illetően.

A lakáshitel-megoldás voltaképpen nem volt más, mintegy jogállamban elképzelhetetlen visszamenőleges szerződés-módosítás – ugyanakkor az sem volt jogállam, amelyik e szerződéseket kötötte. Természetes, hogy az emberek annak idején azzal a várakozással vették fel a hiteleket, hogy a kamat hosszú évtizedekre olyan alacsony marad, mint induláskor. Munkahelyük pedig nyilván lesz, ezt a szocialista állam biztosítja, hiszen ha nem dolgoznának, akkor közveszélyes munkakerülőként lecsuknák őket. Ez a rendszer azonban összeomlott. Sokan elvesztették munkájukat, az infláció meglódult, és a költségvetés nem volt képes fedezni a lakáshitelek támogatását.

Ezért az új rendszerben olyan alternatívákat épített be a törvénybe a Pénzügyminisztérium, hogy a korábbi kedvezményes, 3%-os, illetve annál is kisebb kamatozású lakáshitelek felvevői két rossz között választhattak: vagy 12%-os, vagy piaci, 32%-os kamatot fizetnek arra a hányadára a tartozásuknak, amit nem törlesztenek előre... Utóbbi esetben azonban a tartozásuk felét elengedik. Csodálatosképpen az adósok nagy része visszafizette a *teljes adósságát* (azaz adóssága másik felét, hiszen a többit elengedték neki), mert nem akart 32%-ot fizetni utána. Ez is azt mutatta, hogy valóban indokolatlan volt széles rétegek számára ilyen mértékű állami kedvezmény nyújtása a lakáshoz, hiszen valójában volt megtakarításuk, amit mozgósítani tudtak. Ha nem erre fordítják, hanem betétként tartják a bankban, az infláció miatt magas betéti kamatokra számíthattak volna, s ez a fizetendő alacsony hitelkamatokhoz

képest csak afféle „windfall profit”, a kedvező körülmények miatti váratlan nyereség lett volna számukra.

Számos adós azonban valóban nem volt képes az előrehozott törlesztésre. Számukra a 12%-os kötelező kamatteher súlyos gondokat jelentett, ezért az Alkotmánybírósághoz fordultak. A bíróság megkeresésére a Pénzügyminiszter azt válaszolta, hogy „a Magyar Köztársaság adósságterhei nagymértékben terhelik az állami költségvetést [...], nem tartható fenn az a korábban bevezetett rendszer, amely szerint a lakáscélú, hosszú lejáratú kölcsönök irreálisan alacsony kamata és a piaci kamatok közötti különbözetet a költségvetés téríti meg a pénzintézetek számára”. Ezt az érvelést az Alkotmánybíróság elfogadta. (Aki azonban polgári peres eljárást indított, tudomásom szerint megnyerte a pert. De kevesen voltak ilyen tájékozottak.) Mindenesetre, az 1990-es beszámolót, és az 1991 évi költségvetést elfogadta a parlament. Az Antall-kormány így aztán túlélte első két nehéz esztendejét.

Volt azonban számomra ennek még egy izgalmas mozzanata. 1991-ben miniszteri kinevezést kaptam. Nem vállalkoztam Rabár Ferenc lemondása után a gazdasági csúcsminiszteri feladatok ellátására, úgy véltem, ez meghaladja erőimet. Túlzott feladat-koncentráció volt a Pénzügyminisztériumban: a költségvetés elkészítése és annak finanszírozása, az államadósság kezelése, a távlati tervezés, a bankszektor felügyelete, a szociális partnerekkel való egyeztetés, a nemzetközi pénzügyi intézményekkel való kapcsolattartás. Így Kupa Mihály lett a pénzügyminiszter, én tárca nélküli miniszterként a bankrendszerért, annak szabályozásáért, konszolidációs elveinek kidolgozásáért lettem felelős. Az ún. Bankprivatizációs Bizottságban, melyet vezettem, Antall József delegáltjaként Tar Pál, továbbá a Nemzeti Bank, valamint a Bankszövetség képviselői vettek részt. A bizottság neve azt takarta, hogy az állami tulajdonban lévő bankok privatizálását tervezzük.

Ezt azonban addig nem lehetett megvalósítani, ameddig nem volt egy európai színvonalú banktörvényünk: csak ennek alapján lehetett megállapítani, hogy milyen veszteségek rejlenek valójában a szektorban, amelyek végső soron a tulajdonos államot terhelték.

A törvény előkészületeit még a rendszerváltás előtt segítette egy világbanki felmérés, amelynek keretében a PM-ben lévő Bankfelügyeleti Csoport (szigorú titoktartás mellett) felmérte a bankokban lévő rossznak minősíthető hitelállományt, amit az érvényes magyar számviteli törvények szerint *nem kellett kimutatni*. Így a bankszektornak – papíron – jelentős nyeresége volt, amit be kellett fizetnie a költségvetésbe, hiszen szinte minden bank állami tulajdonban volt. Valójában viszont komoly nem-fizető hitelek voltak a portfólióban...

A költségvetés megszavazását illetően ez kritikus kérdés volt, hiszen egy titkos felmérés során kiderült, hogy valójában csaknem 70 milliárd forintot indokolatlan bevételeként vett számba a pénzügyi tárca. De *rákényszerültünk*, hogy ezek szerint járjunk el, különben nem tudtuk volna elérni az IMF által célként szabott egyensúlyt...

A készülőben lévő Banktörvény – amelynek előkészítését én vezettem – már kötelező jelleggel előírta a céltartalék képzést. Így 1991-ben már számolni kellett a nyilvánvaló hatalmas bevétel-kieséssel, és *ki kellett dolgozni a bankok konszolidációjának elveit*. Ez többlépcsős folyamat volt. Először a nagy adósok konszolidálásában gondolkodtunk, ami nagy költségvetési terhet jelentett, de a bankok eredményét nem rontotta volna, s onnan a banki adóbefizetésen keresztül részben visszakerült volna a költségvetésbe. Csak hát az IMF az átmeneti hiányt se tolerálta. A pénzügyminiszter ezért ezt a megoldást minimalizálta. A másik két megoldás ismét, ahogyan a lakáshiteleknel, a költségvetési törvénybe csempészett passzussal volt megoldható.⁶ *A kormány konszolidációs kötvények kibocsátására kért felhatalmazást a Parlamenttől*, amelyeket először a rossz hitelekért (amelyeket kivettek a portfóliójukból) cserébe a bankokba helyeztek, de később a bankok tőkéjét emelték meg velük.

Ekkoriban jártam kint az NSZK-ban. Egyedülálló ismereteket szereztem arról, hogyan konszolidálták 1945 után a nyugatnémet, és 1990 után a keletnémet bankrendszert: a betett kötvényekkel megemelt alaptőke terhére írták le a rossz hiteleket. Akkor ugyanis ismét leszállították a bankok tőkéjét, s a leírt hiteleket a bankok egy vállalkozása megpróbálta valamennyire hasznosítani, s kihozni belőlük, amennyit még lehetett. A konszolidációs államkötvények után viszont az államnak kellett a bank számára kamatot fizetnie, ami tisztes jövedelmezőséget produkálhatott. Az így megtisztított bankokat aztán el lehetett adni. De ez már nem az én kompetenciám volt.

1992-től a miniszterelnök a Bankfelügyelet élére nevezett ki, államtitkári besorolással, hat éves időtartamra. Izgalmas időszak volt, az első bankcsődök menedzselésével, a betétbiztosítási rendszer kidolgozásával. Antall úgy gondolta, hogy ezzel egy esetleges kormányváltás után is biztosíthatom e fontos terület irányítását, azonban az 1994-es politikai változások sajnos oda vezettek, hogy ajánlatos volt elfogadnom az új kormány előnyugdíjazási javaslatát. Megüzenték ugyanis, hogy akár törvénymódosítással, de mindenképpen eltávolítanak a helyemről, mert bizalmi állásnak tekintik. Ez feles törvény lévén, könnyen megválósítható lett volna...

⁶ Botos Katalin: *Elvesztett illúziók*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1996.

Ezzel véget ért politikusi és közszolgálati tevékenységem. A küzdelmes, de csodálatos négy esztendő után egyetemi oktatóként hasznosítottam mindazt, amit elméleti és gyakorlati munkám során összegyűjtöttem. Párhuzamosan két, olykor három egyetemen tanítottam, egészen 2011-ig, amíg elérkezett nyugdíjazásom ideje. Azóta professzor emeritusként próbálom oktatással, kutatással szolgálni a közösséget. Közben mintha látnám az elmúlt évtized kormányzásában, hogy néhány fontos gondolatom megvalósul. De van sok feladat még, amely a mindenkori hatalom előtt áll. Hinni szeretném, hogy kutatásaimmal ezeken a területeken még tudok valami hasznosat tenni.

JEGYZET VLADIMIR FILAKOVACRÓL

A régi *Magyar Szemle* évfolyamait lapozva gyakran találkozunk néhai jeles szlavistánk/kroatistánk, Bajza József írásaival. A nyolcszáz éves magyar-horvát államközösség Trianon utáni felbomlásával megannyi közjogi, történelmi, irodalomtörténeti, etnikai kérdés tette időszerűvé a horvát tematikát. De megjelent itt ma is érvényes megállapításokat tartalmazó, az erdélyi román Liviu Rebreanu és a moldvai identitású Mihail Sadoveanu munkásságát méltató dolgozat is.¹ A regényíró Rebreanu bemutatását – opuszai jelentőségén túl – magyar iskolai és katonai kötődése is indokoltta tehette. A két háború közötti évek sikeres román belletristája egykor a soproni katonai reáliskola, majd a budapesti Ludovika Akadémia növendéke volt – Rebreanu Olivér néven. Tanulmányai végeztével a gyulai honvéd gyalogezred csapattisztje, fiatal hadnagyaként magyar nyelvű elbeszéléseket írt, melyek részben valószínűleg meg is jelentek korabeli lapokban. Ma valamennyi olvasható az író összes műveit tartalmazó edíció első kötetében. A már-már magyar íróként *debütáló* Rebreanu magyar tiszti karrierjének s magyar írói ambícióinak egy becsületbeli ügy elmarasztaló bírósági ítélete vetett véget.² A tiszti pályával történő szakítás a korban nem egyedüli eset. A horvát Miroslav Krleža – az illuzórikus délszláv egység ideáitól megreszegülve – szökök meg a Ludovikáról s lesz horvát író.³ A bilingvitas tényéből következően a civil életben sem ritka a pályakezdő nemzetiségi író vagy költő dilemmája: az állam avagy nemzetisége nyelvén próbálkozzék-e az írással. A horvát romantika kiválósága, Ivan Mažuranić fiumei gimnazistaként kisebb kötetre való, Berzsenyi és Virág Benedek poézisének reminiszcenciáival motivált magyar nyelvű klasszicista költeménnyel indult a pályán.⁴ A szlovák nemzeti klasszikus költő, Petőfi, Arany és Madách szlovák fordítója, Pavel Országh Hviezdoslav több mint száz magyar „zsengével” kezdi pályáját – némely esetben *hungarus patriotizmusáról* is vallomást téve.⁵ A fiatal szlovák Ady-fordító, Štefan

¹ Freml Lajos: Két román regényíró – Rebreanu, Sadoveanu. *Magyar Szemle*. XII. köt. 1931. május–augusztus. 343–350.

² Domokos Sámuel: Liviu Rebreanu nyomában Gyulán. *Filológiai Közöny* 1986–1987. XXXII–XXXIII. évf. 3–4. sz. 273–283.

³ Lőkös István: A Kaptoltól a Ludovikáig. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1999.

⁴ Lőkös István: Hrvatsko-madžarske književne veze. Matica Hrvatska. Zagreb 1998. 63–80.

⁵ Sziklay László: Hviezdoslav magyar nyelvű zsengéi. *Filológiai Közöny*. 1955. 2. sz. 224–244.

Krčméry is megvallja: „Ja i veršoval som maďjarsky i slovensky”, azaz: „magam is verseltem magyarul is, szlovákul is.”⁶

Kétnyelvűség, hungarus-tudat és patriotizmus, Ady költészetének két világháború közötti horvát, szerb, szlovák recepciója – a Kárpát-medencében, Trianon előtt és után – a „sorsközösség”, a Németh László-i „tejtestvériség” ideájának életművekben is testet öltő paradigmái. Bartók és Kodály munkássága révén európai távlatúvá nőtt szellemi-művészi program. Kérdés: leszűkül-e a jelenség az irodalom és a zene világára, avagy más művészeti ág(ak) is kínál(nak) példát (példákat)? A nyolc évszázados horvát-magyar szellemi-politikai-kulturális együttélés történetét szemlélve az irodalmi érintkezések mellett beszédes példákra lelhetünk a képzőművészetben is. A 19. század elején/első felében sarjadó s 1848/49-ben, majd a század végére olykor véres konfrontációba torkolló horvát nacionalizmus – a feszültségek ellenére és mellett – a nyolc évszázados közös történelmi-kulturális örökség tovább élésének is némi teret enged. A politika széljársától függően „működni” hagyja a közös múlt, a két nép közötti barátság nedveit. Mirko Bogović történelmi elbeszélései, drámái kínálkoznak irodalmi példaként, de a historizáló festészet Budán született, Pesten és Budán „iskolázódott”, francia származású, majd végül magát horvátként definiáló képviselője, Ferdo Quiquerez sem csak a *Horvátok bejövetele (Dolazak hrvata)* című képét festi meg. Műhelyéből két, a magyar-horvát közös történelmi múltat/sorsot ábrázoló kompozíció is kikerül: a *Juriš iz Sigeta (Kirohanás Szigetről)* az egyik, a *Posljedni časovi bana Petra Zrinskoga i kneza Franje Krste Frankopana (Zrínyi Péter bán és Frangepán Ferenc Kristóf herceg utolsó órái)* a másik. A horvát festő plurilingualizmusa (francia, magyar, horvát, német), magyar iskolázottsága, kontinensünk tájain tett utazásai hatására lett európai látókörű művészé. A modern idők horvát piktúrájának emblematisztikus képviselője, a szlavóniai születésű Bela Čikoš Sesija magyar katonatiszti család sarja, maga is e pályára készülve a kőszegi katonai reáliskolában tesz érettségit, hogy aztán – rövid aktív tiszti szolgálat után – szlavóniai gyökereihez visszatérve horvát festőként csatlakozzon képzőművész karriert.

Véletlen, vagy sorsszerűség? 1893: Quiquerez halálának és Krleža születésének esztendeje. Egy évvel korábban, 1892-ben jött a világra dolgozatunk főszereplője, Vladimir Filakovac. De ekkor született a délszlávok egyetlen Nobel-díjasa, Ivo Andrić is. Korszakváltás? Bizonyos értelemben igen. A szellemi élet területén mindenképp. Quiquerez halálával egyik napról a másikra ugyan nem szűnik meg az általa képviselt

⁶ Štefan Krčméry: Andrej Ady v slovenskom zrkadle. Elán. (Prága) 1935. jan. 3. sz.

historizáló művészetszemlélet, ám már megtörtént a *Hrvatska moderna* (horvát irodalmi modernizmus) zászlóbontása. Szimbolizmus, impresszionizmus, némi szecesszió színezi az ország költészetét, képzőművészetét, de nincs már messze az az idő sem, amikor emezek felváltói, az avantgárddal is kacérkodó, de a horvát nemzettudat vezérelte, szociálisan érzékeny prózát, drámát, verseket író, maradandó értékű képeket alkotó nemzedék is színre lép. A dátumokkal játszadozunk ismét. 1911: egy fiatal, szlavóniai illetőségű festőnövendék jelenik meg Budapesten, aki elsőéves hallgató a Képzőművészeti Akadémián, de pályakezdőként már tanáraival együtt szerepelhet a Múcsarnok reprezentatív kiállításán. A fiatal festőnövendéket Vladimir Filakovacnak hívják. Zemplényi Tivadar és Pilch Dezső növendéke. 1914: egy grandiózus írói pálya indulásának éve: a „tishti kardbojttal” és tiszt karrierrel végleg szakító Miroslav Krleža pályakezdésének dátuma. Rokonításuk nemcsak a pályakezdés idejének csaknem egybeesése okán történhet: mindkettő artisztikus tükröztetője lesz a huszadik századi Közép-Európa világának. Vagyis: az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgáraiként élet- és művészi élményanyaguk jelentős hányadát a századelő Budapestjéről – tagabban Magyar- és Horvát-Szlovénországból – merítik. Életművük magyar motiváltsága a pályáiv egészében jelen van. S mert témánkhoz ezúttal nem kívánunk komparatív szempontokkal közelíteni, a továbbiakban e vázlattal Filakovac művészi pályája egészének körvonalazása mellett, figyelmünk annak meghatározó, magyar motiváltságú szakaszára irányul.

A szakkritika mára – fél évszázad elmúltával – pontosan leírta Filakovac festészetének karakterjegyeit. E sajátos, közép-európai zsánerrű piktúra kora és a térség számos uralkodó irányzatának (kivéve az avantgárd variációit) érintéséről tanúskodik: a müncheni akadémizmus lenyomata – indirekt módon bár – éppúgy jelen van a pályakezdő, de még a beérkezett művész képein is, miképp a szecesszió s a szimbolizmus. Született kolorista lévén, a posztimpresszionista útkeresés sem áll tőle távol. Képei híven tükrözik a tárgyi világ élet- és élményanyagának forrásvidékét. A Vukovár-Budapest-Bécs háromszögelési pontok határolta térség, majd a Nagy Háború galíciai harcterei, a kelet-szlovéniai táj – mint a szűkebb haza miliője –, de az élő és a holt természet is állandó ihletőivé váltak. Szenvedélyes rajzolóként háborús élményeit vázlatok, rajzok sokaságával örökítette meg. Békeidőben egyre szélesebb tematikával gadagodik képeinek világa: a kontinentális táj, a tenger látványa egyaránt inspiratív élménye lesz, miként a családi élet meghitt pillanatai. Portréi éppúgy invenciózus alkotóra vallanak, mint aktjai. Az animalizmus művelőjeként állatábrázolások sokasága dicséri művésze-

Vladimir Filakovac: *A Dráva látképe*, 1924.

tét, amely már fiatal éveiben e műfaj legjobbjai közé emelte Horvátországban. S nemcsak Croatiában. Nevét ma már méltán említik a francia Rosa Bonheur s a német Helen Büttner mellett. Azt se feledjük, hogy Filakovac nemcsak kitűnő kolorista, de a grafika mestere is; a karikatúra szférájában pedig éppúgy otthon van, mint a croquis műfajában.

Filakovac 1892-ben Slavonski Brodban született, gyermek- és diákkorát viszont már Vukováron (Valkó) töltötte. Pénzügyőr édesapja a jobb élet reményében odahagyta állami tisztviselői állását és Vukovára szegődött, ahol egy nagybirtok jószágkormányzója lett. A nyolcgyermekes család harmonikus életvitele sokban közrejátszott Filakovac pályája alakulásában. Szülei is, testvérei is megértéssel nyugtázták a gimnazista Vladimir képzőművész ambícióit. Tehetségére valkói tanárai is felfigyeltek, Eszéken pedig – ahol gimnáziumi tanulmányait folytatta – valóságos „művészvilág” fogadta. A szlavóniai „metropolis” ekkor nemcsak európai arculatú város, de a horvát modernizmus egyik meghatározó centruma is. Itt a portréfestészetnek a 18. század óta múltja van – de a műpártolásnak, mecénatúrának is. A város művészeti életének rangját a fővároshoz hasonló szintre emelte a müncheni és párizsi évei után Eszéken letelepedő, a horvát szimbolizmust reprezentáló Vladimir Becić is.

Ez a környezet, a sikeres érettségi, néhány rajzának „piaci sikere” és a tanárai által is elismert rajzkészsége volt az indíttatás, hogy tíz vagy húsz koronával a zsebében festőnövendéknek induljon Budapestre. Akadémiai indexének fényképén egy frakkot, hófehér keménygallért viselő fiatalember néz ránk, akinek tekintete, eleganciája határozott karaktert sejtet. A sejtést a következő évek rendre igazolják: a fiatal festő akadémista Filakovac – Zemplényi Tivadar és Pilch Dezső tanítványaként – a stúdiumok frontján éppúgy helytállt, mint később a galíciai harctéren s végül a tanulmányait abszolváló vizsgán. Az 1911 és 1916 közötti fél évtized nemcsak a felkészülést, a beérkezés időszakát is jelentette. Sőt! Az egész Filakovac-életpálya első, úgynevezett *budapesti korszaka* lett. A croata ajkú, ám magyarul is, németül is kommunikációképes fiatal művészt övező közönségnek olyan tagjai voltak – növendékként –, mint Uitz Béla, Kmetty János, Tichy Kálmán, Budai Sándor vagy később a szerb fauvizmus kétségtelenül tehetséges képviselője (a Krleža által talán túlmagasztalt), Dobrovits Péter, aki aztán Petar Dobrović néven fölöttébb dicstelen szerepet vállalt az úgynevezett Pécs-Baranyai Szerb Köztársaság kérész életű működésében.

Miként már említettük, Filakovac kezdő akadémistaként tanáraival együtt állíthatott ki a Műcsarnok tárlatán, de alkalmanként vélhetően ott voltak rajzai az Ifjú Művészek Egyesületének rendszeres kiállításain is, amelyekről a budapesti sajtó (*Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Népszava*, *Művészet* stb.) rendszeresen tudósított. E kiállítások értékét a *Művészet* kritikusa minősíti, egy alkalommal például Uitz Béla grafikáit méltatva: „valamennyi által van hatva a talentum ritka szeszével”. Majd meg, Tichy Kálmán „aquarelljeiről szólva: (...) a külföld mesterei” közt is „egyenrangúnak” ítéltetnek.

Filakovac vázlattömbbel a zsebében, ceruzával, szénnel, tussal tarsolyában a kávéházi asztalnál, a New York, a Café Emke, a Pannonia, az Excelsior termeiben, az Andrassy úton, a Ligetben, a Jockey Klubban, a Foliès Caprice-ben, a Fiumében croquis-k, portrék, karikatúrák sorát sokasítja mappája lapjain – híres primások (Rácz Laci, Piros Józsi, Balogh Kálmán, Banda Marci) muzsikáját hallgatva. Arisztokraták, előkelő hölgyek, művészek, a pesti éjszaka bohémjei jelennek meg a paletán, rajtuk a szecesszió, szimbolizmus, posztimpresszionizmus érintette rajzok, grafikák, olykor karikatúrák – egy páratlan rajztudással megáldott művész alkotásai. Más területen is bizonyít. Már e korai életszakasz remeke is megszületik: a *Kavana u Budimpešti (Budapesti Kávéház)* című, 1912-ben készült kompozíció! Ez az olajkép már érett művészi alkotás. Sötét és violaszín tónus, hangulatos enteriőr – korhű kép az egykorú magyar főváros egy szeletéről. S mert Filakovac művészi pályájának első, a *budapesti* attribútummal illetett szakaszáról beszélünk, e pályaszakasz további, részben még festő akadémistaként készült képeit is meg kell említenünk, mint egy *beérkezett* művész remekeit. *Ženski akt s leđa (Női akt hátulról)*, *Autoportret (Önarckép)*, *Veduta iz Vukovara (Veduta Vukovarról)*, *Brat i sestra u interieru sa psom Silvom (Fiú- és lánytestvér enteriőrben, Szilva kutyával)* stb. A műtörténész Matko Peić szerint e képek egyszer s mindenkorra a kortárs horvát festészet legjobbjainak (Pačić, Kraljević, Becić) sorába emelik a fiatal Filakovacot. Az 1922 és 1926 között festett képek már nem az útkereső, hanem a nemzeti piktúra legjobbjai egyikének alkotásai. A fiumei nemzetközi tárlaton fellépő Filakovac a nemzetközi sajtó főszereplője lesz.

E korszak képei között van egy, festőművészünk közép-európaiságát reprezentáló alkotás is: egy, a vukovári Duna-szakaszt ábrázoló festmény, melyen – Matko Peić szavait idézzük – „...a Duna, megzabolázott pesti szakasza után, szélesen és szabadon száguld a féktelen patakok, pásztortüzek tájain át.” Mintegy a szabad élet szimbólumaként. Nem tudjuk, hogy festőnk olvasta-e *A Duna vallomását*, amely Ady-vers Krleža „Duna-variációinak” ihletője volt (a *Zászlók* című regényében például), mégis feltételezzük az Ady-remekmű ismeretét, mely a térség népeinek természet adta szimbólumaként „száguld” Vukovár alatt, „szabadon”, népek évezredes sorsának tudójaként. Nincs okunk kétkedni asszociatív soraink miatt: hiszen a Krleža-párhuzam más helyen is kínálkozik Filakovac alkotásaival. Háborús vázlatai, rajzai, grafikái Krleža háborús novelláinak világát asszociálják (*Hrvatski bog Mars = Mars, a horvát hadisten*) s a háborús évekből való naplóit is. 1914 után mindkettőjükre azonos sors várt: sorozás, tartalékos kiképzés, majd irány a galíciai front, ahol átéli a bruszilovi áttörés poklát.

Filakovac 1915-től „a Sarkotić-i tüzer zászlóalj” újoncként tapossa a sarat Eszéktől Verőcéig, 1916-tól pedig a „K. Infanterieregiment Gebr. 78, 7/2 Ersatzkompanie” „Kriegsmaler”-je, azaz harctéri festője. A háború szörnyűségeit a grafika, a rajz, olykor a karikatúra eszközeivel láttatja – képein Galícia, Bukovina, Besszarábia véráztatta tájai jelennek meg, lángoló erdők, döglött lovak, sebesültek, a lövészárkokban oszladozó holtak, máshol elhagyott rumos hordó, majd meg egy-egy háborús életkép a lengyelek lakta, háború tépázta falvakról.

A háború poklának bugyrait megjárt „harctéri festő” – hazatérése után – ifjúságának Budapestje helyett egy szenvedő fővárost talál a Duna mentén: az elvadult ösztönök, a szellemi összeomlás, az anarchia színterét. Mindannak összeomlását, amit ifjú művészként oly lenyűgöző alkotásokban örökített meg. A háború poklából visszanézve ugyan idilli, de a valóságot tükröző ez a Budapest-kép, a „boldog békeidők” szigete, amelynek egykori szereplői (művész, arisztokrata, híres cigányprímás, előkelő hölgy, színigazgató, főpincér, színész és költő) emlékét már csak az ő rajzai őrzik – immár festői korszakká kristályosodva. A pillanat értékeiként váltak művészetté az ábrázolt alakok, jelenetek, situációk – egy város sokszínű valóságának részleteiként. Szociológiai láttelep is e képek sora, egy szűk, de élettel teli valós közeg, amelyet – a horvát műtörténész vélelme szerint – magyar író is ábrázolt: a világhírrév lett Molnár Ferenc. Kár, hogy Horvátország mű- és irodalomtörténészei – nyelvtudás híján – arról mitsem tudnak, hogy Molnár Ferenc mellett – írásaik tanúsítják – Kosztolányi, Karinthy, Krúdy és mások is ott voltak e kávéházi világ, az éjszakai Budapest szereplői és megörökítői között. Egy viszont biztos: a Filakovac ábrázolta budapesti kávéházi világ hangulata iránti affinitás nem hiányzik a szakkritikát jelentő interpretációkból. A croata szakírók – kivált a Monarchia idején születettek, tudják, mit jelentett a századelő Budapestjén a New York, a Café Emke, a Pannonia, a Balaton, a Kerepesi úti Elit, a Fiume, a Fészek, az Excelsior, mit jelentett az Andrássy út, a Liget, ahol Filakovacot az enteriőr, a sötétkék tónusú tapéták, a diszkrét homály éppúgy megihlette, mint az arisztokrata szmokingja, a cigányprímás frakkja, a lüszter csillogása. S ott van e rajzokon, grafikákon megjelenített tágabb, tarka kávéházi közönség is: egy meztelen hátát prémmel takaró hölgy, egy fiatal földbirtokos, egy hajdani lóverseny fogadóiroda levitézlett igazgatója, a pincér, a gentleman kinézetű, frakkot viselő cigányprímás és mások. Grafit és kék ceruzával, tussal készültek e rajzok s mindenik a kandeláberek és lampionok teremtetten diszkrét homály, intimitás képzetét keltik. Az „élet tükrei” e képek – mondja Matko Peić, s kár, hogy nem teszi hozzá: a budapesti művészvilág ábrázolatai.

Vladimir Filakovac: Bécsi utca, 1921.

1930-ban Filakovac Eszékről áttelepült Belgrádba, ahol a Művészeti Akadémia professzora lett. Az áttelepülés memcsak életformájában, de festészetében is fordulatot jelentett: téma- és színvilága egyaránt módosult. „Ecsetje a sötétből a vörösbe fordult, a nőről az asszonyra, az emberről az állatokra” – írja Matko Peić, majd hozzát teszi: „a portré- és a

tájfestő mintha maga elé engedte volna az animalistát.” Az animalizmus festőjeként tisztelt Filakovacról persze tudnunk kell, hogy az állatok szépségének varázsa is Budapesten érintette meg, amiben nem kevés szerepe volt akadémiai tanárának, Pilch Dezsőnek. Biztatására a budapesti állatkert napi látogatója, ahol immár tudatosan, animalistaként rajzol, miként grafikus-illusztrátorként a *Nimród* című vadászlap szerkesztőségében is. Az állatábrázolás a 19. század horvát festészetétől sem idegen: Quiquerez lova, Vlaho Bukovac papagája, Iveković fácánja (ők a historizáló festészet nagy alakjai) éppúgy kitűnő ábrázolások, miként a modernnek egyik legjobbika, a Becić festette macska. Ám mindezek csupán „animalista epizódok”, hiszen az animalizmus nagy művei Filakovac palettáján jelennek meg, aki nemcsak fotografikus effektusokkal fest vagy rajzol, s – talán, ahogy Ljubo Babić (kora Krleža-formátumú művésze, Horvátország legjelentősebb festőinek egyike) írta – ő az ábrázolt állatok „fizionomistája és pszichológusa” volt. Állatokat ábrázoló képeinek imponáló sokasága nem mindennapi művészi teljesítmény. Matko Peić emlékeztet: Filakovac képein jelenik meg a legtöbb fácán, vadkan, szalonka, őz, farkas, vidra, borz, róka, vadkacsa, sas, nyúl, fűrj, szarvas, vadmacska, aranynyest, hiúz, afrikai strucc, orrszarvú, pingvin, fóka, jegesmedve, krokodil, zsiráf, zebra, csimpánz, elefánt, tigris, leopárd, s az animalista témák e sokasága is a művész budapesti korszakának köszönhető. Ismételjük: Pilch Dezső tanítványaként „fedezte fel” a budapesti állatkert kínálta lehetőségeket, ahol „állat modelljei” nagy részét kereshetjük. S Budapest kínálta a festői látás kíváncsatos példáit is, hiszen az egykorú budapesti galéria tárlatain olyan nagy flamand, németalföldi, francia mesterek alkotásait csodálhatta, mint Frans Snyders, Willem Kalf, Jan Fyt vagy Alexandre-François Desportes. Vagyis az animalista festő Filakovac munkásságát is megilleti a *budapesti* attribútum.

Filakovac magyar tanulóéveit, festészetének *budapesti korszakát*, közép-európai karakterét emlegetve bécsi éveinek hozadékát sem mellőzhetjük. A volt Osztrák-Magyar Monarchia egykori polgáraként találkozása Béccsel – miként másoknak München vagy Párizs – a művészi tanulmányutat jelentette. 1921–1922: meghatározó két esztendő festőnk művészi fejlődésében. Ahogy a kortárs műtörténész megfogalmazta: „ez az életintermezzo alkalom volt arra, hogy (...) a sötétnek az a képi ragyogása, amely hordozója volt a rajz- és a grafikai technikának, és amely a croquis műfajában teljeseedett ki, egyéni formává fejlődjék nála.” Egy kis bécsi notesz (mindig a zsebében hordta) a bécsi évek idején készült rajzok egy részét tartalmazza: női aktok, boxolók, színész-profilok sorakoznak benne, amelyek a Café Museumban készültek, s amelyek nagyobb, *Pogled iz Café Museum (Kilátás a Café Museumból)* című opusza előzményei voltak,

így a szociológiai láttelelként is értelmezhető bécsi utcakép a tulajdonképpeni tárgya. További bécsi munkáinak alaptémája is jórészt a bécsi utca, a zöldes-sárgás-szürkés házak, a fehér hó, a házak ablakai, s persze az elmaradhatatlan fiáker. Szívesen elidőzött a monarchiabeli osztrák társadalom és történelem témáinál, s nem hagyta érintetlenül a Kapucinus-kripta sem – mint a császári és királyi birodalom bukásának szimbóluma.

Élete alkonyán, 1971-ben szerencsém volt Filakovacot megismerni. Zágrábi otthonában, a Dubraván látogathattam meg. A magas, szálfatermetű öregúr szívesen beszélt magyar vendégének budapesti ifjúságáról, barátairól, udvarlásairól, kiállításairól, a *Nimród* szerkesztőségében töltött napjairól. A nyolcszáz éves horvát-magyar állami, kulturális, gazdasági szimbiózis felbomlása után ötven esztendővel a közös múlt, a régi világ szertefoszlott rekvizitumaiként hatottak szavai. Azokról az időkről beszélt, amikor Eszéken magyar, horvát és német szó járta, amikor a szlavón metropoliszból útlevél (passeport, pasoš) nélkül utazott Budapestre, s a magyar katonatiszt Csikós Bélából horvát festő lett (Bela Čikoš Sesija). Ő maga pedig, a horvát Vladimir Filakovac, együtt tanult a szerb Petar Dobrovićtal, a magyar Budai Sándorral a magyar festőakadémián. S hogy horvát ajkú növendék mivolta semmi hátrányt sem jelentett számára az akadémián, mi több: horvátként tanárai mellett – ő, az első éves növendék – ott szerepelhetett a Műcsarnok tárlatán. Nosztalgiával teli szavai nyomán ifjúsága Budapestje jelent meg lelki szemünk előtt: a kávéházak, a korzók, a művészvilág Budapestje, amely élete és festői pályája első, boldog szakaszának színtereként élt mindaddig emlékezetében.

Sajnos egy esztendő múltán váratlan haláláról hozott hírt a posta. Monarchia-kori, magyarhoni pálya- és művésztársaival (Veljko Petrović, Miloš Crnjanski, Todor Manojlović, Miroslav Krleža, Milan Šufflay, Emil Boleslav Lukáč, Štefan Krčméri, Milo Urban) már csak az égi hazából tekinthet le az egykor egységes, 1920-ban oly tragikusan szétzilált közös hazára.

1% METAFIZIKA

SZENT MARGIT LEGENDÁJA

(részlet)

Mindezek elmúlván, íme e szentséges szűznek, Szent Margit asszonynak új érdemeknek okai szolgálnak. Mert támada háborúság Szent Margit asszonynak szülei között és ő atyjafia között, István király között. És oly igen veszedelmes háborúság támada közöttük, hogy minden igazságnak szertartása nélkül, és hátravetvén az isteni félelmet mind érsekekben és püspökökben és mind jobbágyokban, nagy sok ezer ártatlan emberek ítéletnek egyenessége nélkül elveszének, mely nagy háborúságok között e szentséges szűznek ő siralmi, valának őneki éji és napi kenyeri. Mert meggondolja vala e szentséges szűz, hogy ez ilyenféle háborúság semmiképpen nem lehet nagy sok lelkeknek veszedelme nélkül. Azt is meggondolja vala e szent szűz, hogy efféle háborúság nem lehet az ő szüleinek, atyjának, anyjának lelkének veszedelme nélkül, kik immár megvénhedtenek vala, és mind szüleinek, mind atyjafiainak utálatos fáradsága nélkül nem lehetne. Ennek felette e szent szűz félti vala az ő egy méhben feküdt atyjafiának, István királynak halálát, kinek halálára igyekeznek vala és igen keményen üldözik vala. Mindezeknek felette hallja vala és érti vala anyaszentegyházat, nemcsak Magyarországnak külön-külön részében, de bizonynal még ennek felette, sok egyéb, keresztény országoknak részében is kemény fejedelmeknek, pogányoknak, miatta elnyomattatni és szaggattatni. Klostromokat és szerzetességnek helyeit megpusztítják annyira, hogy az Úristennek, kik szolgálnak vala, az ő helyük, klostromuk, benne lakozó nélkül marad vala. Szegényeket és ártatlanokat annyira nyomorítanak vala meg, hogy az kiáltásuk mind mennyországiglan felhallik vala, miképpen e szent szűznek beszélük vala. Annyi nagy háborúság, veszedelem vala, hogy senkinek nem kedveznek vala, sem véneknek, sem ifjoknak, sem férfiaknak, sem asszonyállatoknak, sem szűzeknek, hanem mindenek álnokul megnyomorítatnak minden okosság nélkül. Mindezeket hallván e szent szűz sír vala nagy bőséggel, és az ő testét ösztövériti vala böjtökkel, és felöltözik ciliciumba, mintegy siratván mindeneknek az ő álnokságukat, kiket az időben az Úristennek tesznek vala, és siratja vala a megnyomorultaknak az ő nagy háborúságukat. Teljességgel őmagát e szent szűz siralmakra kioldozza és gyakorolván

síralmaknak bőséges sírámit, áradásit, kéri vala e szent szűz, mind a frátereket mind a szororokat és minden egyéb szerzeteseket is, és kérteti vala egyebekkel is, hogy könyörögnének az Úristennek alázatos könyörgéssel, hogy az Úr, mindenható Isten az ő jobbjának hatalmával megszorítsa és megenyhítse a kegyetleneknek hatalmukat és megoltalmazza az ártatlanokat és ezeknek felette [az] anyaszentegyházat, kit az ő drágalátos szent vérével összegyűjtött mi Urunk Jézus Krisztus, pogányoknak, eretnekeknek, hittül szakadtaknak miatta és kemény fejedelmeknek miatta, kik csak névvel keresztények, kiknek ő sokaságuk akkor gonoszul bulcsúztatott, eléggé uralkodik vala; azaz, hogy azidőbeli gonosz keresztény uraknak nagy sok gonosz hatalmak adattanak vala ez ilyen gonosz dolgoknak tételére: hogy ez ilyen gonosz népeknek miatta ne hagyná Urunk, Jézus Krisztus ő magát káromoltatni. Ezeket kéri és kérteti vala Úristentől e szent szűz. Mikoron az ő nagy keserűségét látnák a szororok mintegy őrajta könyörülvén, úgy mondnak vala őneki. „Mi teneked benne? Mit gondolsz te vele? Mire, hogy minden történetért te tenenmagadat gyötröd?” Tehát e szentséges szűz, Szent Margit asszony az ő szívének mélységéből vonván nagy fohászkodást, ezenképpen felele: „Anyaszentegyház, minden hű kereszténynek anyja az ő drágalátos tagiban metéltetik és ő igen keményen gyötretik. És ti azt mondjátok énnekem: »Mi teneked benne?« Nemdenem ő szült-e keresztvíznek miatta újonnan engemet, tiveletek együtt? Nemde az ő leányi közül való vagyok-e én? Bizonyial az vagyok!” Ezenképpen e szent szűz az őneki szólóknak bosszantásit meggyőzván, őket is mind ereje szerint ugyanezenféle könyörületre hozza vala.

Tehát látá e szent szűz a bűnöknek áradásiban a felül megmondott nyomorúságoknak ő gonoszságit megnövekedni, azaz, hogy a bűnök, a kegyetlenségek naponként növekednek vala és bővülnek vala, úgyhogy a tatároknak kegyetlen járásoktól megválva, száz és több esztendőől fogva sem láttatott, sem hallatott annyi nagy sok kegyetlenség keresztény népeken, miképpen ez időben. Azért e szentséges szűz, Szent Margit asszony új penitenciának módját keresé és meglelé a mindenható Istennek, haragjának megengesztelésére. Mert a ciliciumot, kit először visel vala, semminek alitá, avagy kevés penitenciának, keménységnek alitá: hanem a süldisznónak bőrét csináltatá meg, titkon két szororokkal, kiknek egyike priorissza lett vala e klostromban, a másik pedig vala szolgáló leány. Ugyanezen két szororok tartották vala fel ezen klostromban a süldisznókat és e két szororokkal csináltatott vala magának Szent Margit asszony kétujjnyi szélű, avagy háromujjnyi szélűen, avagy négyujjnyi szélűen a süldisznónak bőrből egy övet és e süldisznónak bőrből csinált övvel őmagát mezítelen húsán sörtéjével befördítván igen kemé-

nyen magát vele megszorítja vala. És e süldisznónak sörtéjével együtt maradékát vesszőre kötőzé e szent szűz és ugyanezen szolgáló leánytól gyakorta diszciplinát vett. Mely diszciplinának vesszője a süldisznónak bőrével, sörtéjével együtt még ma is e klostromban vagyon. E gyönyörűségnek ruháját és e diszciplinának vesszőjét szerzet mestere, fráter János és egyéb sok vén fráterek látták e szent szűznek halála után, a szororok ezt titkon a frátereknek megmutatván. Mert annak előtte míg, Szent Margit asszony élt, senki e dologról semmit nem tudott e három személytől megválva: azaz Szent Margit asszony tudta e két szororral.

Ezeknek utána e jövőendő beszédekből minden ember tanuljon békeségtartást!

Felöltözék Szent Margit asszony, e szentséges szűz az Úristennek ő szerelmébe. És kik ez ennyi gonoszságoknak, háborúságoknak tevői, mívelkedői valának keresztények között, miképpen felül meg vagyon írván, ezeknek az ő gonoszságukat e szent szűz nyilván megutálja. Akármely igen nagy személyeknek is az ő gonoszságukat megutálja vala. Sőt még ennek felette akármely igen sok méltósággal ékesült személyeknek is az ő gonoszságukat nyilván megutálja vala. Azaz királynak, az ő atyjának és atyjafiának, István királynak és egyéb uraknak, még ennek felette egyházi fejedelmeknek, érsekeknek, püspököknek, gonoszságukat nyilván megutálja.

De maga mégsem fogatkoznak ez időkben, e napokban e szent szűznek, még azok közül is a nagy bosszúságtételük, kik ővele Istennek házába járni és édes étkeket venni láttatnak vala, azaz a szororok jóllehet mind erejük szerint teszik vala e szent szűznek a bosszúságokat, de igen óva, okosan. Mely bosszúságból e szent szűz mindenkinek nagy békességgel békességet mutat vala, békességnek példáját adja vala.

Mindenek csodálkoznak vala az ő nagy állhatatosságán, mindenkiben, kezdettől fogva. És gondolják vala, hogyha e szent szűzet e szerzettől és az ő klostromából kivonhatnák, tehát őrajta minden akaratuakat megtehetnék. De e szentséges szűztől mintegy meggyőztetének, meggyaláztatának, őtőle félnek vala.

Kezdek e szent szűzet sokképpen szorgalmaztatni, hogy ha többet nem tenne mindnyájan ő kedvükért, akkor csak a szerzetet hagyná el és az ő klostromának üdvösséges rekesztését és valamelyekkel a szororok közül, miképpen teszik vala, akik erre könnyen engednek, hogy azokkal elmene valamely szerzetbe, jelesül pedig Szent Bernát szerzetébe, avagy a szesztrák közibe, hogy ott önáluk avagy ővelük lakoznék és ővelük nyájaskodnék. Először erőlködének meglágyítani Szent Margit asszonyt ígéretekkel és úgymondnak vala: „Nagy tisztességgel visznek el tégedet, nagy sok kincséd leszen neked. Ez országbeli urak té-

gedet mind nagy felséggel tisztelnek, mind érsekek, mind püspökök, és jobbágyok.” Még ennek felette pápának áldomását nagy erős mondással, bizonyítással ígérik vala ezekről e szent szűznek. De mikoron Szent Margit asszonyt az ő akaratukra nem vonhatnák, bosszúságokkal járulának Jézusnak szerelmes jegyesének ellene. Mert a régi kedveteket, kiket elébb tesznek vala neki, megvonák azokat őtőle és ennek fölötté a tartozó szükségeket is és adományokat megvonák őtőle, azaz minden szükségre valókat, miképpen tunicella, ágy és egyéb szükséges öltözet: ezeket is mind megvonák e szent szűztől, kikkel annak előtte bővelkedik vala az ő szüleinél, atyjafiainál és egy méhben feküdt nénjeinél, öccseinél, mert mindenben ezek eleget adnak neki akkoron. Ezeknek fölötté Szent Margit asszonynak utálatjára és bosszúságára, azoknak, kik erre engednek vala Szent Margit asszonynak előtte, aranyat, ezüstöt és egyéb drágalátos edényeket nagy bőséggel osztják vala, Szent Margit asszonyt pedig bosszúságos beszédekkel és bosszúságos téteményekkel és alkalmatlan üvöltésekkel megkeserítvén nagy keserűsége ingerlik vala, mint mentül nagyobbban tehetik vala. És nemcsak Szent Margit asszonynak teszik vala ezeket, de mind a teljes konventet ennél nagyobbakkal fenyegetvén, ha e szentséges [szűz] nekik nem engedne.

Ó, mely igen nagy bosszúságokkal és mely igen sok különb-különb bosszúságokkal gyötretik vala e szentséges szűz az állhatatosságnak jószágos művelkedetiért. Úgyhogy testnek halálától megváltván mindenféle gyötrelmeknek kínját tevék őrajta. Mely gyötrelmeket, mert valának az Úristennek szerelméért és az ő házának ékességének őrizetéért, azaz mind az ő teljes klastromának és szerzetinek ékességének, tisztességének őrizetéért, vígan szenvedni vala el a drágalátos szent szűz, kikből hisszük, hogy őmagának kereste mártíromságnak érdemét.

KÖRKÉP

BÍRÓ BÉLA

SZAKTUDOMÁNYOS EPOSZ, DEKAMERON, KALEIDOSZKÓP...

A Balázs Lajos legutóbbi könyve megdöbrentett. A szó szoros értelmében. Ha ismét felidézem magamban mindazt, amit éppen végigolvastam, a nem mindennapi élmény egyetlen fogalmat hívhat elő bennem: nagyszerű, mondhatni zseniális.

És rögtön jönnének az indokok. Melyek önmagukban is tanulmányt érdemelnének. De kénytelen vagyok megmaradni a puszta definíciónál. A zsenialitás legprecízebb definíciója szerint nem IQ, nem olvasottság, nem is pusztán eredetiség, hanem mindenekelőtt makacs, rendíthetetlen, egy életen át vasakaráttal (mondjam azt, „árkon-bokron át”) érvényesített következetesség. Ez egyébként – úgy vélem – egy nem is oly ritka székelly tulajdonság. Az ókor és a középkor városállamaitól eltekintve aligha van még néhány százezres népcsoportja a világnak, mely ennyi makacs, az általa felismert igazságokért a végsőkéig elmenni képes elmét gyöngyözött ki magából. Mindez paradox módon összefügghet a határőri szolgálat évszázadainak élményével is. Miután a sokévszázados életforma alaptalanná vált, a mezőgazdaság pedig az éghajlat és a termőföld mostohasága miatt soha nem válhatott a sajátjává, a falusi társadalmaknak a székelly szellem legjobb képességeit a mindenség titkain való töprengésbe, a népművészet és népi kultúra világába kellett menekítenie. Ott pedig már nem tűrhette meg a határokat. Mindig megpróbált a végletekig elmenni. Elég, ha csupán Apáczai Csere Jánost, Kriza Jánost, a demokrácia lényegét talán legmélyebben felfogó Baróti Szabó Dávidot vagy a Bolyaiakat említjük, akik maguk talán nem is voltak székellyek, de a székellység levegőjében váltak határtalan értelmiségiévé.

Persze voltak még sokak a világtörténelemben, akik egy egész életet tettek fel egyetlen lapra, a legnagyobb neveket kellene itt felsorolnunk, akiket egy életen át ugyanaz az alapvető probléma foglalkoztatott, és sok évtizedes, kételeyekkel és bizonyoságaikkal vívott küzdelemben rendszerint meg is találták a világról alkotott képünket radikálisan átalakító megoldásokat. Mindig egyebek mellett. A világra szóló alkotás ugyanis számukra pusztán egyfajta hobby volt.

Könyvének előszavában Balázs Lajos is említi, hogy csupán utolsó könyvének előkészítése 1750 óra terepmunkájába került. Ez a szakmai felkészülést és az utazásokkal töltött időt nem is számítva, napi 3 órával osztva is másfél év. A napi munka, család és közéleti tevékenység mellett. Mert Balázs Lajos, bár

könyve előszavát „dr. Balázs Lajos néprajzkutatóként” jegyzi, soha nem volt főállású néprajzkutató. Mindig egyéb (mellesleg lelkiismerettel végzett) „tevékenységekkel” kellett eltartania a családját. Igaz, közben szintén magánfoglalkozásként jónéhány könyvet is kiadott, de azokból minálunk aligha tudhatott volna bárki is megélni. De ő egy pillanatra sem hagyta abba a munkát, bár igazi sikerei is csak az utóbbi években lehettek.

Valójában 50 éven át kutatott. Módszeresen. Egyetlen település (Csíkszentdomokos) népi kultúráját mérte fel az emberi létezés három sorsfordulójának: a születés, a házasság és a halál a rítusai köré tömörítve. (A legfontosabb előzmény: *Amikor az ember nincs es ezen a világon. Paraszti kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*. Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010, 700. oldal).

A különös című mű: *Cérna és a tű. A paraszti világ szerelmi eposza* az előbbieknél tömör összefoglalása. Hiszen közvetve vagy közvetlenül az előbbi három témának is a szerelem (és mindinkább a szexualitás) a központi fogalma: vágyként, kiteljesülésként és végül nosztalgiaként.

Az alcím – egyik kritikusanak ötletére építve – a *Kalevalával* való párhuzamon alapul. Hiszen Lönnrot Illés is a maga és társai népköltészeti gyűjtéséből állítja össze a *Kalevalát*, azt a finn nemzeti eposzt, mely a kulturális nyilvánosság számára akkor már csupán összefüggéstelennek tűnő töredékek hatalmas tömege gyanánt volt hozzáférhető. Lönnrot, akinek – szintén egy élet munkája nyomán – intuitív rálátása nyílt az egykor volt egészre, a részek szellemét követve maga olvasztotta egyfajta „narratívává”. Igaz, őt még nagymértékben segítette a szövegek népköltészeti megformáltsága, az egyes mondatok, a bekezdések, a nagyobb szövegrészek körkörös szerkezete. A gondolatritmus mondat- és szövegszervező alapelvei.

Balázs Lajos sem készen kapta kötete szövegét. 35 interjúalanyával folytatott beszélgetések anyagából hallotta ki, sőt az általa összeállított és bizonynyal folyton tökéletesített kérdőív alapján lefolytatott 33 beszélgetésből szűrte ki azt a hatalmas anyagot, mely a kötet lényegét adja.

A szerkezeti alapelv – akárcsak korábbi köteteiben – itt is az időbeliség. Az ébredő gyerekszerlemtől, az érett (vagy sok esetben éretlen) gyönyör mozzanatain át a már említett nosztalgiáig. De a szerző és narrátora nem tipizál. Ezt is, mint sok minden egyebet, inkább az olvasóra bízta. A szerelem és a szerelemre kész emberi test pedig annyiféle, ahány ember van. És kevés kivételtől eltekintve a legtöbbször véletlenszerűnek tűnő zsigeri vonzalom, a mozdulatokban és a szavakban feltáruló rokonszenv, azaz legtöbbször a merő véletlen hozza össze a szerelmeseket. Ezért annyi az össze nem illés, csalódottság, amelyet a férfiak közösségileg kódolt érzéketlensége is fokoz, sőt tesz eseteként elviselhetetlenné.

A narrátor Róza néni, akiről már az előszóban megtudjuk, hogy interjúalanyaiból – a legintelligensebb mintájára – maga a szerző gyúrta össze. A Róza itt nem csak név, de a női nemi szerv egész népköltészetünket (de nem csak a magyart) átítató megnevezése: rózsa is. És a jórészt fiktív narrátor természetesen női nézőpontot képvisel. Ami érthető, hiszen bár a szexualitás a férfiak többsége esetében erőteljesebb és társadalmi helyzetükből fakadóan kevésbé kordában tartott ösztöntörekvés, a szerelem és a szexualitás leginkább a nő esetében

alkot egymást mélyebben átható egységet. (Az elkülönülés a narrátor szövegeiben csak a pornográfia irodalmi és vizuális beáramlása nyomán dereng fel.)

Az időnek azonban megjelenik (de ismét csak sugallatként) egy másik aspektusa is. A múlt, a faluközösség (a még mindig tetten érhető „önszervező székely falu”) szabályrendszerének fokozatos lazulása és a jövő perspektívájában aggodalommal szemlélt széthullásának szomorúsága is. Az időbeli horizont legfeljebb az első világháború idejéig terjed. A korábbi létállapotról alig tudhatunk meg valamit is, hiszen amint az magukból a szövegekből is kiderül, a szerelem és a szexualitás gyakorlatára vonatkozóan az információáramlás pusztán jelen idejű. A szexuális gyakorlat módszertanát (a menstruációt, azaz a kislányok „kivirágzását” kivéve) a szülők sem örökölték át gyerekeikre, de maga a népi kultúra is csak talányokban beszél róla, ha beszél egyáltalán, és az alapkérdésektől az iskola is hideglegősen elzárkózik. A fiatalabbak csupán közvetve, az idősebbeket kihallgatva vesznek tudomást alapvető dolgokról. A forró és hideg „pináról”, a rövidebb vagy vékonyabb „faszról” (a szöveg mindenben szövegű, de soha nem hatásvadász). Gyanítható, hogy ez nem mindig volt így, van egy népi metaforarendszer, melynek elemei arra utaltak, hogy valamikor – ha metaforákban is, de a felek számára – jól érthető beszéd folyhatott az utólag tabusított témakörökről is. A tabuk kialakulásában óriási szerepe lehetett a kereszténység (feltehetőleg csupán félreértelmezett) szexualitás-ellenességének is. Hiszen a bibliai „szaporodjatok és sokasodjatok” félreérthetetlen. A középkori ember számára – legalábbis a házasság keretében – a nemi vágy és annak kielégítése egyik fél számára sem járhatott szorongásokkal. Róza néni történeteiben már a szorongás a domináns elem. És úgy tűnik, hogy a közösség már nem képes megtalálni a szorongás ellenszerét. A korban már domináns „szemérmet” a generációk, a saját gyerekek és a csak felerészt saját szülők jelenléte változtatja női szempontból kisebb katasztrófává. S mindezen az állatokkal való szoros együttélés sem enyhít. Ami az állat esetében természetes, az ember esetében immár csak titokként számít annak. A *Cérna és a tű* „eposzi” idejében már rejtegetni kellene. Ez az archaikusabb társadalmakban aligha lehetett így...

Az időbeliség egy másik vonatkoztatási pontja (a kutatás történeti idejéből is fakadóan) a Ceaușescu-korszak. Igaz, a gyermekáldás korlátozása is csupán a XIX. század vége felé válhatott egyetemes érvényű törekvéssé. Az egészségügyi rendszer hatékonyságának gyors növekedése következtében több gyerek élhette meg a felnőtt kort, mint amennyit (főként a Székelyföld szűkös természeti adottságai) eltarthattak. Szükségsszerűvé vált a születésszabályozás. Ennek a viszonylag emberséges módszerei nem jutottak el a falusi társadalmakig. És nem csak a vallás tiltotta a terhességmegszakítást, tehát az „Isten ellen vétkező” nőknek nem csupán lelki kínokon kellett átesniük, de a román diktatúra irgalmatlanul „nemzetteremtő és -szaporító” törvénye is embertelenül hatékonynak bizonyult. A „szerelem eposzának” legmeggrázóbb mozzanatai ennek a kornak az emlékeihez kötődnek. A szerelmesek, akik az aktus során „nem es voltak ezen a világon”, a földi paradicsom után egyszerre a földi pokolban találhatták magukat. Legalábbis ami a nőket illeti. Hiszen nekik kellett az immár nem kívánt terhesség elhárítása „érdekében” újra és újra kockára tenni akár az életüket is.

A kötet java része inkább szól a nők szenvedéstörténetéről, semmint a harmonikus szerelemről. Arról a vérlázító egyenlőtlenségről, mellyel egyrészt a természet, másrészt a férfiuralom „bünteti őket”. Feltehetően mindkettő „öszönösen”. Ráadásul a férfiak esetében a közösség még a félrelépést is tapintatosan tolerálja. A férfiakat a templomban sem ültetik szégyenpadra, mint a megesezt lányokat. (Merthogy a házasságkötést követően a férfiúi bűnöket számon sem igen tartják.) S a féltékenység is leginkább a nőket sújtja...

De hogy mindennek ellenére a szerelem mágiája, mely a kötetet mégiscsak a szerelem eposzává avathatja, Róza néni kötetzáró szavai nyomán válik mindannyiunk számára átélethetővé: „S mégis azt mondom, az, amikor mid a kétőnek jó, (azaz a orgazmus szimultán következik be – B.B.) az a legnagyobb boldogság a világon. Amikor eltalálja az ember, az a pillanat boldog pillanat az ember életében. Úgy érzi, akkor nem törődik semmivel... Ha az nem volna jó, úgy az asszonynak mint az embernek (mármint a férfiúnak – B.B.), nem es házasodnának essze, nem es vállalnának gyermeket, s a nyomorúságot. Ha az a pillanat nem volna olyan jó... Ezekért a pillanatokért érdemes élni. Ezekért a kicsi rövid pillanatokért érdemes végigkínlódni 80-90 évet. Habár öregkorunkban már nem kell, de azért a fiatalkori boldog időért vállaljuk az egész élet nyomorúságát.” (325.)

Én, ha ennek a csodálatos kötetnek a műfaját kell meghatároznom, bár a szerző *Kalevalára* utaló definíciója bizonyos szempontból kétségtelenül telitalálat, nagy bajban lennék. Ez a könyv ugyanis – nem az eposz kultúrtörténeti rangját becslöm alá ezzel – egyszerre a szerelem szaktudományos enciklopédiája, a szerelem lélektana, fiziológiája, szenvedéstörténete, természettörtéti balfogása, antropológiája, társadalomtörténete és még hosszan sorolhatnám... Nem lezárt és lezárható szöveg, inkább valamiféle epikai kaleidoszkóp, melyet – ez egyébként valóban az eposz sajátossága is – bárhol felüthető és bárhol befejezhető, nem azért, mert nincs története, hanem mert minden pillanat magában hordozza a teljességet. Történetek persze vannak. Voltaképpen az egész könyv történetekből áll. Az egyik lebilincselőbb, mint a másik. Mert érezzük, minden mozzanatában mélyen, sőt fájdalmasan igaz. És zsisigerileg is izgatóbb, mint Boccaccio *Dekameronja*. Voltaképpen önmagunkat olvassuk benne. Ki nem beszélt történeteinket. Vágyainkat, álmainkat. A szerelem halhatatlanságát.

Mindebbe persze az is belejátszik, hogy ez, a mi Róza-Lajos narrátorunk a nyelvnek csodálatos művésze. A beszélgetésekben csak Róza nénit halljuk, de Róza néni is úgy beszéltet másokat (a dolog természetéből fakad: mindig a legszűkebb körben), reprodukál párbeszédeket, töpreng és ítélezik, akár a szerző maga, aki rejtetten szintén ott bujdoskol a mondatok mögött, de olyan nyelvi érzékkel helyezi el szavait vagy mondattöredékeit a – végedes-végig nyelvjárási – szövegbe, hogy még a legnéprajzosabb beszólások is „átlényegülnek”. A szó legnemesebb értelmében vett szépirodalom. Ráadásul a nyelv, melyet ők ketten beszélnek és beszéltetnek, a székely néprajzen belül is különös ízzel, csodálatos képekkel, képzeletpezsdítő metaforákkal, hangulati teletalálatokkal teljes.

Az olvasó egyébként egy velős szójegyzékben ezeknek a nyelvi remekléseknek a jegyzékét (de természetesen nem csak ezeket, vannak szómagyarázatok

is) külön is fellelheti. (Csak egy közülük: a nő aki már nem juthat el a gyönyör csúcsáig, az „zäpul marad”.)

A könyv Csíkszeredában jelent meg, de mert a mai viszonyok között csak ajándékként juthat el Magyarországra, ott is föltétlenül ki kellene adni.

Összmagyar remeklés. S ekként (a maga egészen sajátos voltában) egyetemesen emberi is.

(Balázs Lajos: Céna és tű. A paraszti világ szerelmi eposza. Gutenberg Books SRL, Csíkszereda, 2020, 334 oldal.)

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

EGY IGAZTALANUL ELFELEDETT KULTÚRTÖRTÉNETI INTÉZMÉNY MARGÓJÁRA

Nagybecskerek nevével napjainkban már csupán elvétve találkozik a magyar politika- és kultúrtörténet iránt érdeklődő olvasó. Ennek oka elsősorban a geopolitikai térben történt átalakulások mellett a kérlelhetetlen demográfiai mutatókban keresendő. Az idő múlásával a bánsági város lassan, de biztosan, egy idő után pedig egyre inkább felgyorsuló ütemben veszítette el egykori kulturális és politikai jelentőségét. Nem mindig volt ez így, s nemcsak az 1918 előtti „boldog békeidőkben”, hanem az azt követő nagyon is kiszámíthatatlan új érában, a két világháború közötti időszakban sem.

Már csak emiatt is rendhagyó, ugyanakkor rendkívül fontos, sőt egyenesen hiánypótló vállalat valósított meg Németh Ferenc Újvidéken élő művelődéstörténész, aki évtizedek óta fáradhatatlanul kutatja az 1918/20-ban kettészakított egykori Torontál vármegye nyugati felének kultúrtörténetét és Várady Tibor jogászprofesszor, aki nemcsak egyetemi, jogi és közéleti, hanem az elmúlt években már jogtörténeti munkássága révén is ismert a Délvidék magyar múltja iránt érdeklődő olvasó számára.

A két kiváló szakember most arra vállalkozott, hogy részleteiben feltérképezze és bemutassa az egykoron Nagybecskerekben működő Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület (TMKE) történetét, amely az évtizedek sodrásában különféle nevek alatt tevékenykedett, csak néhányat megemlítve közülük: Magyar Közművelődési Egyesület, Bánsági Közművelődési Egyesület, Jugoszláviai Magyar Közművelődési Egyesület, Petrovgrádi Közművelődési Egyesület. A szerzőpáros munkája abból az alkalomból készült el és látott napvilágot, hogy egy évszázaddal ezelőtt, 1921-ben az első délszláv államba szakadt magyar egyesületek közül ez az intézmény kezdhette meg elsőként a működését. Sőt, a trianoni utódállamokban is ez lett az első hivatalosan jóváhagyott magyar művelődési egyesület.

Mindehhez tegyük azért hozzá, hogy bármennyire is jónak számít egy-egy téma megválasztása, illetve az azt körüljárók szakmai felkészültsége, a múlt-

ban való elmélyedéshez, annak kibontásához nélkülözhetetlen a kellő és hiteles forrásanyag megléte is. Az 1918/1920 során kényszerkisebbségbe került délvidéki magyarság egyik nagy szerencséjére megmaradt a terjedelmében és forrásanyagában nemcsak impozáns, hanem egyenesen páratlan iratgyűjtemény, az ún. Várady-hagyaték. Ez a több tízezer iratból álló dokumentumgyűjtemény a délvidéki magyarság két világháború közötti első számú politikai és egyben szellemi vezetőjének, Várady Imrének az iratait foglalja magában. A hagyatéknek köszönhetően az elmúlt bő egy évtizedben számos olyan részaspektust sikerült részleteiben is rekonstruálni, amelyek elengedhetetlenek a két világháború közötti bácskai és bánási magyar história átlátása és megértése szempontjából. Ennek a forrásanyagnak a megléte értelemszerűen jelentős mértékben járult hozzá a most született munka hitelességéhez is. Németh Ferenc érdemeként azt is le kell írunk, hogy az átfogó kép megfestése céljából mostani munkájában – és ez nem túlzás – több mint egy évszázad sajtótermékét lapozta át, vizsgálta meg, aminek köszönhetően az egykori dokumentumok felhasználása és beépítése mellett az intézmény eseménytörténete a korabeli sajtó tüzetes tanulmányozása révén került – tegyük hozzá: sikeres – bemutatásra.

A szerencsés témaválasztás és az annak kibontásához szükséges korabeli dokumentációnak a megléte mellett a monográfia olvashatóságát, tartalmának a megértését nagyban segítette az is, hogy a szerzőpáros az általuk feldolgozott fejezetekben kifejezetten a szakterületükre fókuszáltak. Míg Németh a kultúrtörténet szempontjából mutatja be Nagybecskerek művelődési életének intézményi fejlődését, addig Várady az egyesület engedélyezésének és betiltásának jogi aspektusait járja körül.

Hogy politikai, történeti és kultúrtörténeti szempontból miért is volt a két világháború közötti időszakban magyar szempontból különösen fontos jelentősége Nagybecskereknek, illetve a Torontálvásárhelyi Magyar Közművelődési Egyesületnek, azt A. Sajti Enikő szegedi történészprofesszor asszony előtanulmánya bontja ki részletekbe menően.

Itt és most, már csak a terjedelmi korlátok miatt is csupán a professzor asszony gondolatait kölcsönözve arra szeretnénk rámutatni, hogy a jugoszláviai magyarok, különösen a húszas években erős ellenszélben, a fokozódó intolerancia körülményei között kezdték meg kulturális és politikai szervezeteik kiépítését. Egy olyan légkörben, ahol mindennapos volt a kényszerkisebbségbe került magyarok démonizálása, amikor a hivatalos állami körökben és a közbeszédben a magyarság megbízhatatlan, kifelé gravitáló, az új állammal szemben ellenséges, irredenta közösségként jelent meg. A hivatalos körök szemében a félmillió magyarországot a németekkel ellentétben elsősorban az a tény tette különösen veszélyessé, hogy 1918 előtt ők voltak az államalkotó nemzet, így a magyar állameszme ütközött az új állam érdekeivel. Az SZHSZ állam ugyanis az általa birtokba vett volt magyar területek nacionalizálásában és a magyar uralom minden korábbi intézményes, kulturális, oktatási, gazdasági és politikai hadállásának a felszámolásában volt érdekelt.

Lényegében ezen okok miatt a történelmi magyar állam harmadik legnagyobb városában, az új délszláv elit által egyenesen „bűnös városként”

apoztrofált és megélt Szabadkán – ahol a magyarok az impériumváltás után elsősorban a zsidóság révén továbbra is erős gazdasági és szellemi pozíciókat birtokoltak – az első időszakban különösen heves volt a megmaradt magyar intézmények elleni hatósági fellépés. Szabadkával ellentétben a trianoni határoktól távol eső, a Bánság szétszabdalásával pedig geo- és gazdaságpolitikai súlyát jelentősen elveszítő Nagybecskerek viszont már ebben az időszakban is három nemzet városának számított: a magyarokon kívül erős volt a németek, de a szerbek gazdasági és szellemi befolyása és súlya is. Alapvetően ez volt az oka annak, hogy a szerb birtokbavétel után, de a nemzetközi jog szempontjából még mindig megszállásnak minősülő éraban 1919-ben Becskereken indult meg a kényszerkisebbséggé váló magyarság irodalmi eszmélése; ott látott napvilágot a „vojvodinai” magyar irodalom első regénye, Tarkó János *Amíg a nagy vihar tombolt...* című munkája.

Nagybecskerek korabeli etnikai sokszínűsége, térbeli elhelyezkedése, valamint Várady Imrének a dualizmus időszakában, majd a Nagy Háborúban játszott politikai szerepe, a helyi szerb értelmiséghez fűződő jó kapcsolatai tették végül lehetővé azt, hogy míg Szabadkán továbbra is egymást érték a magyar intézmények működésének ellehetetlenítését célzó különböző tiltó határozatok, addig Nagybecskereken Várady 1921-ben sikerrel járta ki a Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület működésének engedélyezését. Hogy ennek valós korabeli horderejét érzékeltessük: történt mindez akkor, amikor a magyar tömegek jogilag még nem is léptek be az SZHSZ Királyság állampolgári jogkötelékébe (arra majd csak egy évvel később kerül sor).

A TMKE igazi jelentőségét és súlyát azonban mégsem ez a tény adja, hanem elsősorban az, hogy az impériumváltás után – igaz kényszerűségből, de – ez az intézmény lett az elcsatolt délvidéki magyarok kulturális gyűjtő- és ernyőszervezete, amely révén a Bácskában és a Bánságban kisebb-nagyobb megingásokkal bár, de végül útjára indult az immáron (kényszer)kisebbségi magyar kulturális és művelődési élet szárba szökkenése.

A TMKE története azonban nem 1921-ben kezdődött, annak gyökerei egészen a reformkorba nyúlnak vissza. Így annak 1885-ös hivatalos alapítása miatt eredetileg nem is kisebbségi szervezetként jött létre. A most megjelent monográfia egyik nagy érdeme az, hogy Nagybecskerek művelődési életét, s benne értelemszerűen a TMKE előzményeit lényegében az 1830-as évektől vizsgálva kronológiai sorrendben egységes keretben foglalja össze.

Németh Ferenc az első nagy fejezetben hozzáértő, biztos kézzel tekinti át a lokális előtörténet, Nagybecskerek polgárosodásának a történetét, bemutatva az abban kulcsszerepet játszó személyeket és intézményeket az 1832-ben alapított Torontáli Nemzeti Casinótól a nagybecskereki magánkönyvtárakon át egészen az 1875-ben alapított Nagybecskereki Polgári Magyar Olvasókörig. A kötet második fejezete a Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület 1885-ös alapításától az impériumváltás első időszakáig, 1919-ig kíséri végig az intézmény történetét.

Ezt követi három fejezetben a két világháború közötti időszak bemutatása, az intézmény kultúr- és egyben politikatörténetének a részletes kibontása.

Ismert nevek sorai elevenednek meg ezekben a fejezetekben, Borsodi Lajostól kezdve Várady Imrén át egészen Draskóczy Edéig.

Bármennyire is igyekezett a TMKE az adott viszonyokhoz alkalmazkodni és megmaradni, a hol kisebb, hol nagyobb hőfokkal égő magyarellenesség lángjának a perzselését ennek ellenére sem tudta elkerülni: a hatóságok 1934 áprilisában a működését betiltották. Várady Tibor a családi hagyatékra támaszkodva elsősorban jogi szempontból vizsgálja az engedélyeztetés, az 1934-es betiltás, illetve az 1936-ig tartó újraengedélyeztetés, majd az azt követő hatósági akadályoztatások körüli küzdelmek érdekfeszítő históriáját.

Az ötödik fejezet az 1936 és 1941 közötti időszakot bontja ki, azt a periódust, amikor a délvidéki magyar politikai elitben a generációs törésvonalak mellett rendkívüli mértékben felizzottak a politikai küzdelmek, s az elcsatoltak első nemzedéke által képviselt polgári politizálás mellett megjelentek az azt balról is és jobbról is erőteljesen bíráló új formációk. Ez a fejezet azért is érdemel különös figyelmet, mert az imént említett hatalmi harcokkal is összefüggésben többek között részletesen tárgyalja az 1940-ben megalakult Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség történetét is.

Bár a munka gerincét – már csak annak korabeli fajsúlyossága miatt is – kétségtelenül a két világháború közötti időszak részletes bemutatása adja, annak különösen értékes részét képezi a második világháború korszakának az elemlyült vizsgálata és bemutatása. Elsősorban azért, mert gyakorlatilag ez a bő három és fél esztendő az elmúlt évtizedekben jóformán kívül esett a történelmi vizsgálódásokon. Itt és most csak utalunk rá: a Bácskával ellentétben a Bánság 1941-ben végül nem tért vissza a magyar állam fennhatósága alá. Az a szerb állam részeként német megszállás alatt állt egészen 1944 őszéig. Mindez értelemszerűen nagy csalódást okozott az ott élő magyaroknak, akiknek ráadásul azzal is szembesülniük kellett, hogy a német uralom alatt a magyar nyelv használata továbbra sem terjedt ki a közigazgatásra.

Németh Ferenc visszatekintése ezzel a korszakkal kapcsolatban szintén részletes és bő betekintést ad a bánsági – továbbra is kisebbségi létben élő – magyarok kulturális, intézményi és politikai életéről. Arra is rámutat, hogy ebben az időszakban a sajátos lokális viszonyok következtében olyan kezdeményezések is voltak, amelyek az ún. térségi magyar identitás kialakítását megcélozva az irodalmi életben, a képzőművészetben és a műkedvelésben jelentek meg.

Érthetően ebben a fejezetben a hangsúly a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetségen (BMKSZ) van, amelyet előbb Tallián Tibor, majd Jeszenszky Ferenc vezetett. A BMKSZ célja, ahogy azt a most megjelent monográfiában olvashatjuk, a bánsági magyarság szellemi, esztétikai, erkölcsi, társadalmi, fizikai és kultúrmunkásságának ápolása, nemesítése, erősítése és oltalmazása, valamint a magyarság szociális és gazdasági helyzetének javításáról való gondoskodás volt. A BMKSZ tevékenységét tíz szakosztályban végezte, de többek között zeneművészeti, műkedvelői, színművészeti, irodalmi, képzőművészeti alosztállyal is rendelkezett. Fajsúlyos szerepet játszott a magyar oktatásban is. 1941-ben Nagybecskerekben, Kikindán, Pancsován és Törökbecsén, egy évvel később Torontálvásárhelyen és Versecen alapított magyar középiskolát. Ere-

jét, befolyását és súlyát egy 1944 januárjából származó statisztika mutatja meg a teljességében. Addigra 101 fiókot létesített, s 125 000 taggal rendelkezett. A BMKSZ mellett Németh írásában részletesen kitér a bácskai, egészen pontosan az Újvidék központú Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség (DMKSZ) bánáti részlegének a bemutatására is. Bár nem tartozik szorosan mostani ismeretetésünkhöz, arra azért feltétlenül utalni szeretnénk, hogy a DMKSZ vonzerejét elsősorban az adta, hogy a Bácskában lényegében minden állás, iparendély, kereskedelmi tevékenység, egyedárusítási engedély (dohány, cukor, benzin stb.), sőt szellemi tevékenység engedélyezéséhez a Szövetséghez tartozó ún. Ötös és Tízecs Bizottságok által kiállított nemzethűségi igazolásra volt szükség.

A monográfia az 1945 utáni – ismételt egy új világrendben kibontakozó – újrakezdés és önkeresés fejezetével zárul. Abban kibontásra kerül az 1945 májusában Nagybecskerekben megalapított, a mai napig működő Magyar Közművelődési Közösség áttekintő története, amely 1948-ban előbb Jugoszláviai Magyar Szövetségre, majd ugyanabban az évben Petőfi Népkörre, 1957-ben Petőfi Művelődési Egyesületre változtatta a nevét.

Talán a fentiekből is érzékelhető az *Országok változnak, kultúrák maradnak* című monográfia kultúr- és politikatörténeti jelentősége. Jelen sorok szerzője erősen bízik abban, hogy a most megjelent munka nemcsak szűkebb szakmai körökhöz jut majd el, hanem a tágabb nagyközönséghez is. Ehhez viszont arra lesz szükség, hogy a most mindössze száz (!) példányban megjelent kötet második kiadása a súlyát és jelentőségét megillető példányszámban jelenjen meg és váljék elérhetővé a nagyérdemű olvasóközönség számára.

(Várady Tibor–Németh Ferenc: *Országok változnak, kultúrák maradnak. Petőfi Magyar Művelődési Egyesület, Nagybecskerek, 2021.*)

S. KIRÁLY BÉLA

A SZEKULARIZÁCIÓ SZOLGÁLTATTA KI FRANCIAORSZÁGOT AZ ISZLÁMNAK

Legalábbis ez a véleménye Jean-Marie Rouart-nak, a mifelénk alig ismert francia regény- és újságírónak, a *Le Figaro* és a *Paris Match* hetvenes évei végén járó volt munkatársának. Eddig harmincöt regényt és történelmi esszékötetet írt, amelyet az író- és olvasótársadalom több díjjal is jutalmazott, 1997-ben pedig beválasztották a Francia Akadémia tagjai közé. A tavaly megjelent könyve¹ egy nagy ívű, éles elméjű esszé, amelyben a keresztény hitüket lassan elveszítő olvasóit az iszlám lépésről lépésre haladó franciaországi hódításával szembesíti.

¹ Jean Marie Rouart: *Ce pays des hommes sans Dieu [Az Isten nélküli emberek országa]*. Bouquins essais, 2021.

Arra a következtetésre jut, hogy nem a laicizmus bálványozásával, a francia nemzet rovására dicsőített „köztársaság”-szlogennel lehet szembeszállni az iszlám szeparatizmussal, hanem a keresztény hagyomány örökségének felelevenítésével és alkalmazásával. A hitet persze nem lehet parancsra megszerezni, de a Hollywood hazugságainak és az atlanti civilizáció médiakáoszának mára teljesen kiszolgáltatottá vált ifjúságot lehetne rá nevelni.

A francia szerző elítéli a „republikánus elvekre” való kényelmes és fellengzős hivatkozást, amely révén a politikai elit és a médiakrácia – többek között a tanügyben végrehajtott '68-as indoktrináció hatására – azt képzei, hogy a közösségi térben minden vallásra ugyanaz a megszorítás érvényes, mint az iszlámra. Holott – ahogy azt annak idején a híres történész, Jules Michelet is megfogalmazta – a hatszögű ország a katolikus egyház és a francia királyok teremtménye, tehát a katolicizmus kulturális értelemben elsőbbséget kellene élvezzen. Egyébként Éric Zemmour – a Visszahódítás (Reconquête!) nevű párt vezetője – a kereszténység szellemi és politikai védelmét kiemelt fontosságú feladatának nevezte elnökválasztási kampányában.

Az országot immár tíz éve vezető balliberális társaság erről a problematikáról is virágnyelven nyilatkozik, hogy ne kelljen nevének neveznie az iszlám erőszkos vizuális terjeszkedését, és szóba hoznia azokat a területeket, amelyekre már a rendőrség sem száll ki, és ahol az Észak-Afrikából származó maffiafőnökök élet-halál urai. Jean-Marie Rouart ilyen körülmények között egy szellemi felfegyverkezést sürget a legelesettebb, a szent másság ajnározásának leginkább kitett nyugati állam, Franciaország számára. Mivel nem kifejezetten politikai elemző, a szerző nem merészkedik odáig, hogy kimondja: a francia újbaloldálnak – az amerikai demokratákhoz hasonlóan – folyamatosan a szegények, az elesettek problémáinak felszínes emlegetésére van szüksége, hogy ezt a réteget „védelmezve” igazolhassa politikai döntéseit; a médiára, a tanügyre és a jogi döntéshozókra gyakorolt több évtizedes, kivételesen erős befolyását. Mióta a múlt század hatvanas éveiben a szegénység felszámolódtott, a kaviáros francia baloldal – a nagyvállalatok vezetőivel karöltve, és nekik ideológiát szolgáltatva – más földrészekről importálja magának a legitimitásához szükséges jelvény-szegényeket. Az iszlám baloldálnak már pártja is van: a radikális baloldali Jean-Luc Mélenchon vezette Engedetlen Franciaország; amelynek fő célja, hogy Chateaubriand, Victor Hugo és Balzac hazájának „kreolizációját” minden eszközzel elősegítse.

Mindezeket látva és tapasztalva, Jean-Marie Rouart az identitást eltörölő és az elitek által majmolt amerikanizációval (american way of life) szemben egy új szellemi felfegyverkezést sürget, amelynek elmaradása esetén az iszlám be fogja tölteni a keresztény transzcendencia hiánya miatt üresen maradt szellemi és fizikai tereket. Az *Isten nélküli emberek országa* című könyv egy elkötelezett és személyes hangvételű munka, amelyben keverednek a gyermekkori emlékek, az irodalom és a francia történelem legjobb hagyományai, ugyanakkor egy eredeti látomás körvonalazódik benne a katolicizmusról és a francia kultúra közelmúltjáról.

A szerző abból indul ki, hogy a múlt század hatvanas-hetvenes éveitől megerősödött az a fajta politikai-kulturális mentalitás, miszerint a keresztény értékekre, illetve a keresztény hitre hivatkozni a szellemi elmaradottság jele.

Továbbra is sokan gyakorolják, vagy legalábbis elfogadják a keresztény létmóddal való együttélést, teszik azonban mindezt anélkül, hogy felfognák a katolicizmus létmeghatározó jelentőségét, fundamentális mivoltát. A francia forradalom óta – Voltaire-re és más „felvilágosítókra” hivatkozva – minden nemzedék kitermeli a maga szekuláris média-demagógjait, akik mindegyre megtapossák ama „gyalázatost”, s akik számára a felnőtté válás egyet jelent a „vallás ígája” alóli felszabadulással. Ráadásul – történelmileg kialakított beállítottságukból következően – ezt a magatartást, ezt a kulturális krédót egyetemessé tennék és számonkérnék más népeken is. (Lásd Jacques Chirac és Valéry Giscard d’Estaing elnökök döntő szerepét abban, hogy az EU alkotmányából kimaradt a keresztény értékekre történő hivatkozás.) Egyszóval Franciaország elitje, amely valaha „az egyház legidősebb lánya”-ként képzelte el hazáját, mára – kerül, amibe kerül – a szekularizáció stréber diákjaként nyújtogatja az ujját – akkor is, ha senki sem kérdezi.

A szerző megkongatja a vészharangot, emlékeztetvén: a történelemben többször volt rá példa, hogy az anarchiába, a zabolátlan szabadosságba forduló szabadság végül a szolgaság iránti hajlamba, a lemondó érzéketlenségbe torkollott. Ezért az iszlám a következő francia nemzedék számára erkölcsi kiút, lelki mentőöv vagy szellemi délibáb lehet, ha szabadulni szeretne az „egyszer élünk” ateista sivárságától, vagy a vállvonogató agnoszticizmus bizonytalanságától. És erre a lehetőségre számos Jézus-pótlék, média által felkapott „sztár” nyújt követendő példát a mai nemzedéknek. Így aztán a hatvannyolcasok „forradalmi” hőzöngését egy másféle kóros mutáció váltja fel, amely átrajzolja a „francia” erkölcsi irányulást és az irányt(nem)adó intézményeket. E vonatkozásban az a kérdés kísérti Rouart urat, hogy a törekennyé váló és kimerült francia társadalom képes-e még vonzó alternatívát adni az afrikai vagy közel-keleti gyökerű első vagy második nemzedéknek. Amikor a szekuláris-köztársasági ideológia elítéli a vallási szélsőséget, akkor ezt nemcsak a jelen muszlim terroristáinak vonatkozásában teszi meg, de a kereszténység múltjában is folyton hasonló példákért kajtat, visszatolatva mindjárt egészen a kereszties háborúig. Ez a gondolkodási minta végül saját magát is lejáratja, hiszen a szekularizáció a kereszténység méhéből született, a laicizmus felé történő elmozdulást, sőt az ateizmust is csak egyetlen világvallás, a kereszténység teszi expressis verbis lehetővé. A Franciaország „kreolizációja” iránt lelkendező újbaldalt, a gyermekszülést környezetszennyezésnek tituláló „sötétzöld” irányzatot a könyörtelen hatalmi becsvágya, az ideológiai elvakultsága és nagyothallása miatt még a valóság sem zavarja meg: a francia városok utcáin ugyanis gyilkolás közben nem „Heil Hitler!”-t, hanem „Allah Akbar!”-t üvöltenek. Adott tehát a kérdés a szerző számára: nem lenne-e jobb inkább a zsidó-keresztény értékeket politikai értelemben is támogatni, hogy a bevándorlók számára végre vonzó értékeket mutassanak fel, mintsem a semlegesség hirdetésével annak az országnak a múltja felé irányítani a második-harmadik generáció nosztalgiáját és dühét, ahonnan szüleik vagy a nagyszüleik eljöttek? Másképp fogalmazva: a napjainkban gyakorolt szekularizáció fenntartása abba az állapotba sülyesztheti Franciaországot, amelyből a bevándorlók a nyomor és a törzsi erőszak miatt elmenekültek. Ráadásul a „gyarmatosítás

miatti bűnhődés” szüntelen ideológiai szapulása elfordulást, majd ellenszenvet keltett az európai franciákhoz hasonulni igyekvő harmadik világbeli fiatalokban. Arról pedig végképp nem szólt a médiafáma, hogy például Algéria és Tunézia gyarmatosítását a III. Francia Köztársaság baloldali kormányai rendelték el, a jobboldal ellenkezése ellenére és azért, hogy – az akkori hitvallásuk szerint – terjesszék a felsőbbrendű fehér európai civilizációt.

Hogy nyomatékosítsa mondanivalóját, a szerző hosszan és meghatóan idézi fel katolicizmussal kapcsolatos gyermekkori emlékeit. Ami a legjobban megragadta őt annak idején, az a krisztusi üzenet volt. Jézus Krisztus példája ugyanis kivételes hozzájárulás az európai civilizáció lelki és szellemi gazdagságához, hiszen kiélezte a bűn iránti érzékenységünket, serkentette bűntudatunkat, és bevezette társasági életünkbe a másoknak okozott kár tudatát. Krisztus példája tette átélhetővé a megbocsátás és a bűnbánat fogalmát. És ezeket a kiemelt és megjelenített emberi értékeket az egyház csodálatosan hangszerelte össze, így ösztönözve többek között a művészeteket.

Rouart – Párizsban töltött gyerekkorának egyházi szertartásait összehasonlítva a maival – szomorú következtetésre jut. A banalitás és a szentséghez való tessék-lássék hozzáállás sok helyen szinte tapintható. Hogyan jutottunk ide – kérdezi szenvedélyesen –, hiszen neki is úgy tűnik, hogy a mai francia egyház sok szolgája csekély lelkesedést mutat, és inkább kötelességből és megszokásból, mintsem evangéliumi szenvedélyből cselekszik. Mintha egy halott istent ünnepelnének – hagyománytiszteletből. Kérdésének az ad hangsúlyt, hogy gyerekként Párizs VII. kerületében még egy erős egyházi közösségben lehetett ministráns. Az okok keresésében hasonló következtetésre jut, mint több évtizeddel előtte Molnár Tamás katolikus filozófus: a II. Vatikáni Zsinatot hibáztatja. Valójában az 1965 végén lezáródó reform szellemiségű zsinat akkora reményt keltett sok egyházi szolgában, hogy megvakultak tőle. Nem néztek alaposan a visszapillantó tükörbe, hanem nagyobb sebességre kapcsolva engedték, hogy a progresszió száguldása elzsibbassza idegeiket. A végeredmény, a nagy célbaérés azonban senkit nem elégített ki istenigazából, és a résztvevők többsége csalódott maradt. Az egyházi reformmozgalom buzgalmárai a végén úgy látták, hogy nem tudtak kellően messzire menni, a konzervatívok pedig megcsömörlöttek attól, hogy hagyták magukat megrészesíteni a korszellemtől. Az eredmény: a csodálatos keresztény szertartások elhalványulnak a szétterjedő prózaiság, az improvizáció megengedése, az ityegő-fityegő modernitás divatja miatt, amely eltávolítaná a papokról a reverendát, és a korral haladva gördeszkáztatná őket a templom előtt, csak azért, hogy ne különbözzenek nagyon a tömegembertől.

A nagy kérdés az, hogy a II. Vatikáni Zsinat által átalakított katolikus egyház képes-e felvenni az eléje dobott kesztyűt. Anélkül, hogy mélyebben belemenne e kihívás elemzésébe, annyit a szerző is megjegyez, hogy a francia katolikus egyház sokat veszített mind a reform előtti karizmájából, mind a lelki erejéből. Ráadásul – számomra meglepő módon – a „Vatikán II” hívei intoleránsak is. Párizsban a tavalyi évfordulón Bernard Dumont, a *Catholica* folyóirat főszerkesztője és Molnár Tamás nagy tisztelője udvariasan elutasította a legutolsó, még publikálatlan Molnár-emlékiratokból franciára fordított küldeményemet, nehogy az

vitát keltsen a francia katolikus egyház kebelén belül. És amelyik egyház fél a vitától az... – a mondat másik felét azonban rábízom a nagyérdemű olvasóra.

Meglepő lehet, hogy a liberális katolikusok „kálvini vehemenciájú” intranzigenseinek magatartása gyakran hasonlít a francia szekularisták türelmetlenségéhez. Az istentagadóvá süllyedő világias szenvedély napjainkban egy magából kifordított hajdani gnosztikus tan terjesztőjéhez hasonlít, aki rugalmatlan és ingerlékeny egy olyan lelki jelenség előtt, amely számára megfejthetetlen, de amelyen úrrá lehet napjaink pusztító ideológiájának segítségével. Joga van bárkinek azt képzelni, hogy semmi sincs az evilági életen túl, lehet jópofizni azon, hogy az európai létforma – Leon-Paul Fargue szavai szerint – „a Semmi kabaréja”, de az ilyen magatartásból csak az iszlám húzhat hasznot.

Jean-Marie Rouart szenvedélyes könyvét érdemes kiegészíteni a Dominique Reynié által szerkesztett *A kereszténység 21. százada* című kötet mondanivalójával.¹ Ez utóbbi ugyanis nem kevesebbet bizonyít, mint azt, hogy a kereszténység és a demokrácia sorsa egymáshoz van kötve. Azontúl, persze, hogy a kereszténység tette lehetővé az elkényelmesedő és önkényes embertípust szülő atlanti modernitást. Ez a könyv is a jövőre akarja felkészíteni az olvasót, mivel Franciaországban csökken a demokráciába vetett bizalom és nő az a fajta valóságosság, amely viselkedési, jogi és politikai követelésekkel lép fel a szekuláris állammal szemben. Reynié 2008 óta a Fondapol politikai alapítvány igazgatója, amely gazdasági értelemben liberális és – a *Les Echos* francia napilap szerint – jobboldali gyökerű. Mivel a vallásosság terjedése összefügg a demográfiai növekedéssel, érdemes áttekinteni a Fondapol vonatkozó felméréseit. A *Le Figaro* napilapnak adott interjújában Dominique Reynié elmondta,² hogy ha nem is olyan mértékben, mint az iszlám hitűeké, de a keresztény hívők száma is növekvőben van. Napjainkban a legelterjedtebb világvallás 2,3 milliárd fővel – ők adják a földkerekség hívőinek 31 százalékát. Őket követik a muszlimok 1,8 milliárd (24 százalék), a hinduk 1,1 milliárd (15 százalék), és a buddhisták 500 millió hívővel (7 százalék). A felméréseik szerint ugyanakkor az iszlám világban is terjedőben van az ateizmus, ráadásul az autoriter rendszerekben élő arab világ hívőinek számát és erejét Európa túlértékeli.

A Reynié által szerkesztett könyv szerint sem alaptalan Jean-Marie Rouart reménykedése. Ha a Nyugat ragaszkodni akar a demokráciához, akkor ragaszkodnia kell keresztény vallásához is, hiszen nincs és nem is lehetséges demokrácia a keresztény értékek megőrzése nélkül. Ellentmondásokkal teli szerepe ellenére a katolikus egyház volt az egyetlen középkori intézmény, ahol gyakorolták a többségi választást, de a keresztény egyházak terjesztették el azt az alapvető európai vívmányt is, miszerint a tekintély csak akkor törvényes, ha megkapta vagy megszerezte a kormányozottak beleegyezését.

¹ *Le XXIe siècle du christianisme*. Sous la direction de Dominique Reynié. Cerf, 2021.

² *Le Figaro*, 2021. május 14. 16. o.

LUDMANN MIHÁLY

A BUDAPESTI VÁROSLIGET ÚJ ÉPÜLETE: A MAGYAR ZENE HÁZA

A nem létező, de tárgyiasult formában jelen lévő múlt folytonossága rétegekbe rendeződik, ahogyan ezt egy régészeti feltárásnál is láthatjuk. Hasonló időrétegekbe rendeződnek az építészettörténeti emlékek is, megjelenítve azt, hogy a változás nem egyenletes, mert voltak aktív és gyarapodó időszakok és olyanok is, amikor a stagnálás volt a jellemző. Ezt láthatjuk a budapesti Városliget építészeti keretének történetében is, a Hermina-kápolnától a Magyar Zene Házáig.

A pesti Városliget első maradandó létesítménye a mocsaras területen létrehozott tó volt. Ennek egy részét alakították át korcsolyapályává, mellé melege-dőt emeltek. Miután ez leégett, 1875-ben Lechner Ödön terve alapján építették fel az első kőépületet. Ezt nem sokkal később lebontották, hogy helyén egy nagyobb, reprezentatívabb, id. Francsek Imre tervezte neobarokk stílusú korcsolyacsarnokot építsenek, amit 1895-ben adtak át. Ez a változtatás jól mutatja a Városliget felértékelődését. Ebben nagy szerepe volt Pest új utcahálózata kialakításának, annak, hogy a belső városrészeket sugárutakkal kötötték össze a külső városrészekkel. Ennek a programnak a keretében épült meg többek között a 2300 méter hosszúságú Sugár út, amely 1886-tól gróf Andrássy Gyula nevét viselte. A létrehozására alkotta meg a parlament 1870-ben a LX. törvény-cikket. A következő évben már elkezdődött az építkezés és az utat 1876-ban Szent István ünnepén adták át. Az út mentén épült fel az Operaház, a Párisi Nagy Áruház és a régi Múcsarnok, de az épületek döntő része palota és villa volt. Mindez megváltoztatta a reprezentatív sugárút végén fekvő Városliget szerepét. Az új szerepében először az Országos Általános Kiállítás keretében mutathatta meg magát, amelynek épületeiből hármat meghagytak. Ezekből mára már csak a szépen felújított Millennium Háza áll. A következő országos esemény az Ezredévi Kiállítás volt. Ekkor adták át a kislejtőhidat, a Múcsarnokot és a tavon átvezető hidat. A 240 kiállítási pavilon döntő részét az esemény végén lebontották, ezekből napjainkban már csak a Széchenyi-szigeten felépített, Alpár Ignác tervezte Történelmi Épületcsoport áll, amely annak köszönheti létét, hogy később tartósabb anyagokból újjáépítették. A millenniumi évében született döntés a Millenniumi emlékmű és Szépművészeti Múzeum létrehozásáról is, amelyek a következő évtizedben épültek meg.

A liget sarkán az István (ma Ajtósi Dürer) és az Aréna út (ma Dózsa György) mentén állt a Városligeti Szinkör fából készült épülete, amit 1908-ban szecessziós stílusúvá építettek át és ezután Városligeti Színház néven működött tovább. Nem sokáig, mert arra a sorsra jutott, mint az 1931-ben felszentelt Regnum Marianum-templom is, a két épületet a Sztálin szobor és a Felvonulási tér kialakítása miatt 1951-ben lebontották. Az 1956-os forradalomban ledöntött szobor talapzatából kialakított tribünt, miután funkcióját veszítette, a rendszerváltozás

után lebontották. Helyén és a Dózsa György út 1951-ben 75 méter szélessé bővített szakaszán az 1990-es évektől parkoló működött.

Ezt követően a Városliget történetében jelentős változást a 2013. évi CCXLII. törvényben rögzített „a Városliget megújításáról és fejlesztéséről” szóló törvény hozott. Ennek egyik eleme a Szépművészeti Múzeum fejlesztése, a Millennium Házának rekonstrukciója valamint a Magyar Zene Házának és a Néprajzi Múzeumnak a megépítése. Ez utóbbiakra nemzetközi pályázatot írtak ki, ezekből választotta ki 2014-ben a hazai és nemzetközi szakemberekből álló zsűri a legjobbnak ítélt művet. A Magyar Zene Házára kiírt pályázatra 168 terv érkezett. Ezekből a győztes Fudzsimoto Szószuke (Sou Fujimoto) épületterve volt. A japán építész 1971-ben Hokkaidón született. Építész diplomáját 1994-ben a Tokiói Egyetemen szerezte meg. 2000-ben megalapította saját építész cégét, a Sou Fujimoto Architectset. Pályája kezdetén hazájában elsősorban lakóépületeket tervezett. 2008-ban elnyerte a Japán Építészeti Intézet nagydíját. Eszméit a *Primitive Future* című 2008-ban kiadott könyvében tárta a nyilvánosság elé. A *primitív jövő* című könyvének alapeszméje, hogy az építésznek vissza kell térnie egy korlátoktól mentes, intuitív állapotba. Lehetővé kell tenni a lakók és a használók számára, hogy saját igényeik szerint értelmezzék a teret. Korai munkája a 2005-ben tervezett kumamotói faháza egymásra fektetett cédrusgerendákból álló kockaház, ahol a kihagyások teremtik meg az ajtó és ablaknyílásokat. 2008-as „N háza” esetében feloldotta a belső tér és az utca, tehát az épített tér és a környezete közötti határokat. Ennek előzményei a japán építészetben már korábban létrejöttek. Ilyen többek között a tokiói „Blue Box” lakóház, amelyet Miyawaki tervezett. E ház belső terének az aszimmetrikus elosztása, szabálytalansága előképe a városligeti épület belső térszerkezetének. Fudzsimoto azonban nem csak a japán nemzeti építészetét ismerte, hiszen az egyetemi képzés globális kitekintést is biztosított. Lakóházaiban olyan előzmények is felismerhetőek, mint Le Corbusier korai házainak megoldásai. A városligeti épület több megoldása, mint a tetőt tartó acéloszlopok, a részben nyitott födém és az üvegfalak Mies van der Rohe 1929-es barcelonai világkiállítási pavilonjában is megjelentek. A primitivizmus, mint építészeti eszme sok rokonságot mutat a regionális építészettel, ahol a helyi, egyszerű anyagok és a hagyományos szerkezetek legfőbb célja a funkció kiszolgálása volt.

Az első lépések után, amelyekben kitapintható az egyetemes és japán építészettörténeti előzmények hatása, a változás jelét a tokiói Musashino Művészeti Egyetem 2010-ben átadott múzeumának és könyvtárának épülete mutatja, ahol a nyilvános tereket spirális könyvespolcfalakba burkolta – ezt a formát használta Wright a Guggenheim Múzeum kiállítóterében. Ez a hajlított vonalú szerkezet új elem a japán építész világában.

A londoni Hyde Parkban levő Serpentine Gallery ideiglenes nyári pavilonjának tervezésére minden évben más építészeket kérnek fel, 2013-ban Fudzsimoto Szószukét választották ki. Az építész fehér színű acélcsővekből összeállított rácsszerkezetű építményt tervezett, amely alatt járva azt láthatjuk, hogy amikor a vázat alkotó csövek összesűrűsödnek, akkor jobban takarja a szerkezet az eget, de a mozgás folyamán ez a hatás folyamatosan változik, ahogyan a park növényzetéből is hol többet, hol kevesebbet takar. A csőszerkezet járószintre ve-

*A Magyar Zene Háza.
(Ludmann Mihály felvétele.)*

túló árnyékának sötét vonalhálója síkba vetíti a térbeli formát: itt is a változás a fő jellemző. Az építmény bizonytalan határú külső kontúrja sok mindenre emlékeztetheti a nézőt, de semmiképpen nem utal konkrét tárgyi formákra. A japán építész következő jelentős műve a budapesti Magyar Zene Házának terve volt, amellyel 2014-ben megnyerte a nemzetközi pályázatot. Az építkezés 2018-ban kezdődött, a régi, használaton kívüli Hungexpo-irodaházak helyén. A megnyitó ünnepség 2022. január 22-én a Magyar Kultúra Napján volt.

A Magyar Zene Háza esetében fontos elvárás volt a környezetével való harmonikus együttlétezés. Ez korlátozta a méretét és így a korábban létrehozott épületekhez képest jóval szerényebb kiterjedésű. Különös élményt vált ki, ahogyan megközelítjük és körbejárjuk az épületet, mert az íves szegélyű, hajlított tető lebegni látszik és rajta olyan nyílások vannak ahol a fák bele és átnőnek rajta. A tetőt karcsú acélcsövek tartják, az épület szerkezetét acélváz alkotja. Ezek közé helyezték el a változó magasságú és vízszintesen osztatlan üvegtáblákat, néhány tábla magassága megközelíti a 12 métert. Az üvegtáblák jelölik ki a térköpeny határát, aminek köszönhetően az épület fala szinte mindenütt átlátszó, amelyen a külső és belső fény is akadálytalanul áthatol, és ezzel a természetes fény és a mesterséges világítás között különös együttélés teremődik. Az üvegfal nem új építészeti megoldás, de ezt régebben elsősorban kiállítási pavilonoknál alkalmazták, de arra is láthatunk példát – többek között a japán épí-

tészetben is, mint a nagoyai Házasságkötő épület esetében (1973) –, hogy a ház elülső falát teljes magasságban tört vonalban elhelyezett üvegtáblák alkotják.

A városligeti épületnél a belső-külső közötti határ feloldást az is elősegíti, hogy kívül a tető alsó részére és belül az álmennyezetre arany-fekete színű geometrikus levélformákat illesztettek, és az is, hogy a tetőt áttörő fénykutakat az építész kívül és belül is alkalmazta. A földszint tágas tere több funkciót is ellát. Alaprajza szabálytalan, egyenlő szárú L-re emlékeztető, de szinte mindenütt tört és ívelt határai vannak, sajátosan ellentmondva a fölszintre vetített tető befoglaló szabályos körének, amelynél az ívelődés, az áttörések és a „kiharapott” szélek miatt ez nem érzékelhető. A tágas előtér a legnagyobb méretű, amelyből az alig elhatárolódó pénztár és múzeumbolt kevés helyet vesz el, ahogyan a középponttól eltolt lépcső is kis területű. A szárny egyik részén az előadóterem, étterem és ruhatár van, a másik szárnyat pedig a koncertterem foglalja el. Egy színház vagy hangversenyerem esetében a legnagyobb kihívás a megfelelő akusztika megteremtése. Az üvegfalak ebből a szempontból komoly hátránnyal rendelkeznek. Ezért ebben a térben kisebb üvegtáblákat használtak, amelyeket törtvonalban rendeztek el. A hangzás megfelelő minőségének kialakításában és tesztelésében a Nagata Acoustics is közreműködött, amely cég többek között a szentpétervári és párizsi koncerttermek akusztikus tervezésében is részt vett. A koncertterem mellett kint kapott helyet a feltöltéssel megemelt szabadtéri színpad. A földszint meghatározó építménye a spirálisan emelkedő lépcső. Ez köti össze az épület szintjeit. A térszín alatti terek kiállítások céljára készültek. Az állandó és időszakos kiállítások számára kialakított helyiségek mellett itt kapott helyet a hangdóm és a kreatív hangtér. Az emelet is kétszintes, ahol az első emelet reprezentatív része a kávézó és a terasz. Itt az üvegfaloknak köszönhetően akadálytalanul kitekinthetünk a ligetre. Legfelül már nyomottabb arányú terek vannak, ahol a digitális archívum és a multimédiás könyvtár mellett a zenepedagógiai termet alakítottak ki. Ezeknek a falát is üveg alkotja. A földszinti könnyed és áttekinthető spirális lépcső az emeleten az egyik fénykút köré szerveződik. Ezekből a felülvilágítókból itt több is van, amelyek üveggel körülvett zárt teret alkotnak. Itt a domináns szín az arany mellett a fehér. A föld alá vezető lépcső is spirális, azonban a lépcsőkorlát zárt és fehérre festett. Az épület színeiben gazdag, amelyben uralkodik az arany-sárga és a fekete, a felszín alatt pedig a fehér. Azonban egy ilyen különleges, üvegfalakkal határolt épület esetében nagyon sok más színhatás is érvényesül, amelyben szerepük van a tükröződő felületeknek is, amit az üvegtáblák teremtenek meg.

A Magyar Zene Háza épülete, melynek szabálytalan tömege, az átlátszó és tükröződő üveg térköppennyel határolt belső tere különböző funkciókat ellátó térrészekkel rendelkezik. Minden épület esetében a legfontosabb az, hogy rendeltetésének megfeleljen. A Magyar Zene Háza esetében ez a zenei előadásokban teljesezhet ki, azonban az épület feladatköre ezen túl zenei, zenetörténeti kiállításokra és még más olyan szerepekre is kiterjed, amelyek komplexsége teszi a működését. Játékos lebegése és könnyedsége felelteti az épületszerkezet tömegének súlyosságát. A körbe- és bejárás különleges élmény, amelyben az egyéni, intuitív megélés lehetősége is adottá válik.

A Magyar Zene Háza. (Ludmann Mihály felvétele.)

A liget új épülete jelentős nemzetközi elismerésekben részesült. A londoni International Property Awards és az amerikai Music Cities Awards után elnyerte a MIPIM fődíját is. Az 1991-ben alapított MIPIM (Az ingatlanszakértők nemzetközi piaca) az egyik legrangosabb nemzetközi építészeti szemle. Az eseményt Cannes-ban rendezik, minden év márciusában. A MIPIM zsűrije és a küldöttek szavazással döntenek a díjak odaítéléséről, amelyeket több kategóriában osztanak ki. 2022. március 17-én jelentették be, hogy a Magyar Zene Háza egyhangú döntéssel megkapta a zsűri fődíját. Így a Városliget megújítása során létrehozott emblemikus épület a nemzetközi építészvilágban is kiemelt figyelmet vívott ki magának.

MÉNES ANDRÁS

IN MEMORIAM BÉKÉSY GYÖRGY

Békésy György személyében a magyar tudomány olyan nemzetközileg is elismert szaktekintélyt tisztel, akinek tevékenysége a modern orvostudományban alapvető jelentőségű. Annak ellenére, hogy elsősorban fizikus volt, az 1961-ben neki ítelt orvosi Nobel-díjat a „fül csigájában létrejövő ingerületek fizikai mechanizmusának felfedezéséért” kapta.

Békésy György 1899. június 3-án született Budapesten. Apja az Osztrák-Magyar Monarchia diplomáciai testületében Európa különböző fővárosainak nagykövetségein teljesített szolgálatot. Ebből következően a családnak folyton

költözködni kellett. Édesanyjával odahaza németül, édesapjával magyarul beszélt, de a fiatal Békésy Konstantinápolyban franciául, Svájcban olaszul, Münchenben németül tanult. Mindeközben egyetlen idegen nyelvet sem sikerült tökéletesen elsajátítania. Életrajzírói szinte kivétel nélkül kitérnek arra a körülményre, hogy előadásainak szövegét és a szakcikkeit csak gondos lektorálás után lehetett közreadni. Már tizenhét éves korában leérettségizett és a természettudományok iránti fogékonysága, olthatatlan kíváncsisága döntő módon befolyásolta a pályaválasztását. Kezdetben ugyan a kémia foglalkoztatta, de fokozatosan a fizika kezdett az érdeklődése előterébe kerülni. Fizikai doktorátusát a budapesti Tudományegyetemen szerezte meg 1923-ban. Az elvesztett világháború és a trianoni tragédia okozta káosz nem éppen ígéretes jövőképet festett az ambiciózus és tehetséges, kutatni vágyó fizikus elé, mégis, amikor felkínálták neki a svájci állampolgárságot és egy csábító állásajánlatot, önéreztelenül visszautasította. Saját bevallása szerint osztoznia kellett hazája sorsában, és részt kívánt venni annak újjáépítésében. A Posta Kísérleti Állomás laboratóriumában kezdett el dolgozni, mégpedig a telefonok hangátvitelének tökéletesítésén. A recsegő, sípoló háttérzaj nagymértékben zavarta ugyanis a telefonbeszélgetéseket. Mérései során rájött, hogy az emberi fül sokkal érzékenyebb a telefonkagyló hallgatójának membránjánál, ezért elhatározta, hogy először magának a hallásnak a mechanizmusát próbálja meg kideríteni.

Mint az köztudott, a hangot mechanikai rezgések keltik, és hullámok útján terjed a közeg sűrűségétől függő sebességgel. A fül, a természet e csodás berendezése, a rezgéseket elektromos feszültség-ingadozásokká alakítja át, amelyek az agyban hangérzetet keltenek. A levegő rezgéseit először a dobhártya közvetíti a fül belsejébe, a nekitámaszkodó kalapács, üllő és kengyel elnevezésű csontocskák segítségével egy újabb érzékeny hártyára. Emögött helyezkedik el a három félköríves járat és a csiga. A hallás szempontjából igen lényeges szerep jut a csigának, de ennek működéséről Békésy előtt semmi biztosat nem tudtak. A csiga háromszorosan megcsavarodott, mintegy 3-4 centiméteres csövecske, amelynek egész hosszában feszített hártya fut végig. Ezen négy sorban kb. 16000 rendkívül finom szőrsejt található. A csigát sűrű folyadék tölti ki, amely a dobhártya rezgéseit közvetíti az alaphártyához úgy, hogy a dobhártyára ható parányi nyomást a folyadék több mint hússzorosan nagyobb nyomássá növeli, akár egy hidraulikus prés. Hogy elképzeljük, milyen hallhatatlanul finom mozgásokról van itt szó, összehasonlításként az 1000 Hz frekvenciájú erős hang hatására a kengyel hallócsontocskája mindössze 0,0000003 millimétert mozdul el. Békésynek sikerült nagyon precíz technikával behatolnia a csigába és közvetlen módon tanulmányoznia a működését. Megfigyelte, hogy a csigát megtöltő sűrű folyadékban rezgés hatására nemcsak longitudinális hullámok, hanem örvények is keletkeznek, és minél magasabb a hang, annál közelebb van az örvény a csiga kezdetéhez. Az alaphártya kimozdulására az érzéksejtek csillószálai elhajlanak, ami bioáramok keltését eredményezi. Jelentős volt Békésynek az a felismerése is, hogy az alaphártyán a hanghatásnak csupán a durva érzékelése történik, miközben más érzékszerveink működéséhez hasonlóan az úgynevezett oldalirányú gátló hatás csak a lényeges hangingerületeket juttatja

további feldolgozásra az agyba. A hangmagasságok szűrésének és osztályozásának végső munkálatai már a „hangstúdió számítógéptermeben”, az agy idegrendszerében történnek.

Békésy György egészen új kísérleti módszereket dolgozott ki és alkalmazott kutatásai során. A dobhártyára apró tükröket ragasztott, és a róluk visszaverődő fényt felnagyítva vizsgálta a hanghatás magassága és erőssége által kiváltott rezgéseket. Fogorvosi fúróval végzett boncolás közben a belső fület áramló vízben vizsgálta sztereomikroszkóppal, így a fúrás során keletkező finom csonttörmelékét a víz magával sodorta, és a látómező mindvégig tiszta maradt. Az állatkísérleteken túl vizsgálataihoz értelemszerűen valódi emberi fülre, illetve koponyákra is szüksége volt. Ám fizikus lévén, enyhén szólva furcsán néztek volna rá, ha amatőr kórboncnokként kopogtatott volna be az egyetem kapuján. A fizikai laboratóriumokban boncolható emberi fejek viszont elvértve fordultak csak elő. Az egyetemen mégis sikerült egy bennfentes jóindulatát megnyernie, így a hullaházból kapott időnként egy-egy emberfejet, amelyet a villamoson az aktatáskájában szállított a laboratóriumába. Önéletrajzában megemlíttette, hogy nagyon kellemetlen helyzetbe került volna, ha egy rendőr netán érdeklődni kezd a táska tartalma iránt.

Külföldön is egyre inkább felfigyeltek a rendszeresen megjelenő tudományos cikkeire, tanulmányaira. Sorra kapja a meghívásokat a világ minden részéből. A berni és a münsteri egyetem tiszteletbeli doktorrá avatta, megkapta a német Otológiai Társaság Leibnitz-díját, majd a Guyot-díj nagy aranyplakettjét. A háború után elnyerte az Amerikai Akusztikai Társaság aranyérmét. 1939-ben a budapesti tudományegyetemen a gyakorlati természettan tanárává nevezték ki. Budapest ostromának idején, egyetemisták segítségével az intézet műszereinek jelentős részét elrejtette, így a front elvonultával nála indulhatott meg elsőként az oktatás. A háború után formálódó új társadalmi rendszerben nem találta a helyét, ezért örömmel fogadta el a stockholmi Karolinska Intézet meghívását, de ott sem volt sokáig maradása. Végül a sorsa az Amerikai Egyesült Államokba vetette: 1947-től a Harvard Egyetemen folytatta a még Budapesten elkezdett kutatásait. Magyar állampolgárságáról soha nem mondott le. Nővére Magyarországon a népszerű író, Passuth László felesége lett, ő maga nem nősült meg. Saját szavaival: „A tudományt vettem feleségül.” Ebből a szerelemből fogant az 1961-es orvosi Nobel-díj. Hatvanhét évesen otthagya a nyüzsgő és anyagi amerikai életformát, és elköltözött Hawaii szigetére. Élete végéig Honolulu-ban tanított. Személyében a halláskutatás egyik legnagyobb alakját tisztelhetjük.

Békésy György 1972. június 13-án hunyt el Honolulu-ban. Hamvait – végakarata szerint – a Csendes-óceánba szórták.

SZERZŐINK

BÍRÓ BÉLA (1947, Barót) a Sapientia Egyetem professzor emeritusa, esztéta, narratológus, irodalom és színháztörténész, újságíró. A kolozsvári Bebeş-Bolyai Egyetem román-magyar szakán végzett. Tanított a Bukaresti Egyetem Hungarológia Fakultásán, majd a Csíkszeredai Sapientia Angol-Román katedráján. Főbb kötetei: *A tragikum tragédiája* (1984), *Legenda a kerek Egészről* (1997), *Kossuth-paradoxon* (2000), *A gyűlölet terhe* (2000), *Véges Végtelen* (2002), *A füst árnyéka* (2003), *Határokon innen és túl* (2005), *A Tragédia paradoxona* (2006), *Az Eszmélet körkörössége* (2008). Tanulmányai jelentek meg románul, németül és oroszul is. A romániai magyar kisebbség problémáiról és az európai politika dilemmáiról – főként a német társadalom önellentmondásairól ma is rendszeresen közöl esszéket, jegyzeteit a Román Rádió Magyar Adása sugározza. Ezekből az írásokból állította össze a 2021-ben Művelődés Kiadónál megjelent *Időgyulladás* című esszékötetét.

BOTOS KATALIN (Nagyvárad, 1941) közgazdász. 1990–94-ben államtitkár, az Állami Bankfelügyelet elnöke. Egyetemi tanár a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Pénzügyekkel, a nemzetközi pénzügyi és gazdasági rendszerrel, a jog és gazdaság határkérdéseivel és gazdaságtörténettel foglalkozik. Gazdaságvetikai és gazdaságpolitikai munkásságát számos könyv, cikk és tanulmány jelzi.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN (Szabadka, 1977) történelem szakos tanári, majd bölcsész oklevelet Budapesten szerzett. 2012-ben a Szegedi Tudományegyetemen doktorált. Fő kutatási területe a délvidéki ma-

gyarság két világháború közötti eszme- és politikatörténete. Több önálló kötete és mintegy 80 tanulmánya jelent meg. A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Tudományos főmunkatársa, az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karának rendkívüli egyetemi tanára.

EGEDY GERGELY (Budapest, 1953) egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar. F. m.: Nagy-Britannia története a XX. században (1999, 2011), Ausztrália története (2000), Konzervativizmus az ezredfordulón (2001), Brit konzervatív gondolkodás és politika (2005), Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe (2006, 2011, 2017).

HALMÁGYI MIKLÓS (Békéscsaba, 1980) A Szegedi Tudományegyetemen 2005-ben szerzett történelem szakos bölcsész és tanár, valamint magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész és tanár diplomákat. 2013-ban a Szegedi Tudományegyetemen doktorált. Több éven át oktatott az SZTE BTK-n. Jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Békési Fióklevéltárának levéltárosa.

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992–2017 között a Magyar Szemle, 2010–2020 között a Hungarian Review főszerkesztője.

KÖRMENDY LAJOS (Budapest, 1950) történelem–francia, illetve levéltár szakos bölcész (JATE, ELTE). 1975-től 2012-ig az Országos Levéltárban dolgozott. 2012-es nyugdíjba vonulása óta történelem- és társadalomfilozófiai kutatásokat végez.

LŐKÖS ISTVÁN (Eger, 1933), nyugalmazott egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), az MTA doktora, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének évtizeden át vendégtanára. 2003-as nyugdíjba vonulása óta főleg kroatisztikai kutatásokat végez.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MÉNES ANDRÁS (1964) közgazdász. A Janus Pannonius Tudományegyetemen

szerzett személyügyi szervező, majd okleveles humánszervező diplomát. MBA diplomáját a Debreceni Egyetemen kapta. Ph.D fokozatot a Szent István Egyetemen vette át. Kutatási területe az emberi erőforrások és a menedzsment.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a New International Journal of Romanian Studies szerkesztőségi tagja.

M. SZEKENI GÉZA (1945, Pestszenterzsébet) habilitált bölcészdoktor, kandidátus, ny. követ. Kutatási területe a 20. századi politika- és diplomáciatörténet.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sónvárad) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője, a Nouvelle École folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 5700 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.